

NIEUW LICHT OP HENDRIK VAN DEVENTER (1651-1724)

Een medisch-historische studie van zijn leven en werken, uitgebreid door de herontdekking van zijn proefschrift en de vondst van een onbekend gebleven chemiatrische publicatie, een verhandeling over de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde' en acht theologische handschriften*

'Het is waar, velen hebben het een en ander van zijne levensgeschiedenis te boek gesteld, maar alles is zoo doorvlochten met dwalingen, dat, wilde men zijne levenslotgevallen naar waarheid mededeelen, men alles van nieuws aan uit de bronnen moest bewerken'.¹ Met deze mededeling opende de Friese heel- en vroedmeester Jan Jans Kiestra (1814-1891) in 1853 zijn 'Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer', opgenomen in het *Tijdschrift van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst* en geschreven in het kader van het medisch-historische onderzoeksprogramma dat de desbetreffende commissie van de jonge Maatschappij kort tevoren had opgesteld om de beoefening van de vaderlandse geschiedenis der geneeskunde nieuw leven in te blazen.²

Honderdvijftig jaar later kan men Kiestra's constatering nog ongewijzigd overnemen als openingszin voor deze bijdrage. Ondanks de tientallen tijdschriftartikelen, boeken en proefschriften die sinds 1853 zijn verschenen, blijken de vele raadsels rond het leven van Van Deventer nog nauwelijks opgelost en missen we nog altijd een samenvattende studie, waarin de verschillende werkterreinen van deze goudsmid, chirurgijn, orthopeed, vroedmeester, chemiater, medicus, natuuronderzoeker en theoloog in onderlinge samenhang worden beschreven. De eenzijdige aandacht voor zijn verloskundige oeuvre, waarbij gynaecologen-van-nu op zoek gaan naar de 'moderne' Van Deventer,³ hebben de complexiteit van Van Deventers gedachtegoed gereduceerd tot enkele losse obstetrische

* Sectie medische geschiedenis, Erasmus Medisch Centrum, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. Met dank aan mevr. A.A.G. Ham voor haar hulp bij de transcriptie van de handschriften; W.G. van Lieburg voor zijn assistentie bij het genealogisch onderzoek; prof. John Pickstone te Manchester voor zijn bemiddeling bij de John Rylands University Library, de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek te Göttingen en het personeel van de afdelingen oude drukken c.q. zeldzame en kostbare werken van de Bibliotheek van de Vrije Universiteit (drs. J.J. van Heel), de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (A.C. Schuytvlot) en de Universiteitsbibliotheek van Groningen (mevr. drs. G.C. Huisman).

1 J.J. Kiestra, Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer. I. Zijne levensgeschiedenis, *Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst* 4 (1853) II, 25.

2 Zie A.H. Israëls, Programma namens de Commissie voor de geschiedenis der geneeskunde in Nederland, *Tijdschrift Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst* 1 (1850) I, 234-247.

3 Vanuit de Nederlandse obstetrie: L.J. Benedek-Jaszmann, Hendrik van Deventer (1651-1724); the silver-smith who became the co-founder of modern obstetrics, *Orvostörténeti közlemények. Communicationes de historiae artis medicinae* 26 (1980) 89-91 (nr. 1-3), 241-249; H.L. Houtzager, Hendrik van Deventer, grondlegger der moderne verloskunde, *Tijdschrift voor verloskundigen* 10 (1985) 249-251; idem, The Van Deventer lecture. Hendrik van Deventer, *European journal of obstetrics, gynecology and reproductive biology* 21 (1986) 263-270; idem, Hendrik van Deventer, medicus, orthopedist en verloskundige. Een biografische schets, *Jaarboek Die Haghe* (1987) 219-227; de kritische mededeling van F.K. Lotgering en F.J. Huikeshoven, Hendrik van Deventer: 'Vader van de moderne verloskunde', *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 130 (1986) 78-80, en P.F. Wiesenhaan, Hendrik van Deventer (1651-1724), in: H.L. Houtzager en F.B. Lammes (red.), *Obstetrics and gynaecology in the Low Countries. A historical perspective* (Zeist, 1997) 51-58. Zie ook de Duitse bijdragen van C. Hodel, Hendrik van Deventer (1651-1724) und die Anfänge moderner Geburtshilfe, *Gynaecologia (Basel)* 164 (1967) 114-134, en C. Hodel en M.L. Portmann, Hendrik van Deventer (1651-1724), ein Pionier der modernen Geburtshilfe, *Gynaekologische Rundschau* 6 (1968) 307-312.

vondsten en inzichten, en hebben zijn biografie, afgezien van enkele nieuwe bijzonderheden die Lamers in zijn proefschrift van 1946 presenteerde,⁴ feitelijk op het niveau gelaten waarop Kiestra die anderhalve eeuw geleden had achtergelaten.

In deze bijdrage zal een poging worden gedaan de biografie van Van Deventer een nieuw profiel te geven en zullen met name enkele nieuw ontdekte publicaties en handschriften worden gepresenteerd, waaronder zijn tot nu toe onvindbaar gebleven proefschrift, een nog onbekend geschrift uit Van Deventers levensjaren te Wieuwerd, zijn verloren gewaande manuscript over de natuurfilosofie en een achttal theologische handschriften. Bovendien konden op basis van een uitgebreid archief- en literatuuronderzoek tal van details betreffende het leven en werk van Van Deventer worden opgespoord of opgehelderd, ook al betekent dit niet dat alle vragen konden worden beantwoord. De nieuwe geschriften van Van Deventer die in deze studie worden gepresenteerd, bevatten nog tal van onderdelen die alleen na verder onderzoek onderdeel van zijn biografie en ergografie kunnen worden gemaakt.

De resultaten van de bestudering van de archieven en de nieuwe geschriften worden hier gepresenteerd als aanvulling en correctie op de bestaande biografieën, zonder alle reeds bekende fata en data in detail te herhalen. De betekenis van Van Deventer voor de ontwikkeling van de verloskunde, waarover in de medische literatuur reeds vele malen uitvoerig is geschreven, wordt hierbij nadrukkelijk buiten beschouwing gelaten, omdat dit tevens een uitgebreide studie van de achttiende-eeuwse verloskundige literatuur zou vereisen.

Hendrik van Deventer: een kennismaking

Voor wie minder vertrouwd of zelfs geheel onbekend is met het leven en werk van Van Deventer is een korte beschrijving ter introductie wellicht nuttig. Hendrik van Deventer was een Haagse goudsmid(sleerling) die zich rond 1670 aansloot bij de secte van de Labadisten, de volgelingen van de bekeerde jezuïet Jean de Labadie (1610-1674), die de levensheiliging centraal stelde en die – in de overtuiging dat alleen de ‘ware gelovigen’ tot de Kerk mochten worden gerekend – uiteindelijk overging tot de vorming van een ascetisch-mystieke gemeente, waarbinnen men in gemeenschap van goederen leefde en waar het burgerlijk huwelijk niet werd erkend. Binnen deze gemeenschap profileerde Van Deventer zich als voorganger of ‘sprekende broeder’. Tijdens het verblijf van de Labadisten te Hamburg-Altona bekwaamde Van Deventer zich in de chirurgie en chemiatrie, twee werkterreinen waarop hij in de jaren dat de Labadisten zich ophielden in het Friese plaatsje Wieuwerd met veel succes werkzaam bleef. Zijn chirurgische praktijk kreeg hier grote faam vanwege de behandeling van orthopedische i.c. rachitische aandoeningen en zijn chemiatrie praktijk, bestaande uit de vervaardiging en verkoop van pijnstillende en zweetdrijvende medicamenten, groeide uit tot een ware farmaceutische groothandel. Bovendien ontwikkelde Van Deventer in deze jaren zijn verloskundige expertise. Begin jaren negentig trad Van Deventer uit de Labadistengemeenschap, slaagde er vervolgens in om ondanks zijn gebrek aan kennis van het Latijn aan de Groningse universiteit te promoveren tot *medicinae doctor* en vestigde zich in weerwil van alle verzet tegen de acceptatie van zijn promotiebul, als *medicinae doctor* in Den Haag. Omstreeks 1708 verlegde Van Deventer het zwaartepunt van zijn praktijk naar Voorburg, waar hij op zijn buitenverblijf Sionslust een kliniek ter behandeling van rachitische patiënten exploiteerde

4 A.J.M. Lamers, *Hendrik van Deventer: medicinae doctor, 1651-1724. Leven en werken* (Assen: Van Gorcum, [1946]). Volgens het ‘inleidend woord’ werd het manuscript in de herfst van 1942 voltooid; het werd te Leiden als proefschrift verdedigd op 27 november 1946; promotor was de hoogleraar anatomie en embryologie J.A.J. Barge.

en voortging met zijn theologische en chemisch onderzoek. Internationale bekendheid verwierf Van Deventer met zijn verloskundige handboek onder de titel *Manuale operationum, Ie deel, zijnde een nieuw licht voor vroed-meesters en vroed-vrouwen* (1701, hierna: *Nieuw licht*), dat in het Latijn, Duits, Frans en Engels werd vertaald en dat, samen met het vervolgedeel (1719: *Nader vertoog*) grote invloed uitoefende op de verloskundige praktijkvoering in West-Europa. Kernpunten daarin waren Van Deventers ontdekking (i.c. uitvinding) van de scheve ligging van de baarmoeder en de betekenis van de bekkenanatomie voor het baringsproces, naast zijn oproep tot verambachtelijking van het vroedvrouwenberoep en de presentatie van allerlei (vanuit modern standpunt) opmerkelijke obstetrische en ook pediatrie inzichten, zoals de pijnbestrijding tijdens de baring en de behandeling van de *asfyxie* van de pasgeborene. Zijn theologische opvattingen en met name zijn chiliastische overtuiging etaleerde Van Deventer in een tweetal verhandelingen over de bijbelboeken Daniël (1708) en Openbaringen (1710). Tot de uitgave van het tweede deel van zijn *Manuale operationum*, dat aan de chirurgie zou worden gewijd, is het niet meer gekomen. Alleen een fragment betreffende de ziekten der beenderen, dat ook belangwekkende auto-biografische details bevat, werd alsnog postuum (1739) ter perse gebracht.

Een medisch-historiografische inleiding

De medisch-historische belangstelling voor het leven van Hendrik van Deventer en voor zijn verdiensten als verloskundige begon bij de Duitse obstetricus Franz Karl Nägele (1778-1851), die een groot gedeelte van zijn verhandeling over *Das weibliche Becken* (1825) wijdde aan de 'Beyträgen zur Geschichte der Lehre von den Beckenaxen' en daarbij ruim aandacht besteedde aan de verdiensten van Van Deventer.⁵ Tot dan signaleerde men Van Deventer, buiten de strikt verloskundige literatuur,⁶ alleen in bekende algemene (bio-) bibliografische naslagwerken⁷ en enkele vroege medisch-historische i.c. obstetrisch-

5 F.C. Nägele, *Das weibliche Becken betrachtet in Beziehung auf seine Stellung und die Richtung seiner Höhle, nebst Beyträgen zur Geschichte der Lehre von der Beckenaxen* (Karlsruhe: C.F. Müller, 1825) 35-50: 'Heinrich von Deventers Ansicht von der Richtung der Beckenhöhle'. Een vervolg hierop leverde Gustav Adolf Michaelis (1798-1848) in zijn postuum verschenen werk *Das enge Becken nach eigenen Beobachtungen und Untersuchungen* (Leipzig: G. Wieland, 1851) i.h.b. 12-15 over Van Deventer.

6 Zie bijvoorbeeld uitvoerig bij André Levret (1703-1780), *Observations sur les causes et les accidens de plusieurs accouchemens laborieux, avec des remarques sur ce qui a été proposé ou mis en usage pour les terminer, 2e édition* (Parijs: C. Osmont, 1750) 124-126 en *Suite des observations sur les causes et les accidens de plusieurs accouchemens laborieux* (Parijs: Delaguet, 1751) 41-48 en 92-104. Opvallend is hoe uitvoerig Levret uitweidde over Van Deventers opvattingen betreffende de placenta en dat er blijkbaar al sprake was van een polarisatie in de wetenschappelijke wereld tussen 'les partisans de Deventer' en hun tegenstanders. Antoine Portal (1742-1832), *Histoire de l'anatomie et de la chirurgie: contenant l'origine et les progrès de ces sciences, avec un tableau chronologique des principaux découvertes, et d'un catalogue des ouvrages* (Parijs 1770-1773) vol. IV, 265-269 spreekt over 'un grand nombre d'élèves' en noemt als de belangrijkste Johan van Hoorne (Johan von Hoorn), Dawkes (Thomas Dawkes, auteur van *The midwife rightly instructed*, verschenen te Londen in 1736), Muller (bedoeld is Gottfried Wilhelm Müller, die al in 1731 te Straatsburg promoveerde op een proefschrift *De situ uteri obliqui in gravidis et ex hoc sequente partu difficili*) en Themelius (Johann Christian Themel, auteur van de *Hebammenkunst, oder gründliche Unterweisung, wie eine Hebamme in ihren Verrichtungen vernünftig verfahren soll*, verschenen in Leipzig in 1747).

7 Zie ooster meer R. Arrenberg, *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zijnde Nederduitsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zyn uitgekomen* (Rotterdam 1773; reprint Rotterdam: Lindenberg, 1999) 142; A. von Haller, *Bibliotheca anatomica* (1774-1777, reprint Hildesheim: G. Olms, 1969) vol. II, 7; idem, *Bibliotheca chirurgica* (1775, reprint Hildesheim: G. Olms, 1971) vol. II, 523-525; N.F.J. Eloy, *Dictionnaire historique de la médecine ancienne et moderne, ou mémoires disposés en ordre alphabétique pour servir à l'histoire de cette science et a celle des médecins, anatomistes, botanistes, chirurgiens et chymistes de toutes nations* (Mons: H. Hoyois, 1778; reprint Brussel: Éditions Culture et civilisation, 1973) vol. II, 40-41, en J.D. Descemet, in: A.J.L. Jourdan (red.), *Dictionnaire des sciences médicales. Biographie médicale. Vol. III* (Parijs: Panckouke, 1821) 467-468.

historische studies.⁸ Een geboortejaar wist niemand te melden; als geboorteplaats werd meestal Deventer aangenomen, soms ook Vlaanderen (Portal), en wat het sterfjaar betreft schreef Jakob Friedrich Schweighäuser (1766-1842) in zijn *Tablettes chronologiques de l'histoire de la médecine puerperale* (1811) dat Van Deventer in 1737 was overleden.⁹ Feitelijk wist men niet veel meer dan wat Van Deventer zelf in zijn verschillende geschriften en met name in zijn *Beschrijving van de ziekten der beenderen* (1739) over zijn levensloop bekend had gemaakt. Het gebruik van laatstgenoemde bron verklaart het feit, dat men in de vroegste biografische berichten Van Deventer vaak zo nadrukkelijk waardeerde als orthopeed. In de *Biographie universelle* (1814) schreef François Fournier de Pescay (1771-?): 'Deventer, bien different de la pluspart des medecins de son temps, connaissait parfaitement l'anatomie et la chirurgie; il s'occupa beaucoup de la partie de cet art qui est relative à l'orthopédie et imagina diverses machines, ingénieuses, pour rédresser les difformités naturelles ou accidentelles du corps humain.'¹⁰ Met het oog op de theologische geschriften die op naam van Van Deventer waren verschenen, beweerde Johann Christoph Adelung (1732-1806) in zijn aanvulling op het *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* (1784) van Christian Gottlieb Jöcher (1694-1758) zelfs dat er twee Van Deventers waren geweest: ten eerste 'ein Medicus und berühmter Geburtshelfer', geboortig uit Deventer, praktiserend in Groningen en enkele Hollandse steden, in consult geroepen in Denemarken en '1739 bereits verstorben', en ten tweede 'ein heterodoxer holländischer Geistlicher' en auteur van een boek over de Openbaringen.¹¹

Een uitgebreide correspondentie met tal van Nederlandse medici en historici leverde Nägele in 1825 niet de verlangde duidelijkheid over Van Deventers biografie,¹² integendeel. Eén van zijn informanten bijvoorbeeld liet hem weten dat Van Deventer zonder twijfel in Deventer was geboren als zoon van ene Heinrich van Deventer (1601-?); een ander berichtte hem dat het historisch spoor onmiskenbaar leidde naar de Friese predikant Henricus Nicolaus Daventrus (?-1664).¹³ Toch had Nägele indirect succes, in zóverre dat zijn lacunaire biografische gegevens voor de Amsterdamse medicus Johannes Nicolaas Engeltrum (1766-1843) begin jaren dertig aanleiding waren de zoektocht voort te zetten. Dankzij de bemiddeling van een lokale correspondent resulteerde dit in de ontdekking van de grafsteen van Van Deventer in de Martinikerk te Voorburg. Aan alle onzekerheid over plaats en datum van geboorte en overlijden kon nu definitief een einde worden gemaakt: op de steen stond duidelijk aangegeven dat Van Deventer op 16 maart 1651 te

8 Met name Antoine Portal (1742-1832), *Histoire de l'anatomie et de la chirurgie: contenant l'origine et les progrès de ces sciences, avec un tableau chronologique des principaux découvertes, et d'un catalogue des ouvrages* (Parijs 1770-1773) vol. IV, 265-269; P. Sue, *Gelehrte und kritische Versuche einer Geschichte der Geburtshülfe* (Altenburg: Richter, 1786-1787) en F.B. Oslander, *Lehrbuch der Entbindungskunst. Erster Teil. Literarische und pragmatische Geschichte dieser Kunst* (Göttingen: J.G. Rosenbusch's Witwe, 1799) 216-226.

9 J.F. Schweighäuser, *Tablettes chronologiques de l'histoire de la médecine puerperale* (Straatsburg 1808-1811).

10 F. Fournier, in: C.M. Pillet (red.), *Biographie universelle, ancienne et moderne ou histoire, par ordre alphabétique, de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes* (Parijs: G. Michaud, 1814) vol. 11, 262-263.

11 Chr.G. Jöcher (red.), *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, darinne die Gelehrten aller Stände, sowohl männ- als weiblichen Geschlechts welche vom Anfange der Welt bis auf jetzige Zeit gelebt, und sich der gelehrten Welt bekannt gemacht, nach ihrer Geburt, Leben, merckwürdigen Geschichten, Absterben und Schriften aus den glaubwürdigen Scribenten in alphabetischer Ordnung beschrieben werden* (Leipzig 1750-1751, reprint Hildesheim: Georg Olms, 1960) en J.Chr. Adelung, *Fortsetzungen und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeynen Gelehrten-Lexicon worin die Schriftsteller aller Stände nach ihren vornehmsten Lebensumständen und Schriften beschrieben werden* (reprint Hildesheim: G. Olms, 1960) vol. II, c. 682.

12 De namen van deze informanten vindt men bij Nägele, *Das weibliche Becken*, 42.

13 Zie F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse predikanten tot 1816* (Dordrecht 1996) s.v.: Daventrus stond achtereenvolgens te Tjerkgaast (1639-1643), Joure (1643-1651), Bolsward (1651-1657) en Leeuwarden (1657-1664).

's-Gravenhage was geboren en op 12 december 1724 in Voorburg was overleden. Via een kort bericht in de *Algemeene konst- en letterbode* maakte Engeltrum zijn vondst begin 1834 wereldkundig.¹⁴

Gunstige uitzonderingen daar gelaten, zoals de latere publicaties van de Duitse obstetricus Eduard Caspar Jakob von Siebold (1801-1861),¹⁵ moet worden vastgesteld dat de nieuwe geboorte- en sterfdata pas langzaam tot het historische forum doordrongen. In hun studie over het Slot Loevestein publiceerden Boonzaijer en Merkes nog in 1849 een 'Geslachtlijst der familie Prouning van Deventer' waarin Van Deventer, ondanks de onmogelijkheid vanwege de sterfjaren van zijn vermeende ouders, als zoon van Herman Prouning van Deventer (?-1550) en Hillegonda van der Does (?-1545) en als echtgenote van Maria de Leeuw, dochter van Jan de Leeuw en Maria van Vlierden ten tonele werd gevoerd.¹⁶ Ruim dertig jaar later nam Bartele Wartena (1857-1884) deze gegevens nog klakkeloos over in zijn proefschrift over Hendrik van Deventer,¹⁷ en nog in 1889 vroeg iemand per annonce in het *Algemeen Nederlandsch familieblad* naar de juiste sterfjaren van de beide vermeende ouders!¹⁸ In de biografische handboeken van Delvenne (1828), Verwoert (1851) en Kobus en De Rivecourt (1854) bleef Deventer als geboorteplaats genoet, en Verwoert noteerde in 1851 nog altijd 1737 als Van Deventers overlijdensjaar!

Rond het midden van de negentiende eeuw kreeg de belangstelling voor Van Deventer een nieuwe impuls door de publicaties van de bekende Groningse medicus Levi Ali Cohen (1817-1889) en de eerder genoemde heelmeeester Kiestra. Als redacteur van de Nederlandse

14 J.N. Engeltrum, iets over de geboorte en het afsterven van Hendrik van Deventer, med. doctor en vroedmeester, *Algemeene konst- en letterbode* (1834) I, nr. 1, 10.

15 Zie J.P. Maygrier, *Afbeeldingen uit den geheelen omvang der theoretisch-practische verloskunde. Naar het Fransch en met aanmerkingen van E.C.J. von Siebold vertaald en met aantekeningen voorzien door M.J. Keiser* (Amsterdam: C.L. Schleier, 1838) 16, noot 10, waarvan hetzelfde jaar nog een tweede bewerking verscheen: *Volledige verzameling van afbeeldingen, uit den geheelen omvang der theoretische en practische verloskunde, met eene uitvoerige beschrijvende verklaring derzelve, naar het Fransch van J.P. Maygrier omgewerkt en vermeerderd door E.C.J. von Siebold; naar den tweeden veel vermeerderde druk vertaald en met enkele bijvoegsels voorzien door S.J. Galama* (Groningen: W. van Boekeren, 1838). Zie ook E.C.J. von Siebold, *Versuch einer Geschichte der Geburtshilfe* (Berlijn: Enslin, 1839-1845) vol. II, 216-226.

16 C.G. B[oonzaijer] en J.G.W. M[erkes], *Geschiedkundige aantekeningen betrekkelijk het slot Loevestein* (Gorinchem: Horneer, 1840) 84. Tot deze stamboom rekenen de auteurs ook Hendrik Prouning van Deventer (?-1701), gehuwd met Geertrui van Meurs (?-1726), beiden overleden in Hooidonk (Vlaanderen). Zie over de familie Prouning (Proening, Bruyning, Bruyninx) van Deventer A. van Sasse van Ysselt, De familie Proening van Deventer, *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantse geschiedenis en volkskunde* 17 (1910) 35-39 en 161-168 en de aanvullingen van W. Wijnaendts van Resandt, Proening van Deventer, *ibidem* 298-300 en van A. Sasse van Ysselt, Nog iets over de familie Proening van Deventer, *idem* 26 (1919) 283-284. Er woonde overigens wel een familie Prouning van Deventer te Leiden: op 20 juni 1634 kwam Maria Prouningh van Deventer (*Woudrichem, †'s-Hertogenbosch 29-7-1679) met attestatie van Leiden naar Nieuwveen, na op 10-4-1634 te Leiden gehuwd te zijn met Isaac Vulckenaer (*Leiden 1604, †'s-Hertogenbosch 16-3-1653), predikant te Nieuwveen (1626-1638) en later te 's-Hertogenbosch (1638-1653). Omgekeerd woonde er in 1635 te 's-Hertogenbosch een Hendrick [Hendriksen] van Deventer (Poortboek van 's-Hertogenbosch 1635)!

17 B. Wartena, *Het leven van Hendrik van Deventer en zijne verdiensten als verloskundige* (Amsterdam: W. Eelkema, 1882) 3. Zie ook de kritische bespreking door Kiestra in het *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*, 2e reeks, 20 (1884) 818-823.

18 *Algemeen Nederlandsch familieblad, tijdschrift voor geschiedenis, geslacht-, wapen-, zegelkunde enz.* 6 (1889) advertentiepagina na p. 240.

19 Zie M.G. Delvenne, *Biographie du Royaume des Pays-Bas, ancienne et moderne, ou histoire abrégée, par ordre alphabétique, de la vie publique et privée des Belges et des Hollandais qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talens, leurs vertus ou leurs crimes, extraite d'un grand nombre d'auteurs anciens et modernes, et augmentée de beaucoup d'articles qui ne se trouvent rapportés dans aucune biographie* (Luik: Desoer, 1828-1829) vol. 1, s.v.; H. Verwoert, *Handwoordenboek der vaderlandsche geschiedenis, volgens de nieuwste en beste bronnen bewerkt* (Nijmegen: D.J. Haspels, 1851) vol. I, s.v. en J.Chr. Kobus en W.G.H. de Rivecourt (red.), *Beknopt biographisch handwoordenboek van Nederland: behelzende de levensbeschrijvingen van vele personen, die zich in Nederland hebben bekend gemaakt* (Zutphen: A.E.C. van Someren, 1854) vol. I, 430.

Links: Portret van Hendrik van Deventer. Gravure door Ph. Bouittats naar het schilderij van Thomas van der Wilt, eind jaren negentig van de zeventiende eeuw. Rechts: Plaquette met het portret van Van Deventer, vervaardigd door de beeldhouwer E.A.F. Bourgonjon, en bevestigd aan de gevel van de vermeende woning van Van Deventer aan de Amsterdamsche Veerkade te 's-Gravenhage in december 1888.

uitgave van het medisch-historische handboek van Emil Isensee (1807-1847) leverde eerstgenoemde in 1847²⁰ niet alleen een *update* van de passage over het leven en werk van Van Deventer, maar kon hij bovendien over diens curieuze promotie enkele nieuwe bijzonderheden toevoegen die de Groningse hoogleraar verloskunde Jacob Baart de la Faille (1795-1867) desgevraagd in de archieven van de universiteit had opgespoord.²¹ De onjuiste transcriptie van het promotiejaar (1699 i.p.v. 1694) en de toevoeging (helaas zonder bronvermelding) dat het proefschrift 'over breuken' zou gaan, voegde overigens tegelijk twee nieuwe elementen van verwarring toe aan de toch al zo gecompliceerde biografie van Van Deventer.

Naar aanleiding van deze publicaties zag Jan Kiestra, een man die zich vaker verdienstelijk had gemaakt voor de vaderlandse medische-geschiedschrijving en aan wie we het unieke manuscript van de Dokkumse vroedvrouw Catharina Geertruida Schrader (1656-1746) te danken hebben,²² een schone taak voor zich weggelegd om eindelijk eens een meer omvattende biografie van Van Deventer te presenteren. Met name het feit dat Van

²⁰ Het voorwoord van Ali Cohen dateert van 1843.

²¹ E. Isensee, *Oude en middel-geschiedenis van de geneeskunde en hare hulpwetenschappen. Vermeerderd en met betrekking tot Nederland en deszelfs letterkunde bewerkt door L. Ali Cohen. Van ongeveer 1700 jaren vóór Chr. tot 1700 na Chr.* (Groningen: P. van Zweeden, 1847) 473-475. Een jaar later publiceerde Ali Cohen zijn bijdrage nogmaals: *Nieuwe berichten omtrent Hendrik van Deventer, Groninger volksalmanak voor het schrikkeljaar 1848* 12 (1848) 134-138, in de hoop 'eens voor al, iedere verdere twijfel te dien aanzien geheel (te) zullen kunnen opheffen!'

²² Zie M.J. van Lieburg, Het 'memoryboek' als medisch-historische bron, in: idem (bew.), *C.G. Schraders Memoryboek van de vrouwen. Het notitieboek van een Friese vroedvrouw 1693-1745* (Amsterdam: Editions Rodopi, 1984) 1-2.

Deventer in Wieuwerd gepraktiseerd zou hebben, prikkelde Kiestra's belangstelling, omdat hij het op voorhand aannemelijk achtte dat Van Deventer hier met de sekte der Labadisten te maken had gehad. Over het optreden van de Labadisten kon Kiestra gemakkelijk informatie putten uit het relaas van de eveneens uit Ee afkomstige schoolmeester Foeke Sjoerds (1713-1770) en uit de kort tevoren verschenen kerkhistorische studie over Friesland van Evert Jan Diest Lorgion (1812-1876).²³ Bovendien kreeg Kiestra in 1851 de beschikking over de nieuwe, verhalende studie over Jean de Labadie en zijn volgelingen, geschreven door de predikant Hendrikus van Berkum (1814-1871). In nauw overleg met Kiestra had deze ook ruime aandacht besteed aan het leven en werk van Van Deventer.²⁴ Het resultaat van Kiestra's onderzoek verscheen in de jaren 1849-1853 in een serie artikelen over de verschillende aspecten van Van Deventers biografie: over zijn levensloop, in het bijzonder zijn verblijf te Wieuwerd (1675-1694)²⁵ en Voorburg (1709-1724),²⁶ over zijn verdiensten (en gebreken!)²⁷ als chemicus, chirurg, verloskundige en orthopeed,²⁸ en over de bibliografische bijzonderheden van zijn geschriften.²⁹ Terecht mag Kiestra worden geëerd als de belangrijkste biograaf van Van Deventer; of zoals een latere auteur – geïnspireerd door de berijming van psalm 118 – hem poëtisch toezong: 'Den man, wien door de stadsdoctoren / verwaten was den Haag ontzegd, / is door uw onnavolgbaar speuren / de louwer op het graf gelegd'.³⁰ Hoewel op onderdelen gecorrigeerd en aangevuld, vormde het biografisch palet van Kiestra de basis voor alle latere studies over Van Deventer. Dat geldt niet alleen voor de lemmata in de bekende biografische woordenboeken,³¹ maar ook voor bijvoorbeeld de uitgebreide beschrijving door Jelle Banga (1786-1877) in zijn *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland*

23 F. Sjoerds, *Kort vertoog van den staat en de geschiedenissen der kerke des Nieuwen Testaments, van Christus geboorte tot op den tegenwoordigen tyd, vergeleken met de voornaamste waereldlyke geschiedenissen* (Leeuwarden: P. Koumans, 1759) en E.J. Diest Lorgion, *De Nederduitsche Hervormde Kerk in Friesland sedert hare vestiging tot het jaar 1795. Eene bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Nederland* (Groningen: H.R. Roelfsema, 1848).

24 H. van Berkum, *De Labadie en de Labadisten. Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Sneek: Van Druten en Bleeker, 1851) i.h.b. vol. II, 80-84 en 212-213, noot 14.

25 J.J. Kiestra, Historische bijdragen aangaande Hendrik van Deventer, beroemd vroedmeester en sprekende broeder der Labadisten te Wieuwerd in Friesland, *Nieuw praktisch tijdschrift voor de geneeskunde in al haren omvang* 28 (1849) 119-124 en 315-320, en de eerder (noot 1) genoemde Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer (1853) 25-54.

26 J.J. Kiestra, Hendrik van Deventer's verblijf te Voorburg, *Nieuw praktisch tijdschrift voor de geneeskunde in al haren omvang* 28 (1849) 579-580.

27 Zie de aantekening in J.J. Kiestra, Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer. II. Zijn verdiensten, *Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst* 5 (1854) II, 194, noot 1.

28 J.J. Kiestra, De verloskundige verdiensten van Hendrik van Deventer, *Nederlands tijdschrift voor verloskunde, ziekten der vrouwen en der kinderen* 4 (1851) 296-319, en de hiervoor genoemde Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer (1854) 164-210. Zie ook zijn bijdrage: Iets over de ligging der barende bij prolapsus funiculi umbilicalis, *Nederlandsch weekblad voor geneeskundigen* 5 (1855) 161-164. Overigens verklaarde Kiestra later (in de genoemde recensie van Wartena's proefschrift) dat hij de verloskundige verdiensten opzettelijk niet uitputtend had beschreven, omdat 'Van Deventers Nieuw Licht nogal hier en daar gevonden wordt'!

29 J.J. Kiestra, Volledige opgave der verschillende Nederduitsche uitgaven van v. Deventer's 'Nieuw Licht', *Geneeskundige courant* 5 (1851) nr. 26, s.p., en Opgave der Latijnsche editie's van van Deventer's 'Nieuw Licht', *ibidem* nr. 42, s.p.

30 R. Krul, Hendrik van Deventer: de vader der wetenschappelijke verloskunde, *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 24 (1888) II, 594.

31 Zie A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt* (Haarlem: Van Brederode, 1852-1878) vol. II, 44-45 en J.W. Regt, *Neêrlands beroemde personen, naar hunne geboorteplaatsen in aardrijkskundige orde gerangschikt en beknopt toegelicht* (Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1868) [Van Deventer staat hier onder de plaats Deventer!].

(1868)³² en zelfs voor het proefschrift (1946) van de Bossche vrouwenarts August Jozef Marie Lamers (1883-1955), dat goed beschouwd slechts een cumulatie biedt van hetgeen al door Kiestra en latere biografen naar voren was gebracht.³³

Sinds de publicaties van Kiestra werd de biografie van Van Deventer op twee manieren aangevuld: enerzijds door lokale historici die het op afstand, met hulp van plaatselijke archivarissen en onderzoekers³⁴ uitgevoerde onderzoek van Kiestra met nieuwe (archief) vondsten wisten te verrijken, en anderzijds door obstetrici die binnen de ontwikkeling van de verloskunde telkens behoefte toonden aan een nieuwe beoordeling van Van Deventers wetenschappelijke oeuvre en een evaluatie van zijn verdiensten. Binnen de eerstgenoemde categorie was een glansrol weggelegd voor de Haagse medicus Rochus Krul (1833-1920),³⁵ die bij zijn lokaal-historische exercities in 1888 op een transportakte stuitte waarin Van Deventer optrad als koper van een woning aan de Amsterdamsche Veerkade (anno 1888: nummer 20) in Den Haag.³⁶ Nog datzelfde jaar wist Krul de afdeling 's-Gravenhage van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst ertoe te bewegen een plaquette aan de gevel van het teruggevonden pand te bevestigen, voorzien van Van Deventers portret-in-reliëf met daaronder de woorden: 'Hier woonde Hendrik van Deventer, medicinae doctor, geb. 16 maart 1651 – gest. 12 december 1724.' Op 12 december 1888 werd dit gedenkteken tijdens een eenvoudige plechtigheid onthuld.³⁷ Terecht constateerde Lamers op grond van het feit dat Van Deventer verschillende andere panden in Den Haag had aangekocht, dat Krul deze actie 'verblind door zijn ontdekking' had ondernomen, 'op onvoldoende gronden, ... met een groote waarschijnlijkheid dat dit geheel ten onrechte is geschied' (zie hierna).³⁸

Tot de categorie lokale studies kan men mutatis mutandis ook de belangrijke bijdrage van de Deense obstetricus en geschiedschrijver Emmerik Ingerslev (1844-?) rekenen, die dankzij zijn speurtocht in het rijksarchief te Kopenhagen in 1907/1908 eindelijk duidelijke

32 J. Banga, *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland voor en na de stichting der Hoogeschool te Leiden tot aan den dood van Boerhaave, uit de bronnen toegelicht* (Leeuwarden: W. Eekhoff, 1868; reprint Schiedam: Interbook international, 1975) 736-759. Het boek werd uiterst kritisch gerecenseerd door A.H. Israëls, in het *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 6 (1870) II, 273-280, in het bijzonder de passage over Van Deventer. Hierbij maakte Israëls gebruik van een brief van Kiestra waarin behalve vele fouten in de citaten ook tal van feitelijke onjuistheden werden gesignaleerd, bijvoorbeeld de mededeling dat Van Deventer uit een talrijk gezin afkomstig was, te Kiel en Kopenhagen (onder Steno) geneeskunde zou hebben gestudeerd, en pas in 1693 met de uitoefening van de verloskunde zou zijn begonnen.

33 Lamers proefschrift is één van de medisch-historische proefschriften die tijdens de bezettingsjaren min of meer uit tijdsverdrif werden geschreven, zie het 'inleidend woord', gedateerd '1940-'42'. Het 'foute' proefschrift van de NSB'er A.J. van Reeuwijk, *Vroedkunde en vroedvrouwen in de Nederlanden in de 17e en 18e eeuw* (Amsterdam 1941), geschreven om met des te meer gezag voorzitter van de Vroedvrouwen-Kamer te kunnen zijn, wordt door Lamers, ondanks de relevantie voor zijn thema, ongetwijfeld opzettelijk nergens genoemd.

34 Met name de Haagse medicus Florentius Jacobus van Maanen (1777-1861), tevens een bekend lokaal-historicus, van wie Kiestra zelf aangeeft dat hij hemz 'de belangrijkste bouwstoffen voor Van Deventer's biographie heeft geleverd', zie Kiestra in de recensie van B. Wartena's biografie, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*, 822.

35 Zie het levensbericht door E.C. van Leersum, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 3 (1922-23) 14-26.

36 Zie R. Krul, De woning van Hendrik van Deventer in Den Haag, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 24 (1888) I, 524-526 en idem, Bij de woning van Hendrik van Deventer, *Jaarboek Die Haghe* (1903) 140-143. Voor de algemeen biografische bijdragen zie idem, Hendrik van Deventer: de vader der wetenschappelijke verloskunde, 594-605, i.h.b. 603-604; *De tijdspiegel* 3 (1888) 154-161 en in zijn bundel *Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers in den ouden tijd. Archief-studiën* ('s-Gravenhage: W.P. van Stockum, 1891) 148-170.

37 Zie de 'Oirkonde' in het *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 24 (1888) II, 604. Volgens C.H. Voorhoeve, *Lusthoven en oude huizen langs de Vliet* (Den Haag: J.H. Voorhoeve, z.j.) 102 werd de steen in 1942 of 1943 uit de gevel gehakt. Lamers vond hem kort daarna terug in de collectie van de Leidse vrouwenkliniek, zie Lamers, *Hendrik van Deventer*, 72, noot 1.

38 Lamers, *Hendrik van Deventer*, 71-72.

lijkheid wist te verschaffen over de verschillende reizen die Van Deventer in de jaren 1689-1691 naar Denemarken had gemaakt (zie hierna).³⁹ In Nederland werd aan Ingerslevs onderzoek bekendheid gegeven door een publicatie van de Dordtse vrouwenarts Arie Geyl (1852-1914),⁴⁰ die vervolgens ook een uitgebreid lemma over Van Deventer schreef in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (1911).⁴¹

De toenemende belangstelling die Van Deventer gaandeweg ondervond van de kant van de obstetrici liep gelijk op met de professionalisering van het verloskundig métier in de achttiende en negentiende eeuw, de herverkaveling van de territorien van de doctores artis obstetriciae, vroedmeesters en vroedvrouwen, en de wetenschappelijke ontwikkeling van de verloskunde.⁴² Dat de bekkenleer in laatstgenoemde ontwikkeling een belangrijke plaats innam, blijkt wel uit de vele verhandelingen en proefschriften die Nederlandse medici in het voetspoor van Van Deventer aan dit thema hebben gewijd.⁴³ Bij zijn aantreden in 1887 als hoogleraar verloskunde aan de Leidse universiteit presenteerde Hector Treub (1856-1920) deze ontwikkeling als de beste illustratie van hetgeen de Nederlanders 'tot verbetering en uitbreiding van de heel- en verloskunde hebben toegebracht',⁴⁴ Toch was niet iedereen overtuigd dat Van Deventer de 'grondlegger van de wetenschappelijke bekkenleer' mocht worden genoemd: in dat verband sprak in 1912 de Utrechtse hoogleraar verloskunde Benjamin Jan Kouwer (1861-1933) zelfs over 'dien valschen lauwer ... om zijn grafzuil'.⁴⁵

Zoals de Amsterdamse hoogleraar Leopold Lehmann (1817-1880) met zijn oratie over 'de trapsgewijze ontwikkeling der verloskunde als zelfstandige wetenschap' in 1865 de afkondiging van de Wetten van Thorbecke (die de verloskunde tot integraal onderdeel

39 E. Ingerslev, Ueber den Besuch Heinrich van Deventers in Kopenhagen, *Zeitschrift für Geburtshilfe und Gynaekologie* 63 (1908) 592-613. De publicatie was een vervolg op c.q. bewerking van zijn biografische bijdrage: *Fragmenter af ødselshjælperns historie* (Kopenhagen-Kristiana: Gyldendal, 1906-1907) vol. II, 233-294: Hendrik van Deventer.

40 A. Geyl, Het bezoek van Hendrik van Deventer in Denemarken met eenige opmerkingen over beunhazerij in die dagen, *Geneeskundige courant* 9, 16 en 23 mei 1908 (p. 151-152, 159-160, 167-168). Geyl schreef deze publicatie op grond van de (voor hem vertaalde) studie in de *Fragmenter af ødselshjælperns historie*, niet op grond van de publicatie uit 1908!

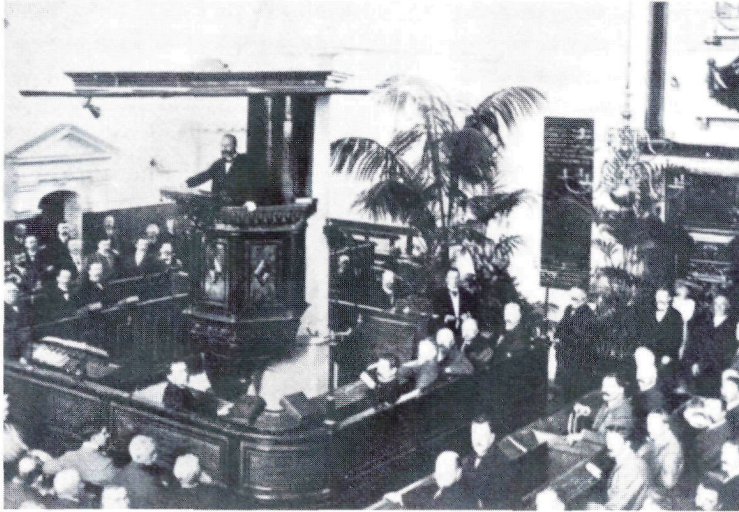
41 A. Geijl, Hendrik van Deventer, in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, vol. I (Leiden: A.W. Sijthoff, 1911) c. 709-715.

42 Uit de uitgebreide literatuur betreffende de medische c.q. obstetrische beroepsontwikkeling noem ik: H. Marland, 'Stately and dignified, kindly and God-fearing': midwives, age and status in the Netherlands in the eighteenth century, in: H. Marland en M. Pelling (red.), *The task of healing. Medicine, religion and gender in England and the Netherlands, 1450-1800* (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1996) 271-305; H. Marland en M.J. van Lieburg, Midwife regulation, education, and practice in The Netherlands during the nineteenth century, *Medical history* 33 (1989) 296-317; M.J. van Lieburg, De tweede geneeskundige stand (1818-1865). Een bijdrage tot de geschiedenis van het medisch beroep in Nederland, *Tijdschrift voor geschiedenis* 96 (1983) 433-453 en J.J. Klinkert, *Verloskundigen en artsen. Verleden en heden van enkele professionele beroepen in de gezondheidszorg* (Alphen a/d Rijn: Stafleu, 1980).

43 Een deel van deze literatuur richt zich nadrukkelijk op het vraagstuk van de symfiolyse, zie F.M.G. de Feyfer, Ter inleiding / Introduction, in: *Opuscula selecta Neerlandicorum de arte medica. Varii auctores symphysiotomia* (Amsterdam: Van Rossen, 1934) vii-xxxii. Een ander deel betreft de ontwikkeling van de pelvimetrie, zie N.J. Eastman, Pelvic mensuration: study in perpetuation of error, *Obstetrical and gynecological survey* 3 (1948) 301-329 en de studies van A. Hiddinga, Obstetrical research in The Netherlands in the nineteenth century, *Medical history* 31 (1987) 281-305; De ontwikkeling van pelvimetrisch onderzoek in de verloskunde, *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 8 (1989) 70-95 en Geordende bekkens: klassifikatiesystemen in de verloskunde, *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 42 (1991) 158-175.

44 H. Treub, *De verdiensten der Nederlanders op het gebied van de bekkenleer. Redevoering* (Leiden 1887), i.h.b. 10-14 en 29-31. De in het citaat bedoelde verwijzing betreft de bekende rede van de Franeker hoogleraar Johannes Mulder, heruitgegeven onder de titel *Redevoering van Johannes Mulder over de redenen, waarom de Nederlanders in het algemeen zeer weinig tot verbetering en uitbreiding van de heel- en verloskunde hebben toegebracht. Van een inleiding voorzien door H.L. Houtzager* (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997).

45 B.J. Kouwer, Rede, uitgesproken ter gelegenheid van de onthulling van den vanwege de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der geneeskunst herstelden grafsteen van Hendrik van Deventer, *Medisch weekblad. Orgaan voor praktiseerende geneeskundigen* 19 (1912-1913) 174-178, i.h.b. p. 177-178.

De plechtigheid in de Oude Kerk te Voorburg bij gelegenheid van de overdracht in 1912 van de gerestaureerde grafsteen van Hendrik van Deventer door de voorzitter van de afdeling 's-Gravenhage van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst dr. C.F.J. Blooker Jzn (1852-1912) aan het kerkbestuur. Op de kansel de hoogleraar verloskunde B.J. Kouwer tijdens het uitspreken van zijn herdenkingsrede. De zerk is zichtbaar juist links van de kroonluchter.

van de bevoegdheden van de arts maakte) flankeerde,⁴⁶ vergezelde de geschiedkundige oratie van Treub in 1887 de nieuwe mijlpaal in de ontwikkeling van de Nederlandse verloskunde, namelijk de oprichting van de Nederlandsche Vereeniging voor Gynaecologie en Obstetrie. Binnen dit kader van verwetenschappelijking en professionalisering van de verloskunde voldeed Van Deventer al snel aan de behoefte onder de Nederlandse obstetrici aan een historische vaderfiguur; een behoefte die men later ook binnen andere organisaties van medische specialisten kon signaleren. De proefschriften van de eerder genoemde Utrechtse promovendus Bartele Wartena (1882) resp. van Berthold Heilbrunn, die in 1887 aan de universiteit van Würzburg zijn studie over *Heinrich von Deventer und seine Anschauungen über die verkehrten Lagen der Gebärmutter* verdedigde;⁴⁷ de samenvattende biografieën van de medisch-historicus Carel Eduard Daniëls (1839-1921) en de Duitse hoogleraar verloskunde Ludwig Kleinwächter (1839-1906) in het *Biographisches Lexicon der hervorragenden Ärzte* (1885),⁴⁸ en de presentatie van Van Deventer als 'vader van de wetenschappelijke verloskunde' in de publicaties van Krul in het *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* (1888),⁴⁹ vormden de opstap voor de uitgebreide aandacht die Van Deventer in 1912 en 1924 ten deel zou vallen. In 1912 was de plechtige onthulling

46 L. Lehmann, *Inwijdingsrede over de trapsgewijze ontwikkeling der verloskunde als zelfstandige wetenschap, voornamelijk in Nederland* (Amsterdam 1865) 26-29 en 61, noot 9.

47 B. Heilbrunn, *Heinrich von Deventer und seine Anschauungen über die verkehrten Lagen der Gebärmutter. Historisch-kritische Studie* (Würzburg 1887).

48 C.E. Daniëls en L. Kleinwächter, Hendrik van Deventer, in A. Hirsch (red.), *Biographisches Lexicon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker* (Wenen-Leipzig: Urban-Schwarzenberg, 1885) vol. 2, 172-173 en W. Haberling en H. Vierordt (red.), *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker. Ergänzungsband* (München-Berlijn: Urban en Schwarzenberg, 1935) 230. Ook in zijn bijdrage tot het *Handbuch der Geburtshilfe* (Stuttgart-Bern: Enke, 1888) van Peter Müller schreef Kleinwächter uitvoerig over Van Deventer: L. Kleinwächter, *Die geschichtliche Entwicklung der Geburtshilfe*, vol. I, 35-42.

49 Krul, Hendrik van Deventer (1888) 594-605.

van de gerestaureerde grafsteen van Van Deventer voor de zojuist genoemde Kouwer aanleiding om diens levensloop en wetenschappelijke verdiensten nog eens samen te vatten en deels ook opnieuw te evalueren, en het resultaat ervan voor een internationaal forum te publiceren.⁵⁰ De opmerkelijk kritische, haast iconoclastische toon die Kouwer in deze publicaties aansloeg, sloot overigens direct aan op de uitvoerige bespreking van Van Deventers oeuvre in de monumentale *Geschichte der Geburtshilfe* (1906) van Heinrich Fasbender (1843-1914).⁵¹ In 1924 kwam bij gelegenheid van de herdenking van de tweehonderdste sterfdag van Van Deventer de *Geneeskundige gids* met een themanummer, waarin de medisch-historicus Jan Gerard de Lint (1867-1936) en de Leidse hoogleraar verloskunde Pieter Cornelis Tobias van der Hoeven (1870-1953) opnieuw een samenvatting leverden van de biografische feiten resp. van de wetenschappelijke betekenis van Van Deventer.⁵² In het kielzog van beide manifestaties volgden in 1946 het meer genoemde proefschrift van Lamers en vervolgens de diverse bijdragen uit de wereld van de obstetrici,⁵³ met als climax de heruitgave van Van Deventers *Nieuw licht* (1746) in 2001, voorzien van commentaren en 'aanmerkingen', die echter – op de vermelding van Van Deventers vrouw Cecilia na – geen nieuwe feiten of inzichten bevatten.⁵⁴

De belangrijkste recente bijdragen tot Van Deventers biografie werden geleverd in het kader van de hernieuwde studie naar het Labadisme,⁵⁵ met als hoogtepunt de studie van Trevor Saxby die verscheen onder de titel *The quest for the new Jerusalem* (1986). Hierin werden tal van bekende en onbekende bronnen exemplarisch benut en werden de lotgevalen van de Labadisten, inclusief het optreden van Hendrik van Deventer, uitvoeriger dan ooit en in onderlinge samenhang in beeld gebracht.⁵⁶

50 Zie Kouwer, Rede, uitgesproken ter gelegenheid van de onthulling; idem, Rede bij den herstelden grafsteen van Hendrik van Deventer, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 66 (1912) I, 96-105 en idem, Hendrik van Deventer, *Janus* 17 (1912) 425-442 en 506-524.

51 H. Fasbender, *Geschichte der Geburtshilfe* (1906, Hildesheim: G. Olms, 1964) 199-210. Historiografisch gaat daaraan de studie van Max Wegschneider, *Geschichte der Geburtshilfe*, in: M. Neuberger en J. Pagel, *Handbuch der Geschichte der Medizin* (Jena: G. Fischer, 1905) vol. 3, 878-952 i.h.b. 906-908 (Van Deventer) vooraf. Kouwer citeert Fasbender zelf niet, wel de uitgebreide bespreking van diens werk door A. Geyl, *Bemerkungen über die 'Geschichte der Geburtshilfe' von Dr. Heinrich Fasbender*, *Janus* 11 (1906) 607-616 en 12 (1907) 34-43 en 114-121.

52 Zie A. Sikkkel, Van Deventer's lijfspreuk, *Geneeskundige gids* 2 (1924) 437; J.G. de Lint, Hendrik van Deventer, *ibidem* 438-443 en P.C.T. van der Hoeven, Hoofdpunten uit de verloskunst van Van Deventer, *ibidem* 444-451. De Lint publiceerde zijn bijdrage tevens in het *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 68 (1924) II, 2870-2877 en de *Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde* 4 (1924) 299-306.

53 Zie noot 3. De samenvatting die Lamers in 1951 publiceerde, bevat geen nieuwe feiten of inzichten: A.J.M. Lamers, Hendrik van Deventer geboren 16 maart 1651 te Leiden, gestorven 12 december 1724 te Voorburg, *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 95 (1951) 859-863 en ook *Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde* 31 (1951) 10-14. Een lokaal initiatief was de tentoonstelling in Museum Swaensteyn te Voorburg gewijd aan 'Hendrik van Deventer: arts en labadist (1651-1724)', waarbij een kleine catalogus verscheen.

54 H. van Deventer, *Manuale operatien* (1746, zie bijlage II), met een bijgevoegd deeltje (volume II): R.W. Bakker, M.A.C. Lubsen-Brandsma en A.Th.M. Verhoeven (red.), *Nieuwe aanmerkingen, zijnde commentaar en aanvulling op een Nieuw Licht* ('t-Goy-Houten: Hes & De Graaf, 2001).

55 Sinds de eerder genoemde studie van Van Berkum (1851) verschenen tal van historische publicaties, zie: J.J. Kalma, *Jean de Labadie (1610-1674) en het Labadisme. Bibliografie* (Leeuwarden: eigen beheer, 1981). De belangrijkste waren van J.H. Riemersma, Een Labadist van groote vermaardheid, *Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde* 19 (1904) 187-199 en 273-278 en H.J. Meijerink, *Reformatie en mystiek. Over Jean de Labadie en het Labadisme* (Goes: Oosterbaan & Le Cointre, 1956).

56 T.J. Saxby, *The quest for the new Jerusalem, Jean de Labadie and the Labadists, 1610-1744* (Dordrecht: Nijhoff, 1987). International archives of the history of ideas, 115. Tenzij anders vermeld, zijn de bijzonderheden over De Labadie en zijn volgelingen aan deze studie ontleend. Een bredere kerkhistorische context is te vinden bij J. van den Berg, Die Frommigkeitsbestrebungen in den Niederlanden, in: M. Brecht (red.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck en Ruprecht, 1993) 57-112 en idem, Die Frommigkeitsbestrebungen in den Niederlanden, in: M. Brecht (red.), *Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck en Ruprecht, 1995) 542-587.

Schilderij (doek: 54,6x45,5 cm) van Hendrik van Deventer door Thomas van der Wilt, gedateerd circa 1695 (voorheen: Kunsthandel Hoogsteder & Hoogsteder te Den Haag, thans: privé collectie Europa).

Ten slotte moet de verrassende vondst uit 1997 worden genoemd van een onbekend portret van Van Deventer, geschilderd door Thomas van der Wilt (1659-1733).⁵⁷ Het schilderij, waarop Van Deventer in fel-paars fluwelen kamerjas en met allongepruik is te zien, was ooit het uitgangspunt voor de gravure die de Haagse kunstenaar Phillibertus Bouttats (1654-1700) in de jaren negentig van de zeventiende eeuw vervaardigde, en die in 1719 voor het eerst verscheen in de eerste uitgave van de Nederlandse editie van het *Nader ver- toog* (1719-N1)⁵⁸ en nadien ook aan de verschillende uitgaven van Van Deventers *Nieuw ligt* werd toegevoegd.⁵⁹ Deze gravure verving het kwalitatief slechte portret dat Van Deventer zelf had vervaardigd als onderdeel van de titelprent van de eerste uitgave van zijn *Nieuw ligt* (1701-N1).⁶⁰

De levensloop van Van Deventer: een reconstructie

De reconstructie van Van Deventers levensloop is hier niet bedoeld als samenvatting van de gegevens die reeds door vroegere biografen zijn bijeengebracht, maar betreft alleen die onderdelen waarvoor nieuw onderzoek werd verricht en waarover al dan niet meer duidelijkheid is verkregen.

Geboorte en afkomst. De 'vondst' van de aantekening van Van Deventers doop in het doopboek van de Hooglandse Kerk te Leiden, vormde in 1946 de opening van Lamers proefschrift: eindelijk had men zekerheid verkregen over de herkomst van Van Deventer. Het feit dat Van Deventer zelf Den Haag bij herhaling als geboorteplaats had aange- wezen, werd als een 'bewust of onbewust' gehanteerde vergissing gekwalificeerd, evenals de vermelding van Den Haag op de grafzerk van Van Deventer in de Oude Kerk van Voorburg!⁶¹ Brengt men de doopaantekening tot haar historische proporties terug, dan blijkt de kwestie rond Van Deventers herkomst door Lamers alleen maar te zijn gecompliceerd. De eenvoudige waarheid die met alle historische feiten overeenstemt, is eenvoudig deze: Van Deventer werd op 16 maart 1651 te 's-Gravenhage geboren, en werd op 19 maart daaropvolgend in de Hooglandsche Kerk te Leiden gedoopt. De feiten die op de grafzerk staan vermeld, zijn derhalve correct, de doopaantekening is correct, en ook Van Deventer zelf, en met hem zijn tijdgenoten, hebben zich correct over zijn Haagse geboorte uitgelaten. Was er maar een spoor van twijfel geweest, dan had de Haagse stadsmedicus Cornelis Stalpart van der Wiel (1620-1702) tijdens zijn zoektocht naar argumenten om Van Deventer zijn admisie als medicus te weigeren, in december 1694 niet aan zijn Amster- damse collega Egbert Veen (ca 1628-na 1704) geschreven dat men Van Deventer als 'Hagenaar van geboorte' wel móest toelaten, tenzij men andere bezwaren kon aanvoeren (zie hierna). Ook op het titelblad van zijn Groningse dissertatie noemde Van Deventer zich 'Hagenaar'. Evenzo schreef de vrome Labadist in 1701 volkomen waarheid, toen hij zich aan het Haagse stadsbestuur presenteerde als 'een natuurlijk Burger' van Den Haag, 'hoewel ik vele jaren als een vreemdeling en uytwoonder in andere landen en provincien hadde verkeer'.⁶² Met het oog op de corrigerende aanvulling van Lamers mag het opmerkelijke feit niet onvermeld blijven dat al in 1754 over 'Dr. Deventer of Leyden' en

57 M.R.F. van der Weiden en W.J. Hoogsteder, A new light upon Hendrik van Deventer (1651-1724): identification and recovery of a portrait, *Journal of the Royal Society of Medicine* 90 (1997) 567-569.

58 De datering c.q. de nummering van de werken van Van Deventer verwijst naar bijlage II.

59 Zie ook de verwijzing naar een derde portret bij Lamers, *Hendrik van Deventer*, 89.

60 Zie Chr. Kramm, *Geschiedenis van der beeldende kunsten in de Nederlanden. Hollandsche en Belgische school, van den vroegsten tijd tot op onzen tijd* (Amsterdam: Gebroeders Diederichs, 1864) vol. II, 334-335.

61 Lamers, *Hendrik van Deventer*, 13-17 en ook de hypothese over de veel later geplaatste grafsteen, 76.

62 Van Deventer, *Nieuw ligt* (1701-N1), 'Opdragt', s.p. De term 'uytvoonder' is een typische uitdrukking uit het godsdienstige milieu waartoe Van Deventer behoorde c.q. waarin hij vertoefde.

'Dr. Daventre, physician and man-midwife at Leyden in Holland' werd gesproken, namelijk in een zeldzaam polemisch-obstetrisch geschrift uit 1754 (zie bijlage II).⁶³ Deze geografische specificatie zal de auteur overigens gebaseerd hebben op de plaats waar de door hem gebruikte uitgave van Van Deventers werk verschenen was.

Dat Lamers het geboortehuis van Van Deventer niet kon lokaliseren, was voor hem des te spijtiger omdat een dergelijk pand een goed alternatief kon bieden voor het woonhuis aan de Amsterdamsche Veerkade in Den Haag dat Krul in 1888 had laten ornameren en waarvan Lamers in 1946 (ten onrechte!)⁶⁴ dacht dat het inmiddels was afgebroken. Een geboortehuis te Leiden zal er nooit komen, maar wel kan de ouderlijke woning van Van Deventer worden gelokaliseerd, namelijk aan de Haarlemsestraat (nu Haarlemmerstraat, achter de Apothekersdijk en Oude Rijn): de straat waar vader Hendrik Jansz al in 1645 woonde en waar Van Deventers ooms en tante in 1653 bleven wonen toen Hendrik Jansz besloot zich met zijn gezin metterwoon in Den Haag te vestigen.

In het genealogisch overzicht (bijlage I) zijn de zekerheden én onzekerheden over de afkomst van Hendrik van Deventer geïnventariseerd. Stamde hij uit de Groningse, de Haagse, de Leidse of een onbekende Deventer familie onder de naam Van Deventer, en bestaat er enige samenhang tussen de verschillende families of gaat het zelfs om één familie met een intensieve migratie van de familieleden? In ieder geval is Van Deventers familie gelieerd met de gelijknamige stad: Hendriks vader kwam er in 1642 vandaan toen hij zich te Leiden vestigde om er te trouwen met Lysbeth Jans, de weduwe van Abraham de Steur, die oorspronkelijk eveneens uit Deventer kwam. Opvallend is dat de familie Van Deventer nauw gelieerd was of raakte met verschillende protestantse families die eind zestiende, begin zeventiende eeuw uit Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden naar de Hollandse steden waren getrokken, waar zij behalve godsdienstvrijheid ook de mogelijkheden kregen zich economisch te ontplooiën.

In dit verband moet ook gewezen worden op een cryptische passage in de 'Opdragt' waarmee Van Deventer in 1701 de eerste Nederlandse uitgave van het *Nieuw ligt* aan het Haagse stadsbestuur heeft opgedragen. In deze passage, waar vroegere biografen blijkbaar overheen hebben gelezen, wordt een verwijzing gemaakt naar Van Deventers afkomst en naar de bescherming die zijn vader van het stadsbestuur zou hebben genoten: 'Onderdaniglijk versoekende dat hy om de geringheyt sijnes oorspronks niet van U Ed[el] A[chtbaren] mag verwesen werden, maar dat hy by U Ed[el] A[chtbaren] deselve bescherminge mag genieten, die sijn vader tot hier toe van U Ed[el] A[chtbaren] genoten heeft, dewijle hy gevaar loopt niet minder tegenpartijders te sullen ontmoeten, als hem weleer ontmoet zijn'. Hier zou de sleutel kunnen liggen voor het verstaan van de achtergronden van de vestiging van vader Van Deventer in Den Haag (1653) en voor het ontrefelen van de oudere familiegeschiedenis waarin nog zoveel raadsels onopgelost zijn gebleven.

Het sociale milieu waartoe het ouderlijk gezin van Van Deventer behoorde, blijkt zowel uit de beroepen van Hendriks ooms en de keuzes voor de huwelijkspartners van zijn ooms en tantes, als uit de kring van naaste verwanten en vrienden die zichtbaar wordt in de reeks getuigen die volgens de ondertrouw-, huwelijks- en doopaktes de

63 *The trial of a cause between Richard Maddox, gent., plaintiff, and Dr. M—y, defendant, physician and man-midwife, before Sir Michael Foster, Knt., one of the justices of the King's-Bench, at Guildhall, London, March 2, 1754, by a special jury: ... to which will be added some extraordinary cases in midwifry, extracted from the writings of ... Dr. Deventer, of Leyden* (Londen: Printed for H. Jefferys, C. Sympson, 1754). De Universiteitsbibliotheek van Leiden bezit een zeldzaam exemplaar van dit geschrift. Ook Lamers bezat een exemplaar (Lamers, *Hendrik van Deventer*, 257-258).

64 Ik ga hier af op de mededeling van Voorhoeve, *Lusthoven en oude huizen langs de Vliet*, 102 dat het huis er in 1974 nog altijd stond, hoewel inmiddels verbouwd!

hoogtepunten uit het familiale leven van de Van Deventers luister bijzetten. Bij de doop van Hendrik waren drie getuigen aanwezig, namelijk de Leidse zeemtouwer en witmaker Jacob Joachimsz van Outeren (1597-1669), Magdalena Jans en zijn tante Elsje Jans (van Deventer). De eerstgenoemde, die ten behoeve van Van Deventers vader ook al als getuige was opgetreden bij diens huwelijk in 1645 met Lysbeth Jans, leverde in het genealogisch onderzoek de schakel naar veel bijzonderheden die ter verduidelijking kunnen dienen van de levensloop van Van Deventer (zie bijlage I). In 1624 was deze Van Outeren gehuwd met Maertgen Bartholomeus van Swaneveld (ca 1600-1661), afkomstig uit een Woerdens gezin dat van moederskant (familie Van Hoey) de Renaissance-schilder Lucas van Leyden (1489/1494-vóór 1533) tot zijn voorvaders mocht rekenen.⁶⁵ In 1640 was Van Outeren ook al aanwezig bij Lysbeth Jans' eerste huwelijk met Abraham de Steur, zodat de familierelatie in de vrouwelijke lijn moet worden gezocht. Door het huwelijk (1658) van Van Outerens dochter Catharina (1633-1707) met de Leidse 'vellebloter en seemtouw' Pieter Sandra (1637-1701), een telg uit een Franse vluchtelingenfamilie die inmiddels te Middelburg tot de goeode burgerij behoorde, was de familie Van Outeren tevens gelieerd geraakt met de Leidse families Andriessen en Bourgois en met de families Segar, Walleran, Bustin, Le Buteux en De Rochefort die direct of indirect een rol speelden in de levensperiode van Hendrik van Deventer te Wieuwerd. Via de families De Rochefort-Le Buteux was Van Deventer zelfs een ver familielid van de Leidse hoogleraar Charles Drélincourt (1633-1697), de auteur van onder meer de *Opuscula de foetus humani conceptione, membranis, umbilico, nutritione atque partu* (1685)!⁶⁶

In het ouderlijk gezin groeide Hendrik van Deventer op met zijn veel oudere halfbroertjes Louis (*1637) en Johannes (*1640), en met zijn waarschijnlijk oudere zusje Geertruyt (Geertje). Als vader Hendrik Jansz en moeder Lysbeth Jans meer kinderen hebben gekregen, moeten die al jong zijn overleden. In 1686 vinden we namelijk in een notariële akte het complete gezin van Hendrik Jansz beschreven: hij als weduwnaar van Lysbeth Jans, met Louis en Jan de Steur als 'voorsoonen van de voornoemde Lysbeth Jans', en Geertje Hendriks van Deventer 'voor haar selven ende mede als last hebbende van Hendrick van Deventer, woonende in Vrieslant, beyde naekinderen'.⁶⁷

Goudsmid. Dat Van Deventer een opleiding tot goudsmid volgde en in die hoedanigheid ook werkzaam is geweest, weten we uit een passage in de *Beschrijving van de ziekten der beenderen* (1739). Daarin vertelt Van Deventer hoe hij eens te Rotterdam, verstoken van het juiste chirurgische instrumentarium om een moeilijke operatie uit te voeren, zich had weten te behelpen met 'enig graveergereetschap zoodanig als de goudsmede gebruyken, te weten enige spitstekers, platstekers en bolstekers, my verlatende op myne bequaamheyt in 't gebruyk dier instrumenten, alzo ik die voordezen, in myn jonkheyt een goutsmit zynde, wel had weten in 't goud, in 't koper etc. te gebruyken'.⁶⁸ Deze tekst suggereert dat hij meester-goudsmid is, maar gelet op zijn leeftijd zal Van Deventer eerder de status van leerling, knecht of gezel hebben gehad. De administratie

65 Zie A. Bijl, Vermaarde schilders en hun nageslacht, *De navorscher* 95 (1954-1955) 84-88 en vooral N. Plomp, De Woerdense afstammelingen van Lucas van Leyden, *Gens nostra* 38 (1983) 134-141, die echter Marytgen niet vermeldt onder de kinderen van Bartholomeus van Swaneveld.

66 De familieband tussen De Rochefort en Charles Drélincourt blijkt uit het proefschrift van Abraham de Rochefort, *Disputatio juridica inauguralis de testamentis et de legatis* (Leiden: J. Elsevier, 1679) met een opdracht aan zijn vader Charles de Rochefort, zijn oom Pierre Buteux ('amplissimi collegii Electorum Magistratus Inclytæ Reipublicæ Medioburgensis assessor'), zijn verwant Charles Drélincourt, hoogleraar in de medicijnen te Leiden en de Rotterdamse jurist Johannes Sylvius.

67 Gemeente-archief (hierna: GA) Den Haag, Notarieel archief, inv. nr. 421, fol. 193-196, dd. 4-7-1686.

68 Van Deventer, *Ziekten der beenderen*, 99. De instrumenten werden gekocht in 'een neurenburgers winkel', wat vroeger een gangbare benaming was voor een snuisterijenwinkel of 'winkel van Sinkel'.

van het Haagse Sint-Andriessgilde, waarin de goud- en zilversmeden (eigenlijk twee verschillende beroepen!)⁶⁹ verenigd waren, zou hier meer duidelijkheid kunnen geven, ware het niet dat uit de desbetreffende periode geen archivalia bewaard zijn gebleven.⁷⁰ Wat uit andere bronnen bekend is geworden, is voor de leertijd van Van Deventer niet relevant.⁷¹

Van Deventers bemoeienis met de goudsmeedkunst vormt de achtergrond van zijn latere alchemistische en chemiatrische activiteiten. In dit verband moet het optreden van Johann Friedrich Helvetius (Schweitzer, 1631-1709) worden genoemd, een *medicinae doctor* en 'practicus' (chirurgijn) in Den Haag, Zwitser van-huis-uit, en publiekelijk nogal eens bespot vanwege het feit dat hij dwerg was.⁷² Hij was de vlijtige auteur van allerlei alchemistische en natuurfilosofische geschriften, waaronder het *Amphitheatrum physiognomiae medicum* (1660), het *Theatridium Herculis triumphantis* (1663) dat inhaakte op het debat over het *poudre de sympathie* van Kenelm Digby (1603-1645), en van het bekende *Vitulus aureus* (1667), waarin het verhaal is te vinden over het raadselachtige bezoek aan Helvetius van een alchemist die in het bezit van de Steen der Wijzen zou zijn geweest.⁷³ Van de commotie die hierover in december 1666 ontstond en de betrokkenheid van de Haagse goudsmeden bij de beoordeling van het wonderlijk verkregen goud, kan de goudsmidsleerling Van Deventer niet onkundig zijn gebleven.⁷⁴ Ten slotte herinnert ook het gebruik van de term toet(s)steen (*lapis lydius*) in de titel van het *Nader vertoog* (1719) aan de goudsmederij: een toetssteen werd immers gebruikt 'om goud en silver van andere metalen te onderscheyden, als ook om te kunnen sien, of 't goud en silver suyver is, dan of het met andere metalen vermengt is'. De term kwam in de zeventiende-eeuwse literatuur overigens vaker voor, zoals fraai wordt geïllustreerd door het (ongetwijfeld ook bij Van Deventer) bekende werk van Anthoinette Bourignon (1616-1680), getiteld *Toets-steen om te kennen het gout der ware liefde, uit het vergulde koper der schijnliefde* (1679).⁷⁵

69 Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (sub voce: zilversmid) geeft het onderscheid weer in een citaat: 'De goudsmid maakt (zilveren of gouden) oorlingen, ringen, spelden, ketens, halssieraden, brazeletten, enz.; maar geen kelken, lepels noch vorken, kaffiekannen, noch suikerpotten, enz., 't geen het werk van den zilversmid is'.

70 Zie J.E.J. Geselschap, *Inventaris van de archieven van de ambachtsgilden, de bussen, het college van stadsdoctoren, en de confrerie Pictura* ('s-Gravenhage: Oud-archief der gemeente, 1958).

71 Zie E. Voet en H.E. van Gelder, *Merken van Haagsche goud- en zilversmeden door E. Voet jr, voorafgegaan door Haagsche goud- en zilversmeden uit de XVIe, XVIIe en XVIIIe eeuw door H. van Gelder* ('s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1941) i.h.b. 8-9.

72 Zie R. Krul, Haagsche en Amisfoortse krukkendans. Bijdrage tot het leven van Johann Friedrich Schweitzer (Helvetius), *Haagsch jaarboekje* 5 (1893) 4-32; idem, Jean-Frédéric Helvetius et sa famille, *Janus* 1 (1896-1897) 564-571 en M. Nierenstein, Helvetius, Spinoza, and transmutation, *Isis* 17 (1932) 408-411.

73 Ik geef alleen de titels van de Nederlandse vertalingen: J.F. Helvetius, *Amphitheatrum physiognomiae medicum. Dat is: schouw-plaets der medicinale gesicht-konst. Overgeset uyt het Hooghduyts, door J.B. Notaris, ende by den auteur vele vermeerderd en verbeterd* ('s-Gravenhage: L. van Dyck, 1664); *Theatridium Herculis triumphantis, ofte kleyn schouw-tooneel van den triumpherenden Hercules. Met volkomen kennisse der natuurlijke dingen, bestaende in sympathia ende antipathia, magice ende magnetice. Mitsgaders grondighe wederlegginghe der Schriften van Digby aengaende het poudre sympathie* ('s-Gravenhage: L. van Dyck, 1663); en *Gulden kalf, van de gantsche waerelt aangebeeden, en verëert, in het welke gehandelt wordt van ... het veranderen der metaalen. Namentlyk, hoe de geheele substantie van het lood in een oogenblik door het klynste gruysje des waarachtighe filosofooschen steens in louter goud is verandert, enz. Na den tweeden druk uit het Latijn in het Nederduitsch overgeset door Joh. Theod. Alberti* (Amsterdam 1750).

74 De geschiedenis van dit alchemistische incident is o.a. te vinden in A.E. Waite, *Alchemists through the ages. Lives of the famous alchemical philosophers from the year 850 to the close of the 18th century, together with a study of the principles and practice of alchemy, including a bibliography of alchemical and hermetic philosophy* (Blauvelt NY: Rudolf Steiner Publications, 1970) 201-208, en J.F. Helvetius, *Zoudt U de steen der wijzen herkennen: de geschiedenis van een wonderbaarlijke transmutatie van lood in goud. Vertaling en inleiding door Zweder von Martels* (Haarlem: MSD, 1989).

75 A. Bourignon, *Toets-steen om te kennen het gout der ware liefde, uit het vergulde koper der schijnliefde enz.: om te wederleggen de leugens enz.* door G.H. Burcharchus enz. (Amsterdam: P. Arentsz, 1679).

Bekering. Van Deventers carrière als goudsmid kwam vrij abrupt ten einde door de religieuze ommekeer in zijn leven en zijn aansluiting bij de Labadisten. Ook dit levensfeit berust op een autobiografische passage, waarin Van Deventer verwijst naar het moment dat God 'in zyne oneyndige bermhertigheyd de zorge voor myne arme ziele aannam en my de genade gaf, van omtrent op myn zeventiende jaar of wat daar over, vader, moeder, vaderland en alle maagschap na den vleesche te verlaten en voor eeuwig te verzaken aan myn beroep, dat ik tot die tyd geleert hadde, omdat ik opregtelijk geloofde, dat ik den nedrigen Jezus daarin en daardoor niet konde verheerlijken'.⁷⁶ In de veronderstelling dat dit moment moest samenvallen met het begin van zijn private medische opleiding in Altona rond 1672 (berekend op grond van een verwijzing in zijn promotiebul) meende Lamers deze mededeling van Van Deventer 'zeer ruim' te moeten interpreteren.⁷⁷ De datering in Van Deventers zeventiende levensjaar 'of wat daarover', dus anno 1668 of 1669, kan echter nauwkeurig worden aangehouden. Zij komt immers overeen met de jaren waarin De Labadie in Den Haag zijn aanhang verwierf. Reeds in de zomer van 1666, vlak na zijn aankomst in de Republiek, had De Labadie enkele notabelen in Den Haag bezocht (onder wie de dichter-staatsman Constantijn Huygens en de pensionaris Johan de Witt) en was de basis gelegd voor de Haagse kern binnen de Labadistengemeenschap in de Noordelijke Nederlanden. Dat vertegenwoordigers van vooraanstaande families, zoals de familie Van Aerssen van Sommelsdijck (de freules Anna, Lucia en Maria met hun moeder Luts van Walta), Van Beuningen (Hillegonda, de zuster van de Haagse, later Amsterdamse burgemeester Coenraad van Beuningen), Van der Haer (de echtgenote van de advocaat Jan van der Haer, Levina Ockers, en haar dochters Aemilia, Vincentia en Maria), en Van der Veer (Anna, de dochter van burgemeester Quintijn van de Veer, die overigens al in 1671 spijtoptante was) zich openlijk onder de volgelingen van De Labadie schaarden, moet in de Haagse samenleving indruk hebben gemaakt en kan ook de jonge Hendrik van Deventer niet zijn ontgaan. De Haagse uitgever en boekverkoper Levijn van Dijck stelde in 1669 zijn drukpersen ter beschikking om enkele pennenvruchten van De Labadie publiek te maken,⁷⁸ en Pierre Yvon (1646-1707) – weldra de tweede man in de hiërarchie binnen de Labadistengemeenschap en later in Wieuwerd Van Deventers geestelijke superieur – debatteerde datzelfde jaar in Den Haag over de deelneming aan het Heilig Avondmaal.⁷⁹ Een medisch-historisch interessante notitie over de Haagse Labadistenkring betreft de toezending vanuit Den Haag naar Amsterdam van wijn en gekonfijt fruit dat exclusief bestemd was voor medicinaal gebruik door De Labadie.⁸⁰

Onzeker blijft of Van Deventer zich direct bij het Labadistencollectief heeft aangesloten en in augustus 1669 met De Labadie is meegegaan naar Amsterdam om er een huisgemeente te stichten, of dat hij hem later achterna is gereisd. Het register dat De Labadie heeft bijgehouden van degenen die tot zijn gemeente waren toegelaten, is helaas

76 Van Deventer, *Beschryving van de ziekten der beenderen*, 46.

77 Lamers, *Hendrik van Deventer*, 17.

78 Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 446-447, de nrs. 72, 76 en waarschijnlijk ook 79.

79 Zie over hem C. van der Woude, Pierre Yvon (1646-1707), medewerker en opvolger van Jean de Labadie, *It beaken* 38 (1976) 29-49.

80 De kwestie wordt genoemd door Antoine Lamarque in zijn boekje *Motifs qui ont obligé Anthoine de Lamarque de sortir de la maison du Sr. Jean de Labadie, où est découverte à mesme temps sa vie privée, et sa manière d'enseigner* (Amsterdam: J. Beauman, 1670), kennelijk ook in Nederlandse vertaling verschenen: *Den verresen Jan van Leiden* (Rotterdam 1670); zie Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 188-190.

verloren gegaan. In de bronnen die verschillende historici over het verblijf van de Labadisten te Amsterdam hebben gepubliceerd, wordt Van Deventer nergens genoemd.⁸¹ Om als Labadist te worden gekwalificeerd was overigens een verblijf in de huisgemeente geen voorwaarde: op tal van plaatsen, ook in Den Haag, groepeerden zich aanhangers van De Labadie in conventikels die regelmatig door de sprekende broeders vanuit het 'hoofdkwartier' werden bezocht. Dit feit is vooral ook relevant voor een goed begrip van Van Deventers verblijf te Wieuwerd, dat niet alleen werd onderbroken door zijn medisch geïndiceerde reizen naar Rotterdam, Den Haag en Denemarken (zie hierna), maar ongetwijfeld ook door zijn 'preekreizen' die tot de verplichtingen van een 'sprekende broeder' bij de Labadisten behoorden. Van Deventers optreden in een Amsterdams conventikel dat nog ter sprake zal komen, is daar een voorbeeld van.

Aannemelijk is dat Van Deventer zich pas in het najaar van 1670 bij De Labadie en zijn gevolg heeft gevoegd, toen het gezelschap dat uit zo'n vijftig personen bestond, gedwongen werd Amsterdam te verlaten en dat hij met hen (hetzij met de groep die per boot via Bremen en Minden en daarna over land, hetzij met de groep die via Rijnsburg geheel over land reisde) is meegetrokken naar Herford, waar de paltsgravin Elisabeth (1618-1680), de befaamde correspondent van Leibniz en Descartes,⁸² het gezelschap onderdak en bescherming bood. De bronnen betreffende het verblijf van de Labadisten te Herford bieden verder geen aanknopingspunten voor de biografie van Van Deventer.⁸³ Onduidelijk is of Van Deventers bezoek aan Oefte, een plaatsje even onder Essen (Westfalen), in deze jaren heeft plaatsgevonden, of dat hij er tijdens een van de bedoelde preekreizen is geweest. In Oefte zag hij een zoutwaterbron 'dewelke soo overvloedig sout water opgeeft, dat [het] genoeg is om geheel Westfalen van sout te besorgen'. Diergelijke zoutbronnen, zo voegde Van Deventer er aan toe, 'werden in Saxen en andere landen meer gevonden, waardoor die zoo verre van de zee afgelege landen van Godt soo genadig van sout besorgt zijn'.⁸⁴

Altona. In juni 1672 vertrok De Labadie (die ernstig met zijn gezondheid tobde) naar Altona in Holstein, dat sinds 1640 tot Denemarken behoorde en waaraan Koning Frederik III (1609-1670) behalve vrijheid van handel ook vrijheid van godsdienst had verleend. Het eerste leidde tot een geweldige economische expansie,⁸⁵ het tweede lokte weldra honderden kerkelijke dissidenten, religieuze randgroeperingen en vrijdenkers.⁸⁶

81 Behalve Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 173-192 noem ik P. Scheltema, *Aemstels oudheid, of gedenkwaaardigheden van Amsterdam, vijfde deel* (Amsterdam: J.H. Scheltema, 1863) 207-226; Jean de Labadie te Amsterdam in de jaren 1669-1670, en [*Ibidem*] *zesde en laatste deel* (Amsterdam: C.L. Brinkman, 1872) 157-174; Notulen van den kerkeraad der gereformeerde gemeente te Amsterdam aangaande Jean de Labadie, opgeteekend in het Protocol NO I. 1669-1672.

82 Zie J.H. Goslings-Lijssen, *Uit het leven van Elisabeth van der Palz, abdis van Herford, Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 28 (1936) 165-175.

83 De belangrijkste bronnen geeft H. Sander, *Zeugen-Aussagen über Leben und Lehre der Labadisten in Herford, Jahrbuch Evangelischer Verein für westfälische Kirchengeschichte* 26 (1925) 101-110.

84 Ms. A van de hierna te noemen handschriften van Van Deventer, s.fol. In het ms. staat overigens duidelijk 'Oefle' i.p.v. Oefte.

85 Vgl. voor de lokaal-regionale context T. Sandström en M. Reißmann, *Die hamburgische Kaufmannschaft des 17. Jahrhunderts in sozialgeschichtlicher Sicht* (Hamburg 1975) en voor de economisch-historische achtergrond J.I. Israel, *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford: Clarendon, 1989) en ook K. Davids en L. Noordegraaf (red.), *The Dutch economy in the Golden Age. Nine studies* (Amsterdam: Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, 1993).

86 Zie o.a. E. Klessmann, *Geschichte der Stadt Hamburg* (Hamburg: Hoffmann-Campe, 1981) en W. Jochmann en H.D. Loose (red.), *Hamburg. Geschichte der Stadt und ihrer Bewohner. Band 1. Von den Anfang bis zur Reichsgründung* (Hamburg: Hoffmann-Campe, 1982). De rol van de Labadisten zou in samenhang beschreven moeten worden met die van de doopgezinden en andere dissidente groeperingen in Noordwest-Duitsland, waaronder belangrijke Nederlanders, vgl. de literatuuropgave in: M.H. Rauert en H. Brandenburg (red.), *400 Jahre Mennoniten in Altona und Hamburg* (Hamburg: Altonaer Museum, 2001) en ook S. Winkle, *Die heimlichen Spinozisten in Altona und der Spinozastreit* (Hamburg: Verein für Hamburgische Geschichte, 1988).

In de biografie van Van Deventer heeft de Altona-periode van de Labadisten betekenis gekregen door de verwijzing in zijn Groningse promotiebul naar de opleiding die hij ter plaatse zou hebben genoten van ene dr. Walter (ook: Walther): 'Is in sua juventute in arte therapeutica, sub auspiciis D. Walteri M^{ac} D. et chymiae cultoris apud Hamburgum acerrimi, scrutandâ operam strenuam collocavit'.⁸⁷ Deze verwijzing, die alle biografen zonder verdere toelichting of identificatie van de mysterieuze dr. Walter citeren,⁸⁸ krijgt met het oog op de inhoud van de teruggevonden handschriften bijzondere betekenis. Kernbegrippen in het citaat zijn de *ars therapeutica*, de omschrijving van Walter als *medicinae doctor et chymiae cultor* en de lokalisering *apud Hamburgum*, waaruit valt op te maken dat deze medicus nabij Hamburg c.q. in Altona als chemiater praktiseerde. Juist in 1672 werden Hamburg de bepalingen in de *Revidirte und verneuerte Apoteken-Ordnung* (1637) betreffende de medische en farmaceutische beroepen aangescherpt om zo een halt te kunnen toeroepen aan 'das heimliche und öffentliche Curiren allen Empyricis, Krämern, Quacksalbern, Weibern etc.'.⁸⁹ Uit de nadrukkelijke vermelding van 'Theriak-Krämer', 'Destillatoren', 'verdorbene Handwerker' en 'verlaufene Apotheker- und Barbier-Gesellen' kan worden afgeleid dat Hamburg niet alleen Van Deventer weinig mogelijkheden bood om er zich tot heelkunstoefenaar te ontwikkelen, maar ook Walter de vrijheid ontnam om er zijn chemiatische praktijk en de daaraan verbonden geneesmiddelen- en vooral geheimmiddelenhandel te kunnen uitbreiden.⁹⁰ Daarentegen bood het naastgelegen Altona onder het stadsprivilege van 1664 alle ruimte voor reguliere en irreguliere uitoefening van de genees-, heel-, verlos- en artsenijsbereidkunst; een situatie die uiteindelijk tot zoveel misstanden zou leiden dat in 1681 werd besloten tot het oprichten van een 'Barbieramt' met een vast aantal (in 1681: negen) geprivilegieerde 'Freymeister der Chirurgie'.⁹¹ Het verblijf van Van Deventer valt dus samen met de hoogtijdagen van de medische-praktijkvrijheid binnen Altona en verschaft hem alle ruimte zich in de chemiatrie te bekwamen en zijn activiteiten als 'Handwerkschirurg' binnen de Labadistengemeenschap te ontplooiën.⁹²

87 De transcriptie (van de hand van de eerder genoemde medicus Van Maanen) van de promotiebul werd voor het eerst gepubliceerd door Kiestra, *Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer* (1853) 52-54, en overgenomen door Lamers, *Hendrik van Deventer*, 265-276.

88 Tevergeefs deed Kiestra, *Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer* (1853) 26 en 40, noot 9 een beroep op Siebold om de identiteit van Walter te ontdekken.

89 H. Reupke, *Zur Geschichte der Ausübung der Heilkunde durch nichtapprobierte Personen in Hamburg von den Anfängen bis zum Erlass des 'Heilpraktikergesetzes' im Jahre 1939* (Herzogenrath: Murken-Altrogge, 1987) 27-38.

90 Zie over de farmaceutische handel ook H.G. Gernet, *Mittheilungen der älten Medicinalgeschichte Hamburgs* (Hamburg: Mauke, 1869). Onduidelijk blijft of meer of minder op de achtergrond ook een richtingstrijd (bijvoorbeeld chemie/mechanica-fysica c.q. Paracelsus / Descartes) een rol speelde, vgl. ook F.N. Schrader (red.), *Das Hamburgische Collegium Medicum und der Ärztliche Verein in Hamburg, im Auftrage des Vereins, zur 25jährigen Jubelfeier desselben am 2. Januar 1841* (Hamburg: Hamburgisches Collegium Medicum, 1840).

91 R. Rohde, *Die Entwicklung der Handwerkszünfte in Altona von 1640 bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geshichte der Altonaer Gewerbeverfassung unter den Bedingungen des dänischen Merkantilismus* (Hamburg: s.n., 1974) 108-111.

92 Opzettelijk gebruik ik de term 'Handwerkschirurgen' in de algemene betekenis die Sabine Sander daaraan gegeven heeft: 'Krankheiten und gebrechen ... die eine Behandlung mit Hilfe der Hände erforderten, fielen im traditionellen Gesundheitswesen ins Ressort der Chirurgen oder Wundärzte', zie S. Sander, *Handwerkschirurgen. Sozialgeschichte einer verdrängten Berufsgruppe* (Göttingen: Vandenhoeck en Ruprecht, 1989) 54-55.

In Hamburg kende de chemiatrie een diepgewortelde traditie, verbonden aan een opmerkelijke belangstelling voor de alchemie en chemische techniek.⁹³ Hamburg was de stad waar de mathematicus-medicus Joachim Jungius (1587-1657) aan het Akademisches Gymnasium onder meer zijn corpusculaire opvattingen over de chemie had uitgedragen,⁹⁴ en waar vader en zoon Andreas Cassius – beiden alumnus van de Groningse universiteit! – de alchemistische traditie representeerden, de eerste door naam te maken als uitvinder van de roodkleuring van glas (purperglas) met behulp van goudchloride (1676) en de tweede door zijn boek over de bereiding van goud.⁹⁵ Ten slotte was Hamburg de stad waar Johann Kunckel (1630-1702) onder meer zijn *Nützliche Observationes oder Anmerkungen von den Fixen und flüchtigen Salzen, Auro und Argento potabili spiritu mundi* (1677) publiceerde, het fosfor (1678) ontdekte en de techniek van de vervaardiging van het fosfaat-opaal of melkglas (1679) ontwikkelde.⁹⁶ In dit wetenschappelijke milieu vinden we de artsenfamilie Walt(h)er, waarin Gottfried Walter (ca 1630-1682) kan worden aangewezen als de medicus bij wie Van Deventer zich in de geneeskunst in het algemeen en de chemiatrie in het bijzonder heeft bekwaamd. Tot de oudere generaties Walt(h)er-medici behoorde Konrad Walter (1619-1657), die in 1632 participeerde in het debat *de paradoxis et erroribus novae sectae Sennertiano-Paracelsicae* dat onder leiding van Johann Freitag (1581-1641) tussen de Groningse en Wittenbergse universiteiten werd gevoerd.⁹⁷ Freitags verhandeling over het opium (*laudanum Theophrasti*), de opiumhoudende medicamenten en het gebruik ervan bij ftisispatiënten (*De opii natura et medicamentis opiatis*, 1632) moet aan Walter c.s. goed bekend zijn geweest en zou een schakel kunnen vormen naar de bemoeienis van Van Deventer met de chemie van het opium en de bereiding van zijn opiumhoudende pillen.

Gottfried Walter, de leermeester van Van Deventer, werd geboren in Borna (Saxen) en studeerde aan de universiteit van Jena onder de bekende medicus Werner Rolfinck (1599-1673), zelf Hamburger van geboorte, leerling van Daniël Sennert, befaamd als anatoom én als chemicus, en auteur van de *Chimia in artis formam redacta, sex libris comprehensa* uit 1666. In 1652 disputeerde Walter bij Rolfinck over de melancholie en een jaar later promoveerde hij onder zijn voorzitterschap door de verdediging van een (door Van Helmont geïnspireerde?) thesis over de waterhuishouding van het menselijk lichaam (*de inundatione microcosmi*).⁹⁸ In de jaren dat Walter in Hamburg resp. Altona praktiseerde

93 Zie H. Schimank, *Zur Geschichte der exakten Naturwissenschaften in Hamburg von der Gründung des Akademischen Gymnasiums bis zur ersten Hamburger Naturforschertagung* (Hamburg: [Druckerei-Gesellschaft Hartung & Co], 1928) i.h.b. 60-65.

94 Uitvoerig bij H. Kangro, *Joachim Jungius' Experimente und Gedanken zur Begründung der Chemie als Wissenschaft, ein Beitrag zur Geistesgeschichte des 17. Jahrhunderts* (Wiesbaden: Steiner, 1968) en Chr. Meinel, *In physica futurum saeculum respicio. Joachim Jungius und die Naturwissenschaftliche Revolution des 17. Jahrhunderts* (Göttingen: Vandenhoeck en Ruprecht, 1984).

95 Zie E. Gurlt, in: Hirsch, *Biographisches Lexicon*, vol. I, 678-679.

96 M. Boas Hall, in: Ch.C. Gillispie (red.), *Dictionary of scientific biography* (New York: Ch. Scribner, 1981) vol. 7, 524-526.

97 Slechts één disputatie bleef bewaard: C. Walter, *Disputatio medica calidi innati essentiam juxta veteris medicinae et philosophiae decreta explicans, opposita Neotericorum et novatorum paradoxis* (Groningen: J. Sas, 1632). Zie verder W.U. Eckart, *Der Streit zwischen Daniel Sennert (1572-1637) und Johann Freitag (1581-1641)*, in: *Deutsch-Niederländische Medizinhistorikertreffen. Vorträge* (Münster 1978) 21-36 en M.J. van Lieburg, *De medische faculteit te Groningen en de ontwikkeling van de medische wetenschap. Een studie van de Groningse academische geschriften uit de jaren 1614-1714*, in: A.H. Huussen (red.), *De Groningse universiteit in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2002) in druk.

98 G. Walter, *Dissertatio de melancholia* (1652), in: W. Rolfinck, *Methodus cognoscendi et curandi adfectus capitis particulares* (Jena 1653) en idem, *De inundatione microcosmi, disputationem inauguralem ... pro licentia et privilegiis doctoralibus Gottfried Walter Bornâ-Misnicus* (Jena: Freyschmidt, 1652). Beide werken heb ik zelf niet gezien.

en Van Deventer hem in een meester-gezelrelatie assisteerde, fungeerde Walter tevens als lijfarts van de hertogin van Holstein.⁹⁹ Gottfried Walters gelijknamige zoon studeerde in de jaren tachtig te Leiden, waar hij in 1688 disputeerde over de ademhaling en promoveerde op een verhandeling *de suffocatione hypochondriaca in viro*.¹⁰⁰

Wieuwerd. In de zomer van 1675 verhuisde de Labadistenkolonie naar Thetinga-State, een landgoed uit het bezit van de familie Van Aerssen van Sommelsdijck, bestaande uit het Slot Walta met rondom landerijen en boerderijen, bereikbaar via een lange oprijlaan met hoog geboomte (waarom de locatie ook wel 'het Boske' werd genoemd), iets ten Noordoosten van Wieuwerd in de grietenij Baarderadeel en zo'n tien kilometer ten Noorden van Sneek, dat blijkbaar als regionaal centrum fungeerde.¹⁰¹ De komst van de Labadisten zou de geschiedenis van het dorp blijvend veranderen, evenals de ontdekking van de grafkelder met mummies (een medisch en ook medisch-historisch belangwekkend fenomeen)¹⁰² in 1765 en de vondst van een goudschat in 1866.¹⁰³ Van de intocht der Labadisten gaf de provinciale chroniqueur Horatius Vitringa (1631-?) het volgende (niet door Saxby gebruikte) relaas, waarin ook de houding van de lokale bevolking goed is verwoord.¹⁰⁴

99 De biografische bijzonderheden zijn ontleend aan J.O. Thiess, *Versuch einer Gelehrten-geschichte von Hamburg nach alphabetischer Ordnung mit kritischen und pragmatischen Bemerkungen* (Hamburg: Heroldsche Buchhandlung, 1783) en H. Schröder (red.), *Lexicon der hamburgischen Schriftsteller bis zur Gegenwart. Im Auftrage des Vereins für hamburgische Geschichte* (Hamburg: Perthes-Besser en Mauke, 1855-1879), beide opgenomen in de microfiche-collectie van het *Deutsches Biographisches Archiv* (München: K.G. Sauer).

100 Het lukte mij niet de relatie vast te stellen met Conrad Ludwig Walter, een heelmeester uit Halle die mij frappeerde door de parallel in zijn oeuvre met dat van Van Deventer: deze Walter schreef namelijk een *Specimen chirurgicum hoc est casus spinae ventosae admodum rarus ejusque explicatio solida / Sehr merkwürdiger Vorfall des Winddorns an einem Mägdelein von X. Jahren dabey der caries ossium nach allen seinen Arten, Ursachen ... beschrieben* (Leipzig 1715), een *Thesaurus medico-chirurgicarum observationum curiosarum, das ist, medicin-chirurgischer Schatz sonderbarer Anmerkungen, welche sowohl in Praxi medica, anatomica als vornehmlich in chirurgia vorgefallen ... Allen Liebhabern der Chirurgie zum Nutzen ... deutlich beschrieben* (Leipzig 1715), en een *Tortura infantum das ist gründliche Abhandlung des Wehethuns und Verbrechens. So denen gantz kleinen Kindern fälschlich und zur Ungebühr, fast allen ihren zustossenden Krankheiten, aufgebürdet wird und daher mit dem Ziehen, gleich bey Erwachsenen geschieht ... ; mit verschiedenen Observationibus* (Leipzig 1721). Terecht waarschuwde J. Pagel al voor een verwisseling met de eerder genoemde Conrad Walter senior uit Hamburg, zie Hirsch, *Biographisches Lexikon*, vol. VI, 186.

101 Deze geografische precisie is relevant voor het archiefonderzoek: bijzonderheden betreffende de Labadisten vindt men in de rechterlijke archieven (grietenij) van Baarderadeel (nu Littenseradeel) en mogelijk in de lokale archieven van Sneek. Dat niet Leeuwarden, maar Sneek voor de gemeenschap te Wieuwerd de schakel naar de buitenwereld was, bewijzen de bijzonderheden over de postverbindingen met het Slot Walta, te vinden in de correspondentie Bustin-Sandra-Walleran (zie hierna over het familie-archief Des Tombe), het reizen met de veerboot tussen Sneek en Amsterdam, en het feit dat Wieuwerd kerkelijk tot de classis Sneek behoorde.

102 Zie J. Ledder, Aanteekeningen omtrent den grafkelder te Wieuwerd en de natuurlijke mummies, daarin voorhanden, *De vrije Fries* 6 (1852-1853) 201-252 en de inmiddels gedateerde lokale studies van S. Haagsma, *Aanteekeningen over de sate Bessens of de Boschplaats, (met Walta-huis of Thetinga-state) te Wieuwerd* (z.pl. ca 1890) en J. Hepkema, *Wieuwerd en zijn historie, de merkwaardige grafkelder, de geschiedenis der Labadisten, het leven van Anna Maria van Schuurman*, een lokale klassieker, voor het eerst in 1896 verschenen en inmiddels aan zijn tiende, bijgewerkte druk toe (Oosterend: Van der Eems, 1977). Zie verder de medische studie van T.Y. Kingma Boltjes en L.H. van der Tweel, Verslag over het onderzoek naar het mummificeringsproces in de kerk van Wieuwerd in verband met het onderzoek naar de zogenaamde aardstralen, *Verslag van de gewone vergadering der afdeling natuurkunde van de Kon. Ned. Akad. van wetenschappen* 61 (1952) no. 6.

103 H. Halbertsma, De schat van Wieuwerd een eeuw geleden gevonden, *Spiegel der historie* 1 (1966) 26-32.

104 Het betreft de Vitringa's 'Annotatiën van eenige aanmerckens-weerdige dingen soo in als buiten de Provincie van Frieslandt in de tijt van twintig jaren voorgevallen, beginnende met den jare 1657 en eindigende met den jare 1676 inclus' (Provinciale Bibliotheek Friesland), geciteerd door K. de Vries, *Fryslân yn 1675, It beaken* 38 (1976) 5-9, citaat p. 9.

In de Mey tijdt deses jaers sijn tot Wieuwert op het huis van w: de heer Pytter van Walta coomen woenen een groot getal menschen, sijnde discipulen van w: de heer Jean de Labadie, gewesene Fransche praedicant tot Middelburgh ..., onder welcke personen haer als principalen lieten vinden den vermaerden ende seer geleerden Juffr. Anna Maria van Schuirmans ende twe dochters van de heer van Sommelsdijck, haer voor desen met den geseeyden Labadie onthouden hebbende eerst tot Erffort ende daernae tot Altenae by Hamburgh, drievende ende voorgevende dat de gereformeerde Kercke is een vergaderinge van honden ende swijnen etc. ende ander schrickelijcke stellingen, ... al waeromme sij meenden redenen te hebben haerselven aff te sonderen ende geen gemeenschap daermede te coonen houden, levende sij (nae haer voorgeven) een ongeveynst en oprecht ende godtsaligh leven, gesuivert van alle ergernissen, hebbende alle goederen met malkanderen gemeen, waervan eenige der voornaamste de opsigt is aenbevolen. Sij hebben ende onderhouden twe leeraers met namen D. Yvon ende D. Dylignon, laten oock niemant toe haer godsdienst ende gemeenschap by te woenen, als die van een geset ende godtsalich leven sijn, ende haer van de Kercke ende wereltsche menschen affsonderen, neerstich sijnde in de wercken harer beroepinge soo wel als op sondagen als andere dagen, alsoo sij geen onderscheyt van dagen maecten, maer een geduierigen Sabbath (soo sij seggen) vieren, lesende ende ondersoekende vlijtich Gods woort ende houdende alle dagen affgesonderde uyren tot goddienstige oeffeningen ende plichten etc. Doch hoe lange dit sal duiren, moet den tijdt leeren.

In de bloeiperiode van de jaren tachtig bestond de Labadistengemeenschap te Wieuwerd uit zo'n vijfhonderd personen; een cijfer dat enig idee geeft van de omvang van de heel- en verloskundige praktijk van Van Deventer.

De theologische en kerkhistorische ontwikkelingen rond het verblijf van de Labadisten te Wieuwerd behoeven hier verder geen bespreking. Voor de biografie van Van Deventer zijn alleen de opvattingen betreffende huwelijk en gezin en de bijzonderheden betreffende de geneeskundige verzorging binnen de Labadistengemeenschap van belang: twee onderwerpen waaraan nog weinig resp. in het geheel geen aandacht is besteed. Een spiritualisering van seksualiteit en huwelijk en een door feiten en ficties vertroebelde perceptie door buitenstaanders van de moraliteit binnen de gemeenschap, inclusief verhalen over seksuele uitspattingen en collectieve onzedelijkheid, delen de Labadisten met veel andere radicale groepen binnen het protestantisme. De hoge opvattingen over het huwelijk die door de Labadistenpredikers werden uitgedragen, stonden op gespannen voet met de feiten die over hun eigen relaties en huwelijk(en) naar buiten kwamen. In dat verband vindt men ook de naam van Van Deventer genoemd en wordt een tot nu toe onbekend dan wel onvermeld gebleven aspect van de veel geprezen verloskundige in beeld gebracht.

Van Deventer zou een van de ondertekenaars zijn geweest van het geschrift van de eerder genoemde Petrus Yvon over het huwelijk, dat in 1685 onder de titel *Le mariage chrétien* verscheen en dat een jaar later door een Nederlandse vertaling (*Het christelyk huwelic. Desselfs heyligheyt, en plichten, volgens 't gevoelen der gereformeerde en van de werelt afgesonderde gemeynte tegenwoordig ten deele vergadert tot Wieuwert in Friesland*) werd gevolgd.¹⁰⁵ Een onderzoek naar de relatie tussen deze huwelijksmoraal van de Labadisten en de verloskundige praktijkvoering moet hier als desideratum genoteerd blijven, ook voor wat betreft de rol van Van Deventer.¹⁰⁶ Een dergelijk onderzoek zou nieuw licht

105 P. Yvon, *Le mariage chrétien. Sa sainteté et des devoirs selon le sentiment de l'Église réformée* (Amsterdam: J. van de Velde, 1685). Deze uitgave heb ik niet gezien. In de Nederlandse vertaling (*Het christelyk huwelic, desselfs heyligheyt en plichten, volgens 't gevoelen der Gereformeerde en van de werelt afgesonderde gemeynte, tegenwoordig ten deele vergadert tot Wieuwert in Friesland*, Amsterdam: J. van de Velde, 1686) vond ik niets van Van Deventer terug.

106 Vgl. voor een bredere context R.V. Schnucker, *The English Puritans and pregnancy, delivery and breast feeding*, *History of Childhood Quarterly* 1 (1974) 637-658.

kunnen werpen op Van Deventers veel geprezen afkeer van instrumentele interventie tijdens de baring en op zijn opvatting over het afhalen van een dode vrucht. Ook de opvatting dat bij Labadistenvrouwen 'de smerten van Eva en haar doghteren gedreygt en opgelegt, sou[den] ophouden',¹⁰⁷ hetgeen dus betekende dat de geestelijke status van een Labadistenvrouw mede werd bepaald door de mate waarin zij haar baringspijn ervoer of uitte, vraagt nader onderzoek. Dit te meer omdat Van Deventer zelf ruim gebruik maakte van zijn pijnstillende opiumpillen bij de bevallingen van zijn eigen vrouw die veel last van 'verkeerde, wilde en omslaande weeën' had. 'Mijn eygen huysvrouw, die my door Gods goedheyt tien kinderen heeft gebaart, is byna in alle hare kramen daarvan soodanig aangetast geweest, dat ik niet weet, dat sy meer als eenmaal gebaart heeft sonder dit geneesmiddel te gebruyken, 't welke ook altoos soodanig van God aan haar is gese-gent geweest, dat sy en ik daarvoor een eeuwige dankbaarheid aan Godt verpligt zijn'.¹⁰⁸

De opvatting over het ideaal van de pijnloze baring treft men aan in het uiterst informatieve, zij het vooral ook negatief geformuleerde, in briefvorm gepresenteerde relaas dat de Labadistenpredikant Petrus Dittelbach na zijn vertrek uit Wieuwerd publiceerde over *Verval en val der Labadisten, of derselven leydinge, en wyse van doen in haare huys-houdinge, en kerkformering, als ook haren op- en nedergang, in hare coloniën of volk-plan-tingen, nader ontdekt, voornamelijk derselven leere en leydinge omtrent het christelijk huwelijk, uytgehaalt en tegengesproken*. De ernstige verdenkingen van zedeloosheid en de beschuldigingen van seksuele uitpattingen ging Dittelbach in zijn boekje niet uit de weg, maar dat hij daarvoor Van Deventer als toonbeeld nam, werd door zijn vroege biograaf Kiestra verzwegen, zodat degenen die Kiestra slechts naschreven alleen kennis namen van de mededeling over de hoge frequentie waarmee het gezin Van Deventer werd uitgebreid. Maar Dittelbach meldde dit feit in de paragraaf over de seksuele mis-standen te Wieuwerd! 'Van Deventer die alle jaren een kint bij zijne vrouwe heeft, en wel twe tegelijk, schijnt op deselve wijze te leven als dien metselaar van Leeuwarden en zijn vrouw die [door] van der Meulens vrouw¹⁰⁹ als dertel en vleeschelijk werden over-gehaalt, omdat [zij] te kort op malkander kraamde'.¹¹⁰ Dit bericht staat in schrill contrast met Van Deventers eigen uitlatingen over zijn kuise levensstijl die hem zelfs verhinderde om syfilispatiënten te 'meesteren' (zie hierna). Met een verwijzing naar de medische gevolgen van een onkuis leven, namelijk dat daardoor het zaad 'dun en wateragtig' werd en er meer 'weeke en wateragtige vruchten' het nageslacht zouden belasten,¹¹¹ gaf Van Deventer ook een medische legitimering van deze levensstijl.

Een tweede diskwalificatie van zijn vroegere geloofsgenoot Van Deventer leverde Dittelbach in de herinnering aan diens toespraak bij de begrafenis van een kind van ds. Reinier Copper (1643-?), één van de predikanten die zich bij de Labadisten had gevoegd, en diens echtgenote Marie-Marthe de Reneval uit Herford. Bij die gelegenheid zou Van Deventer verklaard hebben, 'dat indien wij niet op een seer heilige wijze in het huwelijk wandelen, dat dan de kinderen een adderen gebroedsel waren. Waarop sloeg 't geen Sluyter [zie hierna, v.L.] leerde om een moeder in de natuurlijke liefde diese tot haar

107 P. Dittelbach, *Verval en val der Labadisten, of derselven leydinge, en wyse van doen in haare huys-houdinge, en kerkformering, als ook haren op- en nedergang, in hare coloniën of volksplantingen, nader ontdekt, voornamelijk derselven leere en leydinge omtrent het christelijk huwelijk, uytgehaalt en tegengesproken; alles in 3 brieven* (Amsterdam: D. van den Dalen, 1692) 26. De uitgave van 1692 is een tweede, verbeterde druk; de eerste druk heb ik niet kunnen traceren.

108 Van Deventer, *Nieuw licht* (1701-N1) 145.1

109 Cornelis van der Meulen was de boekdrukker van de Labadisten.

110 Dittelbach, *Verval en val der Labadisten*, 89.

111 Van Deventer, *Beschryving van de ziekten der beenderen*, 30.

kleyntjes hadde, te stoppen: de kinderen seyde hij, zijn als de eyeren van basiliken en serpentes, die vertreet men!¹¹² Om hem als dubbelhartige moraalridder nader te kunnen karakteriseren verwees Dittelbach ook naar een optreden van Van Deventer als sprekende broeder in een conventikel van de Labadisten dat in de Kalverstraat te Amsterdam was gehouden. Aan de dertig aanwezigen zou Van Deventer daar de verzekering hebben gegeven, dat ze 'als luyden van ere en als gehoorsamen kinderen van de kerk' door Yvon tot de Labadistengemeenschap te Wieuwerd konden worden toegelaten, en bovendien had hij in deze bijeenkomst 'heel stoutelijk' gesproken 'ten opsigt van het gebruyk des huweliks, 't geen men sou konnen seggen van 't eten en drinken, dat so lang iemand het nog met smaak en genoeg doen, dat hij dan waerlik sondigde!¹¹³

Mag men Dittelbach geloven, dan werd de Labadistengemeenschap beheerst door een ongekende geestelijke terreur, uitgeoefend door de sprekende broeders en niet te vergeten door sommige echtgenotes van hen, onder wie de vrouw van Sluyter de kroon moet hebben gespannen. Deze Sluyter, naar wie al eerder werd verwezen, was de diaken-proponent Heinrich Schlüter (1641-?) uit Wezel, die zich samen met zijn zuster Elisabeth (1651-1674) en zijn broer Peter (1646-1722) – over wie nader – in Herford bij de Labadisten had gevoegd. Onder het regiem van het echtpaar Sluyter werd 'de mortificatie', die bedoeld was als een geestelijke oefening tot ware nederigheid en zelfverloochening, tot in het extreme toegepast, waarbij echtelieden uit elkaar werden gedreven en zo nodig tot echtscheiding werden aangezet en ook ouders van hun kinderen werden gescheiden. Vrouw Sluyter oefende daarbij een bijzonder gezag uit over de kinderen die al vanaf heel jong de zwaarste vernederingen moesten ondergaan en feitelijk permanent geestelijk werden mishandeld. Ook de kinderen van Van Deventer werden slachtoffer van deze praktijken, zoals Dittelbach in zijn *Verval en val der Labadisten* verhaalde, daarbij gebruikmakend van een opmerkelijke metafoor die hij aan de scheikundige praktijk van Van Deventer ontleende. 'M[onsieur] van Deventer, een harer leeraren, heeft self wel geseid dat sijne kinderen, soo lang men deselve begon te mortificeeren, van goede tier waren, maar soo haast men deselve op haere wijze tegenging, gingense insitten. Twelk hem had moeten leeren om reflexie te maken op zijne maniere van stofscheydinge, wanneer hij eenige sterke spiritus overhaalde, insiepte en sig vergaderde, noch een ongelijk groter glas achteraan voegde, opdat de geesten mogten speelen en ruymte hebben, sonder welke wijsheynt men geheele oxhooffden met geborste glazen vervulde.'¹¹⁴

De sobere leefwijze van de Labadisten was bedoeld als onderdeel van het mortificatieproces, maar ook hier was al snel sprake van ontaarding. Met uitzondering van de kamers van de geestelijke leiders mocht er op het Slot Walta en in de bijbehorende woonverblijven niet worden gestookt. De meeste Labadisten woonden opeengepakt in kleine ruimtes, waar het niet alleen koud, maar ook donker (met zwart geverfde muren!) en vochtig was. De voeding was karig en schraal, de kleding (van 'Labadistenwol') armelijk en sleets: men liep er 'op klompen en in lompen'. Geen wonder dat de gemeenschap geplaagd werd door tal van ziekten en kwalen (zoals de rachitische aandoeningen, Van Deventers specialisatie!) en dat zij regelmatig te maken kreeg met ernstige, besmettelijke ziekten. 'Men kan wel afnemen hoe die goede zielen te moede geweest zijn in 't midden van de elenden die seer hoogh gingen', schreef Dittelbach. 'De siekte daar de meesten aan vast raakten, waren met de uysterste pijnen vermengt. Klisteer op klisteer kon niet tegen een verstopping van veertien dagen. Se konden malkander van 't eene huys in 't andere

¹¹² Dittelbach, *Verval en val der Labadisten*, 95-96.

¹¹³ *Ibidem*, 107-109.

¹¹⁴ *Ibidem*, 20.

horen kryten en kermen, daar se nochal verre van malkander stonden.¹¹⁵ De beschrijving, die we ook kennen uit de contemporaine dissertaties *de dolore colico, de iliaca passione* etc., doet overigens in sommige gevallen denken aan een vergiftiging die haar parallel vindt in de taferelen te Poitou en Devonshire, waar de de endemische kolieken uiteindelijk aan een loodvergiftiging konden worden toegeschreven.¹¹⁶

Alle ellende onderging de gemeenschap in grote lijdzaamheid. De religieuze zingeving van het lijden – de moeilijke baring niet uitgezonderd – die tot de wezenskenmerken van het piëtisme behoren en in Nederland met name binnen de beweging van de Nadere Reformatie kan worden gesignaleerd,¹¹⁷ steeg binnen de Labadistengemeenschap tot grote hoogte. Behalve de uitvoerige verslagen van de ziekten en de sterfscènes van de Labadistenleiders,¹¹⁸ biedt de aangrijpende ziektegeschiedenis van Elisabeth Bustin (1657-1689), waarbij het echtpaar Van Deventer nauw betrokken was, een fraai voorbeeld van deze religieuze ziekte-ervaring.¹¹⁹

Voor de medische verzorging van haar leden was de Labadistengemeenschap mede aangewezen op de hulp van medici en chirurgijns uit de omgeving. Met huismiddelen, waartoe ook de eerder genoemde speciale voeding van De Labadie moet worden gerekend, en door de genees- en heilkundige activiteiten van leken konden niet alle kwalen worden weggenomen. Een goede raadgeefster in zieke dagen was Anna Maria van Schurman (1607-1678), ongetwijfeld de bekendste en tevens meest imponerende verschijning in de kring der Labadisten, die over tal van relaties in de medische wereld beschikte en die ook de geneeskunde en farmacie tot haar wonderbaarlijk omvangrijke kennis mocht rekenen.¹²⁰ Waar mogelijk zal men gebruik hebben gemaakt van de schriftelijke of mondelinge adviezen uit de kring van medici die met de Labadisten sympathiseerden of zelfs tot de volgelingen gerekend wilden worden. Ongetwijfeld speelde in de beginjaren de medicus Johan Godschalk van Schurman (1605-1664), een broer van Anna Maria, die tijdens zijn verblijf te Genève in de ban van De Labadie raakte en later ook diens komst naar de Republiek bewerkstelligde, een rol.¹²¹ In de Wieuwerd-periode fungeerde de Harlingse medicus Bernhardus Swalve (Swalue, 1626-ca 1685) als huismedicus, zoals ook

115 *Ibidem*, 57.

116 Van de vele publicaties noem ik alleen de medisch-historische studie van H.A. Waldron, *The Devonshire colic*, *Journal for the history of medicine* 25 (1970) 383-413.

117 Zie M.J. van Lieburg, Zeeuwse piëtisten en de geneeskunde in de eerste helft van de 17e eeuw. Een verkenning van het werk van W. Teellinck en G.C. Udemans, in: H.J. Zuidervaart (red.), *Worstelende wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot in de negentiende eeuw* (s.l.: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1987) 63-86 en J. Helm, *Der Umgang mit dem kranken Menschen im Halleschen Pietismus des frühen 18. Jahrhunderts*, *Medizinhistorisches Journal* 31 (1996) 67-87.

118 Zie P. Yvon, *Getrouw verhael van den staet en de laetste woorden en dispositien sommiger personen die God tot sich genomen heeft, uyt de Gereformeerde en van de werelt afgesonderde gemeeynte, voor desen vergadert tot Herfort en tot Altena, en tegenwoordig tot Wiewert in Vrieslant* (Amsterdam: J. van de Velde, 1681; tweede druk idem, 1683). De oorspronkelijke Franse editie (*Fidelle narré des états & des dernières paroles & dispositions de diverses personnes que Dieu a prises à soy du milieu de l'Église Reformée du monde, et recueillie cy-devant à Herfort et à Altena, et maintenant à Wiwert en Frise*) verscheen in 1681.

119 'Kort verhael van het laetste leven en het salig afsterven van onse seer beminde suster in Christo Elisabeth du Pied, anders Bustin', in: *Familie-archief Des Tombe* (Rijksarchief Utrecht), inv. nr. 1137.

120 Zie M.J. van Lieburg, Anna Maria van Schurman en de geneeskunde, *Spiegel historiael* 10 (1975) 406-411.

121 Zie F.A. van Lieburg, Johan Godschalk van Schurman (1605-1664), in: J.B.H. Alblas e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III* (Rotterdam: Lindenberg, 1993) 55-68.

blijkt uit de brieven die hij in 1675 met Anna Maria van Schurman wisselde.¹²² In 1680 was Swalve, dan omschreven als 'de doctor die ons huys sonderling bemint', de behandelend geneesheer van de stervende Louise Huygens (ca 1632-1680),¹²³ een vrouw bij wie op haar 27e 'een kanker uyt de borst' was gesneden en die al jaren tobde met haar gezondheid, maar daarvoor liever geen medicamenten gebruikte omdat 'haer geheele herte helde om haer aen God te laten, en niet veel remedien te gebruyken, versoekende dat men haer doch de Heere en zijn goddelijke handen wilde toevertrouwen'.¹²⁴ Haar ziektegeschiedenis is voor de Van Deventer biografie vooral daarom ook interessant, omdat daarin voor het eerst melding wordt gemaakt van 'onse suster C. die haer ontrent de medicijnen en sieken soo binnen als buyten 's huys had geholpen'. Met deze zuster C. kan moeilijk iemand anders zijn bedoeld dan de (latere) vrouw van Van Deventer, Cecilia, die hier als ziekenverzorgster ten tonele wordt gevoerd!¹²⁵ Swalve's geschriften, waarvan ook in Duitsland edities verschenen, leren hem kennen als een overtuigd iatrochemicus met bijzondere aandacht voor de spijsverteringsorganen (waarbij Johannes Walaeus zijn lichtend voorbeeld was) en speciaal voor de pancreas en het pancreassap.¹²⁶ Hoewel er geen concrete aanwijzingen voor een directe beïnvloeding zijn, zal men bij de beoordeling van Van Deventers chemiatrische praktijk de relatie met Swalve in het oog moeten houden.

Alleen in de beginjaren (ca 1672-1679) beschikte de gemeenschap over een eigen medicus, namelijk de eerder genoemde Peter Schlüter of Sluyter, die in Duitsland geneeskunde en in Leiden theologie had gestudeerd, en die als 'doctor of physick' blijkbaar een bevoegd geneesheer was. Binnen de Labadistengemeenschap was deze medicus de feitelijke supervisor van Van Deventer, althans gedurende de korte periode dat Sluyter in Altona resp. in Wieuwerd was. In 1679 trok hij met zijn geloofsgenoot Jasper Danckaerts, een voormalige kuiper in dienst van de VOC, naar Amerika om er de vestiging van een nieuwe Labadistenkolonie voor te bereiden: een tocht die tot in detail bekend is dankzij het journaal dat

122 De brieven dd. 8/18-9-1675 en 21-10-1675 werden door D. Gerdes opgenomen in zijn *Scrinium antiquarium sive miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia. Inseruntur tractatus varii generis, epistolae, orationes, biographiae etsim, sive nunquam antea editae, sive ita factae rariores ut pro ineditis haberi possint* (Groningen-Bremen: H. Spandaw en G.W. Rump, 1765) vol. V, 179-187. Ze zijn ook te vinden bij G.D.J. Schotel, *Anna Maria van Schurman* ('s-Hertogenbosch: Muller, 1853) 141-147. Zie ook de Brieven aan Van Beverwijck: *Geleerde brieven van de edele deugt- en konst-ryke juffrouw, Anna Maria van Schurman, gewisselt met de geleerde en beroemde heeren Samuel Rachelius, professor in de rechten te Kiel en Johan van Beverwyk, med. doct. tot Dordrecht; voor het meerendeel nu uit de Latynsche in de Nederlantsche taale overgezet, en noit voorheen gedrukt. Ook zyn hier nog by gevoegt, verscheidene lof-vaarssen, op dezelve juffr. Schurman door eenige geleerde mannen, in het Latyn opgesteld, en nu meede voor het eerst verstaalt* (Amsterdam: J. van Septeren, 1728).

123 Louise Huygens was géén familie van de dichter-staatsman Constantijn Huygens (1594-1687), vgl. Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 139 en 361, noot 9 die haar blijkbaar niet wist te identificeren. Zij behoorde echter tot een Gelderse familie Huygens: haar vader Rutger Huygens (1586-1666), heer van Clarenbeek, vervulde allerlei hoge bestuurlijke functies; zie G. van Breugel Douglas, *Geslacht Huygens, De Navorscher* N.S. 13 (1880) 149-156.

124 Yvon, *Getrouw verhaal*, 58-94, citaten p. 75 resp. 59.

125 *Ibidem*, 82-83.

126 Zie B. Swalve, *Alcali et acidum, sive naturae et artis instrumenta pugilica, per Neochmum et Palaephatum hinc inde ventilata, et praxi medicae superstructae praemissa* (Amsterdam 1670) en [*ibidem*]. *Editio altera, correctior et locupletior* (Frankfurt am Main 1677); *Disquisitio therapeutica generalis, sive artis medendi methodus Walaena methodo confirmata* (Amsterdam 1657) en de [*ibidem*]. *Editio altera* (Jena 1677); *Pancreas pancrene: sive pancreatis et succi ex eo profluentis commentum succinctum* (Amsterdam 1667) en *Editio postrema, priore correctior* (Amsterdam 1668 en Jena 1678); *Querelae et opprobria ventriculi; sive propositio ejusdem naturalia sua sibi vindicantis, et abusus tam diaeteticos, quam pharmaceuticos perstringentis* (Amsterdam 1664) en de *Querelae ventriculi renovatae* (Amsterdam 1675). Over zijn positie in het pancreasdebat zie M.J. van Lieburg, Reinier de Graaf en zijn plaats in het fysiologisch onderzoek van de zeventiende eeuw, *Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 15 (1992) 73-84.

Danckaerts daarvan heeft bijgehouden.¹²⁷ Daarin vindt men Sluyter terug als dr. Vorsman, een schuilnaam waarvan hij ook gebruikt maakte tijdens zijn medische optreden in New York. Na zestien maanden was het duo terug, waarna in april 1683 de definitieve oversteek werd gemaakt.¹²⁸ Van de Labadistenkolonie Bohemia Manor die men in Maryland stichtte, werd Sluyter alias Vorsman de leider.¹²⁹ Over de kolonisatie in Suriname zijn geen medisch-historisch relevante zaken bekend.¹³⁰ Wel opmerkelijk is het bericht over het gezin van de Middelburgse kuiper Peter de Later (Lattre?) dat zich in Suriname had gevestigd en waarvan de ouders hun zoon naar Wieuwerd wilden sturen om er bij Van Deventer tot chirurgijn te worden opgeleid.¹³¹ Kennelijk was de roem van Van Deventer eind jaren tachtig niet alleen tot aan het hof in Kopenhagen, maar ook tot in de binnenlanden van Suriname doorgedrongen!

In Wieuwerd combineerde Van Deventer zijn werkzaamheden als chirurgijn met allerlei scheikundige en chemiatrische activiteiten. Daarvoor had hij op de begane grond van een vrijstaand pand van het gebouwencomplex van Thetinga-State, onder de chirurgijnswinkel en orthopedische werkplaats die een verdieping hoger was ondergebracht, de beschikking over een apotheek annex laboratorium.¹³² Over wat hem hier zoal bezighield publiceerde Van Deventer omstreeks 1680 een tot nu toe onbekend gebleven geschrift onder de titel *Propositie aan alle de medecijne docters, waarin voorgesteld en aangeboden worden verscheide geneesmiddelen*. In dit kleine boekje, waarvan de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek te Göttingen een ongetwijfeld uniek exemplaar bezit, verhaalde Van Deventer hoe hij reeds vele jaren probeerde door te dringen in de verborgen geheimen der natuur en van de konst, en hoe hij zwanger ging 'met verscheyde concepten ontrent de regte toebereydinge der genees-middelen'. Gaande het onderzoek werd hij in de overtuiging gesterkt 'dat wy nooyt wel naer wensch ons oogmerk in 't geneesen der swaare krankheeden souden kunnen bereyken, ten waare dat wy door een regte toebereydinge der Enkelen (simplicia, v.L.) derselver kragten geheelijk konden afscheyden van haren drek en vuyligheden, of soo men het liever anders gelieft te noemen, van haare groove aerde en waterachtige deelen, door welckers byzyn de heylsaemste geneesmiddelen ons meest of onnut, of schadelijck en giftigh zijn'.

Ondanks zijn nadrukkelijk geuite afkeer van het verheimelijken van onderzoeksresultaten en zijn wens 'om met die ontvangene gaeven, wanneer ik deselve bekoomen soude hebben, het gemeen te dienen', wilde Van Deventer in deze eerste pennenvrucht geen volledige beschrijving van zijn vondsten en inzichten leveren, maar alleen 'soo veel

127 J. Danckaerts en P. Sluyter, *Journal of a voyage to New York and a tour in several of the American colonies in 1679-1680*. Edited by H.C. Murphy, *Memoirs of the Long Island Historical Society* 1 (1867) [microfilm UB Utrecht] en idem, *Journal [of a voyage to New York] 1679-1680*. Edited by B.B. James en J.F. Jameson (New York 1913).

128 Ook van deze reis is een journaal, zie J. Danckaerts, *Diary of our second trip from Holland to New Netherland, 1683 / Dagh teijkeningh van onse tweede reijse uijt Hollant na Nieuw Nederlant, 1683*. Translated from the original manuscript, edited and introduced by Kenneth Scott (Upper Saddle River, N.J.: The Gregg Press, 1969).

129 De details en bijbehorende literatuur geeft Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 289-310. Zie over Sluyter-familie ook Ch.P. Mallery, *Ancient families of Bohemia manor; their homes and their graves* (Wilmington: The Historical society of Delaware, 1888).

130 *Ibidem*, 273-288 en ook L. Knappert, *De Labadisten in Suriname*, *West-Indische gids* 8 (1826-1827) 193-218. Voor de wetenschapshistorische betekenis zie men de biografie van Maria Sibylla Merian (1647-1717), o.a.: J. Stuldreher-Nienhuis, *Verborgene paradijzen. Het leven en de werken van Maria Sibylla Merian 1647-1717* (Arnhem: Van Loghsum Slaterus, 1945) en S. Valiant, *Maria Sibylla Merian: recovering an Eighteenth-century legend*, *Eighteenth-century studies* 26 (1993) 467-479.

131 Zie Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 284.

132 Zie de plattegrond die bij Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 283 is afgedrukt.

PROPOSITIE
Van alle
De Medecijne
DOCTERS.

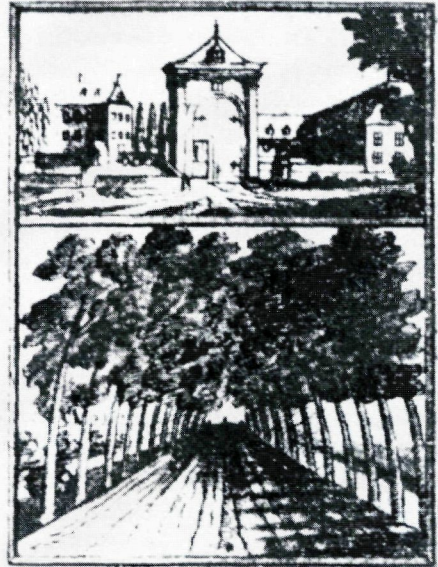
Waar in Voorgefelt en Aangeboden worden, verscheide Geneesmiddelen, die tot nog toe niet Gemeen en zijn geweest, bestaande uit Suivere, Vegetabele, Vluggen en met Olie beswangerde Souten, of in Sout veranderde Olien.

Door

HENDRIK van DEVENTER,
Chirurgijn tot Wiewert in Friesland.

Gedrukt voor de Auteur, en te bekomen
tot Leeuwarden by Gerrit Hoogslag.

Links: Titelpagina van de circulaire waarin Hendrik van Deventer zijn chemiatrische opvattingen beschreef. Het waarschijnlijk unieke exemplaar bevindt zich in de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek te Göttingen. Rechts: Het slot Walta te Wiewerd, de verblijfplaats van de Labadistengemeenschap waarvan Hendrik van Deventer deel uitmaakte, met de lange door bomen omzoomde toegangsweg. Detail van een kaart uit 1686.

genoeg sal zijn om aan de verstandige een klaar denkbeeld te kunnen geven van het weesen, eigenschappen en werkingen van deese geneesmiddelen' en dus volstond hij met 'desselfs toebereydinge als door de traallie van verre (te) laten sien'. Daarbij distantieerde Van Deventer zich overigens van de gewoonte bij veel schrijvers om 'alle andere genesers in haar practijk te veragten, te veroordeelen en te verwerpen, waaruit in plaats van goed te doen, veel verbittering is ontstaan'.

Bepalend voor 'het weesen en (de) eigenschappen' van de onderhavige medicamenten was het feit dat het om 'suivere vluggen en met fijne olie beswangerde souden' ging, 'voortkomende uit het vegetabilische rijk, die door verscheide fermentatie en distillatie gebragt zijn tot sodanigen hoogte van suiverheit, datse overtreffen alle de ... toebereidselen der souden, die tot nu toe in de apoteken gevonden worden'. Even later sprak Van Deventer over 'suivere vluggen souden, wit en droog, uit alle soorten van kruiden, planten, boomen en vrugten', die zodanig met 'haare fijne olie' werden verenigd dat 'sout van kaneel, nagele, foelie, croisemunt, alsem, rosemarein, lavendel, etc.' ontstond. Alle soorten zouten kon Van Deventer 'met hare fijne olie paaren, en haar alle te saamen leveren onder de gedaante van seer subtijle, doordringende, alcalische, oliachtige witte en drooge souden'. De gemakkelijkste en goedkoopste manier was om het *Sal tartari volatile* (vlugzout van wijnsteen) 'met allerlei fijne olien te verhuwelijken'. De zo verkregen medicamenten overtroffen 'al de gemene toebereidselen der souden die gemeenlijk in de apoteken gevonden worden'. Zij waren subtieler en vlugger, zuiverder en doordringender, en hadden 'niet die stank en afkerigheid van de gemeene vluggen zouten der animalien, maar zijn lieflijker en aangener om te gebruiken'.

De feitelijke bereiding van de vlugge zouten en 'in sout veranderde oliën' bestond uit een dubbele fermentatie, waarbij 'in yder fermentatie sij ontfangen de toedoening van een nieuw ferment, geheel overeenkomende in den gront met haar natuur, sonder welke fermentatie sy niet konnen gebragt worden tot de hoogten van suiverheit en vlugheit, daar sy door dat middel toe werden gebragt en voorts wordense door veele circulatien en distilatien by verscheide graden des vuurs van alle hare overtollige aard en waterachtige vuiligheeden gereinigt en verlost, tot datse eindelijk na de vereeniging met hare fijne olie, verschijnen in die suiverheit waarin ik UE deselve aanbiede'. Meer wilde Van Deventer er niet over zeggen; 'dit is het alles wat ik van derselver toebereidinge billijk oordeele te openbaren'.

Om te voorkomen dat zijn medicamenten voor de gemene man te kostbaar zouden worden, had Van Deventer 'door verscheide handgreepen' het productieproces zodanig weten te verkorten, dat de prijs van zijn medicamenten vooral afhing van de waarde der toegevoegde fijne oliën. Bovendien zou hij de prijs door schaalvergroting van de productie nog verder kunnen verlagen, een argument waarmee Van Deventer zich profileerde als farmaceutisch industrieel *avant-la-lettre*. Ik wil, zo schreef hij, 'versekeren dat ik deselve aan de apotekers soo goede koop sal leveren, dat geen apoteker, schooon hij de wetenschap had om die te kunnen toebereiden, deselve voor die prijs voor sijn eigen winkel soude konnen vaardig maken'.

Aan het slot van zijn *Propositie aan alle de medecijne docters* verklaarde Van Deventer 'niet schaars te (zullen) zijn in 't mededelen van andere nog hoogere toebereidinge die te volgen staan', zodra zijn 'eerstelingen' een gunstig onthaal bij de heren medici hadden gevonden. In de overtuiging 'dat de gantsche medicinale kragt der Enkelen verborgen leidt onder de forme van oliën en souden, 't zy fix of vlug sout, suur of alcalisch, wat naam men daaraan geeft, of onder wat denkbeelt men het bevat', zou Van Deventer intussen verder werken aan 'de omkeringe der souden, en voornamelijk der fixe of vuurbestendige'.

Nadrukkelijk noemde Van Deventer zich de *Propositie* een volgeling van Paracelsus (1493-1541) en Basilius Valentinus (1394-?), en met name van Jean-Baptiste van Helmont (1577-1644) 'en sijnen uitlegger en verdediger George Starkey, welkers geschriften my altoos als baaken, spooren en prikkels geweest zijn, om in de scheikunst onvermoeyelijk voort te gaan'. Dat Van Deventer hier George Starkey (1628-1665) expliciet noemde, is gelet op het thema van zijn vertoog niet zo verwonderlijk, omdat deze Engelse alchemist een sleutelrol speelde in de zoektocht naar een middel, dat enerzijds in staat was mineralen en chemicaliën zodanig te detoxificeren dat ze als medicamenten konden worden toegevend, en anderzijds medicamenten te zuiveren zodat hun werking werd geoptimaliseerd.¹³³ De idee van een dergelijke *corrector* wortelde weliswaar in het denken van Paracelsus en Van Helmont resp. van de Paracelsisten en Helmontianen,¹³⁴ maar kreeg vooral bekendheid door de pennenstrijd tussen Starkey en een zekere Richard Matthew, de auteur van *The unlearned alchymist his antidote* (1660), waarin deze de ontdekking claimde van de

¹³³ Zie R.S. Wilkinson, George Starkey, physician and alchemist, *Ambix* 11 (1963) 121-152 en uitvoerig in W. Newman, *Gehennical fire: the Lives of George Starkey, an American alchemist in the Scientific Revolution* (Cambridge-Londen: Harvard University Press, 1994).

¹³⁴ Vgl. W. Pagel, *Paracelsus. An introduction to philosophical medicine in the era of the Renaissance* (Bazel-New York: S. Karger, 1958) 275-276, en idem, *Joan Baptista van Helmont. Reformer of science and medicine* (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1982); A.G. Debus, *The chemical philosophy. Paracelsian science and medicine in the sixteenth and seventeenth centuries* (New York: Science History Publications, 1977) en A. Clericuzio, From Van Helmont to Boyle. A study of the transmission of Helmontian chemical and medical theories in seventeenth-century England, *British journal for the history of science* 26 (1993) 303-334.

'corrector of all vegetable poisons'. In deze strijd ging het niet alleen om de intellectuele claim op deze ontdekking, maar waren kennelijk ook grote commerciële belangen in het geding.¹³⁵

In dit verband moet ook de *liquor alkahest* (vgl. Paracelsus' *cheyri* en Van Helmonts *sal solutum*; feitelijk ammoniakzout)¹³⁶ worden genoemd als een middel dat een soortgelijke werking zou hebben als de *corrector*, in die zin dat het *alkahest* in staat was de essentie (vgl. Paracelsus' *quintessence* en Van Helmonts' *crasis*) vrij te maken van een stof en dit actieve deel verder te purificeren (zie hierna).

In zijn *Propositie* gebruikte Van Deventer de term *corrector* nog niet. Zijn chemisch-technische beschouwingen en zijn belangstelling voor de zouten wijzen dan toch meer in de richting van Johann Rudolph Glauber (1604-1670), wiens geschriften voor Van Deventer goed toegankelijk moeten zijn geweest.¹³⁷ Pas in het *Nieuw licht* (1701) presenteerde Van Deventer zijn chemische exercities te Wieuwerd als een zoektocht naar 'de grote *corrector*, ... ik meen den algemeenen *corrector*, waardoor den opium en alle venijnige vegetabilen, op een sagte en vriendelijke wijze van haar venijn en quaadaardigheden berooft werden, behoudende haare medicinale hoedanigheden, waardoor dan den opium, de witte en swarte helleborus en alle venijnige kruiden, als heylsame geneesmiddelen kunnen gebruykt werden'.¹³⁸ Zo'n zestien jaren van onderzoek had Van Deventer naar eigen zeggen nodig gehad, 'eer dat ik het geluk gehad hebbe, van die *corrector* magtig te werden, en dat ik deselve nog niet gebragt hebbe tot die top van volmaaktheit als Sterkey my doet gelooven deselve gehad te hebben, alhoewel ik deselve sedert eenige jaren vrij veel verbeterd hebbe'.¹³⁹ Ook in het nog te noemen manuscript over de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde' drukte Van Deventer zich op gelijke wijze uit. 'Door Godts onverdiende genade hebbe ik ontdekt het groot geheym van de volatilisatie, waardoor alle fixe zouten, door het vuur opvliegen, en als een geest of als een vlugtig zout overgaan, of in den helm opvliegen, van welk geheym Parcelsus [sic], den edelen Helmond, George Sterkey, Poleman, Urbigerus etc. [zie hierna, v.L.] met soo veel lof geschreven hebben. Ende hoe duyster sij ook daarvan geschreven hebben, soo moet ik egter tot loffelijker gedagtenisse van die schrijvers seggen, dat ik door het menigmaal herlesen van hare geschriften en voornamelijk van die van George Sterkey, onder Godts zegen, tot de ontdekkinge van dat geheym ben gekomen'.¹⁴⁰

Met behulp van de *corrector* en de eerder beschreven destillatie- en fermentatieprocessen wist Van Deventer in zijn apotheek te Wieuwerd niet alleen voor eigen gebruik binnen de gemeenschap te Wieuwerd, maar ook voor de farmaceutische groothandel pillen te produceren met een pijnstillende, zweetdrijvende resp. purgerende werking. In het hoofdstuk 'Van de noodige dingen, die een vroedvrouw dient by de hant te hebben'

135 Zie W. Newman, George Starkey and the selling of secrets, in: M. Greengrass, M. Leslie en T. Raylor (red.), *Samuel Hartlib and universal reformation. Studies in intellectual communication* (Cambridge University Press, 1994) 193-210

136 Door Pagel, *Joan Baptista van Helmont*, 102, 116 en 193 omschreven als 'the universal chemical solvent'.

137 Zie de biobibliografische bijzonderheden in het boekje van K.F. Gugel, *Johann Rudolph Glauber 1604-1670. Leben und Werk* (Volkach bij Würzburg: Karl Hart, 1955) en voor de scheikundige toelichting die ook voor het betoog van Van Deventer relevant is: P. Walden, Glauber, in: G. Bugge (red.), *Das Buch der grossen Chemiker, vol. I: Von Zosimos bis Schönbein* (Berlijn: Verlag Chemie, 1929; reprint Weinheim: Verlag Chemie, 1974) 151-172. Over de bredere context van de rol van de zouten in de Paracelsistische geneeskunde, zie W. Pagel, *The smiling spleen. Paracelsianism in storm and stress* (Bazel etc.: Karger, 1984), i.h.b. 37-54 over J.S. Kozaks 'cosmic salinity and the medical system'.

138 Van Deventer, *Nieuw licht* (1746-N3) 148.

139 *Ibidem*, 148-149.

140 De verwijzingen naar de folia in het hierna beschreven ms. A zijn hier weggelaten, omdat de pagineringsen van het origineel chaotisch en onbruikbaar zijn.

gaf Van Deventer in zijn *Nieuw licht* allerlei bijzonderheden over deze farmaceutische trits.¹⁴¹ Van de pijnstillende pillen was opium (toegediend in combinatie met roggebrood) de belangrijkste component, 'dat groote en universeele geneesmiddel, als het wel verstandig en getrouwelijk bereydt is', dat 'ons de goedheyd Godts geschonken heeft ..., ik meen het zap van heulbollen, anders genaamt met die gehate naam van opium; waarlijk een tweesnijdend swaard om te doden en te verwoesten, in de handt eenes dwasen en reukelosen mensche, maar een heylsaam, ja het grootste en algemeenschte geneesmiddel in de handt van een wijs doctor, die het weet toe te bereyden en na gelegentheyd wel weet te administreren'.¹⁴² Daarnaast waren er de 'Labadistenpillen' die in staat waren 'de sweet en pis te drijven, alle suure en andere scherpe zoute vogten te versagten, het venijn te wederstaan of te doden, alle pijnen te stillen, sterke en hevige gemoedsbewegingen te matigen, de gestremde vogten te ontbinden, en daardoor de verstoppingen te openen, en de verharde deelen te versagten, en dienvolgens het bloedt en alle onse sappen sagt, dun, en vloeybaar te maken, en daardoor alle de voorverhaalde qualen te verligten of te genesen; daarom zijn sy ook seer goedt gebruykt, als iemandt seer verschrikt of ontstelt is'.¹⁴³ Die 'voorverhaalde qualen' vormden een lijst van vijftien ziekten en aandoeningen waarvoor het gebruik van de Labadistenpil nuttig werd geacht.¹⁴⁴ Gewoonlijk zouden de opgesomde aandoeningen binnen twee tot drie weken genezen zijn; daarna moest de kuur worden afgemaakt door het slikken van 'hert-sterkende purgeer-pilletjes': 'haar werking is sagt, en haare kragt algemeen; sy kunnen en mogen overal gebruykt werden, daar men van node heeft te purgeren, hetsy voor of na het gebruyk van de sweetpillen, of ook sonder deselven; men kan se de kinderen soo wel als de volwasse menschen ingeven, swakken en sterken, hoedanig de menschen ook zijn'. Een gecombineerd gebruik van zweet- en purgeerpillen was nuttig voor 'meest alle geneeslijke siektens ..., en die daarvoor niet en wyken, sullen door andere medicijnen ook niet ligt overwonnen werden'.

Opmerkelijk blijft de passage waarmee Van Deventer zijn excurs over de pillen inleidde en waarin hij verklaarde genoodzaakt te zijn geweest 'aan dese en gene vrienden ietwes schriftelijk te geven, waardoor sy de kragten van dese pillen mogten kennen, en tegelijk weten, hoe deselven te gebruyken'. Om 'het veelvuldig schrijven te vermijden' had hij toen besloten een circulaire te laten drukken 'ten dienste van het gemeen'. Op grond van deze laatste toevoeging moet deze circulaire zich hebben onderscheiden van de eerder genoemde *Propositie aan alle de medecijne docters* ten behoeve van de collegae medici. Tot op heden is het niet gelukt een exemplaar van deze circulaire of bijsluiter te traceren.

Behalve met de bereiding van pillen hield Van Deventer zich in zijn farmaceutische werkplaats te Wieuwerd ook bezig met de productie van een zwavelhoudende zalf (*balsam sulpherus* of 'Labadistenzalf') en van een bijzondere zeep, die in de Van Deventer-literatuur de 'Labadistenzep' wordt genoemd, maar wat niets anders is dan wat in de internationale medische en medisch-historische literatuur bekend staat als de 'Starkey-soap'.¹⁴⁵ Wat de omvang van de productie en de actieradius van de verkoop van de

141 Van Deventer, *Nieuw licht* (1746-N3) 148-164, door Bruhier d'Ablaincourt in hoofdstuk 26 (over de kraamstoel) verzelfstandigd tot een aparte paragraaf ('Vervolg van Capittel XXVT').

142 *Ibidem*, 148. Vgl. H.E. Sigerist, 'Laudanum in the works of Paracelsus', *Bulletin of the history of medicine* 9 (1941) 530-544 [over de verwarring rond het opium en het laudanum in de 16e en 17e eeuw]. In de farmaceutische literatuur waren de opiumpillen ook al bekend als 'Starkey-pills'; zie J. Worth Estes, John Jones's *Mysteries of opium reveal'd* (1701). Key to historical opiates, *Journal of the history of medicine* 34 (1979) 200-209.

143 Van Deventer, *Nieuw licht* (1746-N3) 163.

144 Zie over de tandpijnen C. Gysel, H. van Deventer (1651-1724), de Labadisten en hun pillen tegen de tandpijn, *Belgisch tijdschrift voor tandheelkunde* 30 (1975) 291-298.

145 Zie F.W. Gibbs, The history of the manufacture of soap, *Annals of science* 4 (1939) 169-190.

Labadistenmiddelen is geweest, blijft onduidelijk.¹⁴⁶ Volgens Van Deventer zelf waren zijn zweetpillen 'reets eenige jaren in vele voorname families, in verscheyde steden van Hollant, Zeelant, Vrieslant etc. met veel succes ... in 't gebruyk geweest' en werden zij 'met veel lof als een algemeen huysmiddel gebruykt in meest alle overvallende krankheden'.¹⁴⁷ In ieder geval heeft de geneesmiddelenhandel van de Wieuwerd-kolonie nooit die omvang gekregen als enkele decennia later werd gerealiseerd door de apotheek in het weeshuis van de Franckesche Stiftungen, de grote protestantse leefgemeenschap van August Hermann Francke (1663-1723) in Halle.¹⁴⁸ Van Deventers farmaceutische onderneming zou als een prototype daarvan beschouwd kunnen worden en heeft wellicht zelfs als zodanig gefungeerd.

De betekenis van Van Deventer in de receptiegeschiedenis van het werk van Starkey in Nederland blijkt bij nader onderzoek onderdeel van een breder regionaal-historisch kader waarin de Friese medici Feyo Joannes Winter (ca 1635-?) en Johannes Ignatius Worp de Beintema van Peyma (ca 1666-1714) een cruciale rol speelden. Winter, die in Leeuwarden praktiseerde, leverde in 1687 onder de titel *Het pit der chemie* de Nederlandse vertaling van Starkey's hoofdwerk *The marrow of alchemy, being an experimental treatise, discovering the secret and most hidden mystery of the philosophers Elixer*, dat voor het eerst in 1654 was verschenen onder Starkey's pseudoniem Eirenaeus [Philoponos] Philalethes.¹⁴⁹ Het bijgevoegde lofdicht van Johan David Portz, de archiater van de Prins van Nassau en auteur van een medisch-chemische verhandeling over de samenstelling van Rijnwijn (1673),¹⁵⁰ laat zien dat de alchemistisch-chemiatische school in Friesland bij een kring van aanzienlijke medici in de belangstelling stond. Die constatering is ten aanzien van Portz te meer van belang, omdat hij tevens de auteur was van een *Demonstratio brevis medico-chirurgica de tumoribus et in specie de paidarthrokake, vel tumore spina ventosa dicto* (Beknopt medisch-chirurgisch betoog over gezwellen en vooral over de kwaadaardige gewrichtsontsteking bij kinderen, ofwel de zwelling die spina ventosa wordt genoemd, 1679), een boekje dat de opstap lijkt te zijn geweest voor de discussie over de *spina ventosa* (botcariës) in Van Deventers *Beschryving van de ziekten der beenderen*.¹⁵¹ Opmerkelijk is verder dat in hetzelfde jaar (1687) dat Winter zijn vertaling publiceerde, de Amsterdamse medicus, boekverkoper en geneesmiddelenhandelaar Jacob van de Velde de vertaling van de *Pyrotechny asserted and illustrated* (*Pyrotechnia ofte*

146 Voor zover mij bekend zijn er geen gegevens of bronnen die een studie mogelijk maken, zoals W.Th.M. Frijhoff exemplarisch heeft uitgevoerd in zijn artikel: Ondernemerschap en cultuurpatroon. Van der Veen's [1751-1800] Elixer probatum van wondermiddel tot maagbitter, in: W.Th.M. Frijhoff en M. Hiemstra (red.), *Bewogen en bewegen. Liber amicorum aangeboden aan Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt* (Tilburg: H. Gianotten, 1986) 249-277.

147 Van Deventer, *Nieuw licht* (1746-N3) 156.

148 Zie W. Kaiser, 275 Jahre hallesche Medikamentenexpedition, *Zeitschrift für die gesammte Innere Medizin* 39 (1984) 125-133.

149 G. Starkey, *Het pit der waare chymie door -. Ontdekt in syn tractaatjes van d'uitlegginge der weesens en van Helmont's verdeedigingh. 't Liqueur alkahest van Paracelsus en Helmont . 't Sal armoniak der filosofhen. Uit het Engelsch vertaald, met aantekeningen door Feyo Johannes Winter* (Leeuwarden: G. Hooghslagh, 1687). Een jaar later verscheen [G. Starkey], J.B. van Helmont e.a., *Eenige filosofische en medicinale tractaatjes, beschrijvende de liqueur alchahest, de mercurius der filosofhen en andere curieusheden, waardig om na gesien te werden, door Eir. Philaletha, J.B. van Helmont et al.; uyt het Engels vertaald door J.van de Velde* (Amsterdam: J. van de Velde, 1688).

150 J.D. Portz, *Bacchus enucleatus, hoc est examen vini Rhenani ejusque tartari, spiritus, aceti, etc., ex novis principijs depromptum ac demonstratum* (Leeuwarden: H. Nauta, 1673).

151 J.D. Portz, *Demonstratio brevis medico-chirurgica de tumoribus et in specie de paidarthrokake, vel tumore spina ventosa dicto ex acido et alcali tamquam principiatis novis eruta, causis ex illis inventis ut et modo agendi deprompta ac experientia multiplici anatomica comprobata* (Leeuwarden: H. Nauta, 1679).

vuur-stoekkunde)¹⁵² en van verschillende andere werkjes van Starkey's hand het licht deed zien.¹⁵³ Vooral het feit dat dezelfde Van de Velde tevens de uitgever was van de werken van de Labadistenleiders (De Labadie, Yvon en Pierre Dulignon) en ongetwijfeld met de kring van Amsterdamse Labadisten sympathiseerde of er zelfs deel van uitmaakte, is met het oog op de studie naar het Labadisme in Nederland en de medische en wetenschapshistorische betekenis van het Labadisme opmerkelijk.

Een heftige tegenreactie kwam nog datzelfde jaar 1687 uit de directe omgeving van Winter, namelijk van Johannes Beintema, een man die in de Nederlandse medische geschiedenis nauwelijks te traceren valt, terwijl hij toch niet zonder reden tot lijfarts aan het keizerlijk hof te Wenen zal zijn benoemd.¹⁵⁴ Zijn boekje *Het pit der oude beuselengen, dwaalengen, en andere nevels van misverstand in de stofscheiding*,¹⁵⁵ dat overigens verscheen toen hij nog medisch student te Leiden was (waar hij een jaar later onder Drélincourt zijn *Ratiocinium [sic!] inaugurale de peste* verdedigde), was één lange filippica tegen 'de bastaard stof-scheiders, ... dat slag van menschen die niet te regt brengen, schreeuwen van arcana, secreta, en so'er meer is van betovereng om 't gemene volk aan te lokken', terwijl het toch alleen maar 'verdigtsels' waren die zij aanprezen. 'Want of de arcana daarse van opsnijden zijn bij hun bekend, of niet. So 't laatste waar is, gelijk dat meestendal gebeurt, so zijns te veragten en te vlieden, maar indien se kenners van die secreta zijn, so sijns ten uitersten te verfoeyen, als niet waardig een omgang van heldere zielen'.¹⁵⁶ Uitvoerig ging Beintema daarna in op de opiumhoudende geneesmiddelen, het 'liquor alkahest ofte 't onsterfelijk dissolvent van Paracelsus en Van Helmont' en 'de ongehoorde ofte seltsame leere van het Sal Ammoniak'.¹⁵⁷

Om verschillende redenen is deze polemieek Winter-Beintema relevant voor de biografie van Van Deventer. Ten eerste geeft het decor en perspectief aan de lokaal-regionale context van zijn optreden en biedt het zicht op het wetenschapshistorische krachtenveld waarin Van Deventer zich in deze jaren bevond en waarin korte tijd later ook de theses van zijn proefschrift werden geformuleerd, namelijk op wat hij later zelf de 'betoverde cartesianen en spinosisten ... [met hun] rasende onvernunftige verbeeldingen' noemde,¹⁵⁸ en op de strijd tussen chemische en mechanistische filosofieën, en – binnen het iatrochemische domein – tussen onder meer Sylvianen, Bontekoejanen en Starkeyanen. Beintema, die in de opdracht van *Het pit der oude beuselengen* vertelde dat hij zijn boekje in

152 G. Starkey, *Pyrotechnia ofte vuur-stoekkunde, vastgesteld en opgehelderd, ofte Het sekerste en veiligste middel om de konst te doen triumpheren over de natuurlijke gebreken; sijnde een volle en opene ondekkinge van de medicinale verborgentheden, en alleen ontdekkelijk door het vuur. Met een aanhangsel, aangaande de nature toebereidinge, en krachten van verscheide specifieke medicamenten, die seer edel en agtervolgende, het groote arcan[a] zijn, met een opdragt des autheurs aan de heer R. Boyle, ... uit het Engels vertaalt door J. van de Velde* (Amsterdam: J. van de Velde, 1687).

153 Met name ook G. Starkey, *Chymie of uytlegging der nature en Helmont verdedigd, synde een korte en sekere weg tot een lang en gezond leven, Uyt het Engelsch vertaald door J. van de Velde* (Amsterdam: Jac. van de Velde, 1693). Voor de andere vertalingen, zie Newman, *Gehennical Fire*, 258 (nr. 3A). Zie over Van de Velde: P.G. Hoftijzer, *Het elixir salutis. Verkoop en bereiding van een Engels medicijn in Amsterdam, Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 72 (1985) 73-78, i.h.b. 74.

154 Zie Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, vol 4, 2015 en E. Gurlt, in: Hirsch, *Biographisches Lexicon*, vol. 6, 329 (onder de naam Johann Ignaz Worb!).

155 J.I. Beintema, *Het pit der oude beuselengen, dwaalengen, en andere nevels van misverstand in de stofscheiding door George Starkey in 't Engelsch geschreven en vertaald door D. Feio Ioannes Winter. Bestreed en ter neergeveld door –* (Leeuwarden: H. Nauta, 1687).

156 *Ibidem*, Voorrede, s.p.

157 *Ibidem*, 59-63, 83-132 resp. 133-143.

158 Zie hierna over Van Deventers handschriften, hs. D, de laatste folio-pagina.

directe samenspraak met Cornelis Bontekoe (1640-1685) had geschreven,¹⁵⁹ was daarbij niet de enige Bontekoejaan in de Friese medische wereld rond Van Deventer. In Harlingen, en dus als collega proximus van de Labadistendokter Swalve, praktiseerde in deze jaren (tot 1687) Heydentryk (of: Heinrich) Overkamp (1651-1693), de bekende Cartesiaan en intimus van Bontekoe en auteur van de *Nieuwe beginselen tot de genees- en heelkonst. Ontdeckende de voornaamste bewegingen en bedieningen der dierlijke huishouding in 's menschen ligchaam. Rakende de bereiding van spijs en drank, gyl, bloed en geest-making, voedinge, beweging der spieren, ademhaling, de sinnen, slapen, waken, dronkenschap, afscheiding der pis, stonden, transpiratie, en menigte diergelijke meer. Steunende op de gronden der fermentatie en dese op die van Renatus des Cartes* (1681).¹⁶⁰

Ten tweede ligt er in het debat Winter-Beintema een opmerkelijke verbinding met de medische wereld van Den Haag, waar men blijkbaar goed op de hoogte bleef van wat zich in het verre Friesland afspeelde. Nadat Beintema in 1690 een boekje had geschreven over opnieuw een typisch Bontekoejaanse thematiek, namelijk een *Tabacologia, ofte korte verhandelenge over de tabak, desselfs deugd, gebruyk ende kennisse, waardoor aangeweesen wordt een wegh om lang, vroolijk ende gezond te leven*,¹⁶¹ kwam daarop in 1692 een reactie van zijn geestverwant, de Haagse iatrofysicus én Bontekoejaan Theodorus Schoon (ca 1659-?) in een bijlage bij diens *Waare oeffening en ontleding der planten ... Als mede een klaar vertoog van de grove dwalinge en onkunde der Galenische schoole en hare kruidbeschrijvers, zo in 't genezen der sieken, als in de kruiden hare kragt en werkinge te beschrijven*.¹⁶² Toen Van Deventer eind 1694 zijn (r)entree maakte in Den Haag, belandde hij midden in de commotie die inmiddels rond de persoon en het optreden van Schoon was ontstaan (zie hierna).

Een derde aspect van het Winter-Beintema debat betreft de regulatie van de medische en farmaceutische beroepsuitoefening in Leeuwarden c.q. in Friesland en de betekenis daarvan voor het optreden van Van Deventer. Juist in 1686 formeerde zich te Leeuwarden een collectief van medici dat zich tot de taak stelde door het uitbrengen van een farmacopee de geneesmiddelenverstrekking te reguleren. Een jaar later verscheen de *Pharmacopoea Leovardiensis Galenico-chymica* en tevens een door Feyo Winter bezorgde verbeterde en vermeerderde Nederlandse vertaling daarvan, die daarna tot een farmacotherapeutisch

159 Ook al wordt met 'samenspraak' ongetwijfeld slechts 'correspondentie' bedoeld, dan nog blijft de mededeling merkwaardig, omdat Bontekoe al in januari 1685 te Berlijn was overleden.

160 H. Overkamp, *Nieuwe beginselen tot de genees- en heelkonst. Ontdeckende de voornaamste bewegingen en bedieningen der dierlijke huishouding in 's menschen ligchaam. Rakende de bereiding van spijs en drank, gyl, bloed en geest-making, voedinge, beweging der spieren, ademhaling, de sinnen, slapen, waken, dronkenschap, afscheiding der pis, stonden, transpiratie, en menigte diergelijke meer. Steunende op de gronden der fermentatie en dese op die van Renatus des Cartes. Met een na-reden van Agaeus Piphroen* [Cornelis Bontekoe] (Amsterdam: J. ten Hoorn, 1681). Zie verder E.D. Baumann, *Cornelis Bontekoe (1640-1685). De thee-doctor* (Oosterbeek: Misset, 1949) en Thijsen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, passim.

161 J.I.W. Beintema van Peima, *Tabacologia, ofte korte verhandelenge over de tabak, desselfs deugd, gebruyk ende kennisse, waardoor aangeweesen wordt een wegh om lang, vroolijk ende gezond te leven* ('s-Gravenhage: L. van Dyck, 1690).

162 Th. Schoon, *Waare oeffening en ontleding der planten. Handelende van haren oorspronk, ontleding, wijze van groeyenge, voortteeling, chijmsche ontbindinge, kragt, werkinge, gebruyk, misbruyk, bysondere eygenschappen, en eindelijk hare siektens en sterven, als mede een nette ontvouwinge, van alle datgene, dat sig, zo in de lugt, hemelskring, en aardkloot vertoond, en 't welk tot groeyenge en voortteeling der planten contribueert. Hier nevens werd ter nedergesteld, de culture ofte voortqueeking van de tabak. Haar gebruyck, misbruyck, kragt en werkinge, tot een generale wederlegginge van dat buytensporige boekje, Tabaks verhandeling genaamd, en door Beintema van Peima uytgegeven. Als mede een klaar vertoog van de grove dwalinge en onkunde der Galenische schoole en hare kruidbeschrijvers, zo in 't genezen der sieken, als in de kruiden hare kragt en werkinge te beschrijven. Dit alles op een ware natuurkunde gebouwd, uytgehaald, en op vaste bewijzen ter neder gesteld en vertoond* ('s-Gravenhage: M. Uytwerf, 1692).

compendium zou uitgroeien.¹⁶³ Het collectief van medici (waarin we Johannes Phelten tegenkomen, uit wiens nalatenschap het enig bekende exemplaar van Van Deventers *Dageraet* tevoorschijn is gekomen!) presenteerde zich intussen als Collegium medicum, maar slaagde er niet in de formele status van een toezichhoudende instantie met sanctiebevoegdheden te verwerven, zoals de collegia in andere steden.¹⁶⁴ Al snel ontwikkelde het Collegium zich tot een medisch gezelschap dat wekelijks bijeenkwam om over medische kwesties te spreken, en kreeg het midden achttiende eeuw de allure van een medisch genootschap, terwijl de regulerende taken naar typisch Fries model op provinciaal niveau werden gebracht.¹⁶⁵ De bemoeienis van het Collegium met de farmacie en farmaceutische handel zal een toenemende druk op de irreguliere status van Van Deventer hebben gelegd en zal mede een rol hebben gespeeld bij zijn besluit om via een promotie de reguliere status van geneeskunstoefenaar te verwerven. Tegelijk was er de profilering als Starkeyaan die Van Deventer bij zijn geestverwant Winter, de belangrijkste representant van het Collegium, een zekere immuniteit kan hebben opgeleverd.

Van Deventer heeft zich nooit publiekelijk farmaceut of geneesmiddelenverkoper genoemd, wel 'chirurgijn', resp. 'chirurgijn, operateur, en vroetmeester tot Wieuwert in Vrieslant'.¹⁶⁶ Hoe Van Deventer zijn chirurgische vaardigheden verkregen en ontwikkeld heeft, is onduidelijk. Zijn hoedanigheid als chirurg kwam in 1679 voor het eerst aan het licht tijdens de lange ziektegeschiedenis van de Labadistenleider Pierre Dulignon (ca 1630-1681). Deze was in november 1659 medisch student geweest aan de Leidse universiteit, maar gaf uiteindelijk toch de voorkeur aan de theologie en vestigde zich in Parijs, waar hij nauw bevriend raakte met de latere Leidse hoogleraar geneeskunde Drélincourt, die toen nog lijfarts was van Koning Lodewijk XIV (1638-1715) en ook in Parijs praktijk voerde. Het feit dat Dulignon gehuwd was met de eerder genoemde Aemilie van der Haer (1649-1680) moet in dit verband nadrukkelijk worden genoemd: het verklaart de bemoeienis van de Haagse medische wereld met de kwaal van Dulignon. Het uitvoerige ziekteverslag is van de hand van Yvon en was onderdeel van een serie waarin het overlijden van vrome Labadisten werd beschreven.¹⁶⁷ Kiestra en Lamers hebben beiden Yvons zeld-

163 *Pharmacopoea Leovardiensis Galenico-chymica, collegii medici ejusdem loci opera adornata et magistratus autoritate munita* (Leeuwarden: G. Hoogslag, 1687) en F.J. Winter, *Leeuwarder apotheek, na de Galenisch-Chymice manier door het Collegie der Medicijns aldaar opgemaakt en door des Magistraats Autoriteit bevestigd. Nu vermeerderd, en sorghvuldiglijk van der selver fouten in alles wel gesuyvert, ende verbeterd door* - (Leeuwarden: G. Hoogslag, 1687). Naast de nieuwe editie van deze uitgave ook: F.J. Winter, *De correcte Leeuwarder apotheek volgens de Galenisch-chymice methode, door het collegie der medicine doctoren aldaar opgemaakt; althans ... vermeerderd, verbeterd en met een register der siekten, etc. verrykt* (Leiden: F. Haaring, 1692). Zie ook M.E. Kulsdom, Een oude stadspharmacopee, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 93 (1949) 2993-3002.

164 M.E. Kulsdom, Het Collegium Medicum te Leeuwarden 1686-1774, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 95 (1951) 3039-3049 en M.H.H. Engels, *Catalogus van de bibliotheek van het Collegium Medicum te Leeuwarden in de Provinciale Bibliotheek van Friesland. Uitgegeven, van signaturen en een register van namen voorzien. Herziene uitgave* (Leeuwarden: Provinciale Bibliotheek van Friesland, 2000).

165 M.E. Kulsdom, De landschapsmedici en operateurs van Friesland in de 18e eeuw. Lijkschouwen aan het Hof, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 99 (1955) 1582-1591 en M.J. van Lieburg, Het Collegium Medicum, in: H. Bijlstra, I. de Jong en J. van der Sluis (red.), *PBF. De Provinsjale Bibliotheek fan Fryslân, 150 jaar geschiedenis in collecties* (Leeuwarden 2002) 79-84.

166 Zie de titelpagina van Van Deventers *Propositie aan alle de medecijne docters* (ca 1680) resp. *Dageraet der vroet-vrouwen* (1696).

167 Yvon, *Getrouw verhael*, 152-289. Ik gebruikte de tweede editie van 1683 (Provinsjale en Buma Bibliotheek Leeuwarden), hetgeen de verschillen verklaart in paginering vergeleken met de citaten bij Kiestra en Lamers (zie volgende noot).

zame boekje wel gebruikt,¹⁶⁸ maar dit zo fragmentarisch geciteerd dat allerlei relevante details over de geneeskunde bij de Labadisten en het optreden van Van Deventer als chirurg buiten beeld zijn gebleven. De opening van Yvons relaas maakt al direct duidelijk dat de religieuze boodschap centraal staat in Dulignons ziektegeschiedenis: na alle omzwervingen eindelijk in Wieuwerd aangekomen, openbaarde zich 't quaet, waarmede de Heere hem bezocht heeft op 't eynde van sijn leven, tot eere van sijn Naem en om sijne genade over hem op een bijzondere wijze te doen blijken.' Aan de lange briefpassages waarmee Yvon zijn relaas telkens onderbrak om dit nader te illustreren, behoeft hier geen aandacht te worden geschonken.

Wat de ziektegeschiedenis betreft werd begin 1679 bij Dulignon een 'quaet aen de kin' geconstateerd dat als een kanker werd gediagnosticeerd, maar waarbij Yvon aantekende 'dat op 't eynde anders is bevonden': een opmerking die suggereert dat het gezwel na zijn overlijden nauwkeuriger pathologisch anatomisch is onderzocht (zie hierna). Tijdens een verblijf te Amsterdam, in het huis van de rijke koopman Johannes Bardewitz aan de Keizersgracht, waar de Amsterdamse Labadisten een decennium eerder ook al onderdak hadden gevonden, onderging Dulignon zijn eerste behandeling onder toezicht van de eerder genoemde Haagse medicus Helvetius. Door een onbekende heelmester werd het gezwel opengesneden en werden 'corrosieven' geapliceerd die inderdaad succes leken te hebben: na vier maanden was de pijn verdwenen en kon de wond met een loden plaatje worden afgesloten. Maar in augustus-september noodzaakte een recidief tot hernieuwd ingrijpen. Ongetwijfeld op aanraden van Helvetius werd nu contact gezocht met 'een ervaren chirurgijn uyt den Haag ..., die ons liefde betoont hadde' (waarschijnlijk Cornelis Bekesteyn, zie hierna), maar die bleek verhinderd. In overleg met dr. Swalve, 'onse Doctor die hem ten eynde toe een seer tedere en ongemeene genegentheynt betoont heeft', werd nu besloten de operatie te laten uitvoeren door Hendrik van Deventer, 'een van onse broeders die sich sedert eenigen tijt in de chirurgye oeffende, en welkers hand de Heere in verscheyde gelegentheden gesegent hadde'. Het werd een zware ingreep en de pijnen die Dulignon leed 'in dit snijden van sijn quaet', waren ongewoon groot. 'Want 't quaet sich seer verre en meer als 't uytwendige scheen, uytgebreyt hebbende, soo was men genootsaekt hem een groot gedeelte van de kin weg te nemen, en selfs meer als eens daertoe te komen: 't welk alsoo 't in 't levendige vleysch geschiedde, uytstekende smerten veroorsaekte. Maer de genade des Heeren en de sterkte sijnes Geestes bleken in die gelegentheynt soo krachtig in hem, dat ook de herten die soo aen de liefde als aen de smerte minst gevoelig zijn, daerdoor beweegt souden zijn geworden. Hij leed alles sonder hem te verroeren, met een lijdsaemheynt die niet kon voortkomen als van de extra-ordinaire bijstant Jesu Christi onses Heeren'. Nadat Dulignon de omstanders nog had toegesproken, 'sat hij neder op de stoel daerop hij soude lijden met alsoo veel gerustheynt des gemoets, alsof hij ging aen tafel sitten, en met een kloekmoedigheynt die oogschijnelyc niet als van God en de kracht sijner liefde konde voortkomen.' Ook nu weer geschiedde de operatie door een heelmester i.c. door Van Deventer, onder toezicht van een medicus i.c. van dr. Swalve.

Nadat het quaet was uytgesneden, mijn weerde broeder niet in staet zijnde om te spreken, wilde nochtans onder sijn grootste en levendigste smerte eenige woorden uytten om ons te seggen dat de Heere goet en seer goet was ... Weynig dagen daerna vond men de wonde noch in een seer slechten staet, en datter

¹⁶⁸ Kiestra, Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer (1853) 30 maakt niet duidelijk welke editie van Yvons boekje hij gebruikte; Lamers, *Hendrik van Deventer*, 34-36 gebruikte de eerste editie (1681). Het exemplaar in de bibliotheek van de Theologische Hogeschool (Universiteit) te Kampen is zeker geen unicum, zoals Lamers meende.

van 't quaet noch veel over was gebleven. Want gelijk het niet besloten was geweest in sijn vlies, soo hadde het sich seer uytgespreyt, en was veel verder gegaen als men sou hebben kunnen gelooven of van buyten oordeelen. De wonde nochtans die men gemaekt hadde was seer diep, de pijnen die onse w[aarde] broeder daerom hadde moeten lijden, waren seer gevoelig en langdurig geweest. Sijn swakheyt was groot en de hope van 't quaet geheel te kon(n)en wegnemen door snijden of anders, was klein. Dat alles deed besluuten dat men niet wederom tot snijden most komen, de patient geensins in staet zijnde om het door te staen, hoewel men van van d'andere kant ook sag, dat soo de Heere sijn hulpsame hant niet op een extraordinaire wijze uytstreckte, wij in 't korte van onse weerde broeder soudon moeten berooft sijn. ... De twee volgende dagen wiert de wonde gedurig erger, soodan alle apparentie van genesing hoe langs hoe meer verdween. Maer de Heere gaf onsen broeder die hem cureerde, in 't herte hem een sekeren oly [*oleum antimonii*, v.L.] 't appliceeren die geen schade op de wonde, maer veel goet kon doen, soo het God behaegde sijnen segen daerover te geven. Dese remedie verteerde in weynig dagen 't quaet soo seer en bijna sonder pijn, of liever 't verdween soodanig door de krachtadige wille des Heeren, datter niets meer van gesien wiert en de wonde wiert in soo goeden staet gestelt als men die had kunnen wenschen. ... De wonde door den zegen des Heeren oogsielick toelopende wiert eyndelick gesloten door de laetste hant die hyder selfs aen leyde,¹⁶⁹ soodan mijn w[aarde] broeder daer door selfs geensins belet was in sijn spraek en wederom 't middel had om 't huys des Heere te kunnen stichten door sijn woorden.

Ondanks alle goed hoop op genezing, bleef het gezwel hardnekkig doorgroeien, 'hetwelk ons van nieuws verplichte om ons en onsen w[aarde] broeder op te offeren in de souvereine handen van onsen God, die ons waarschijnlijk deed blijken datter weynig middel was om dit quaet door uytwendige geneesmiddelen en door snijden of corrosijf te genesen'. Nadat men gehoord had over een tweetal (!) personen tot Amsterdam 'die voorgaven de kanker te genesen selfs door een anderen weg', werd besloten Dulignon opnieuw naar Bardewitz te sturen, daar consult te vragen aan enige doctoren en dan 'de remedien te bezoeken van een persoon, die beloofde daerdoor tot de gront ende wortel van het quaet te sullen gaen, en het hoopte 't eenemael weg te nemen'. Aanvankelijk leek deze medicamenteuze therapie succesvol te zijn, 'het accident matery gevende en de coers der ordinaire wonden schijnende te nemen', maar ook nu bleek alle hoop weer ijdel en zag ten langen leste ook de betrokken kankermeester geen andere uitweg dan 't uytwas af te snijden, siende dat het te lang duurde van selfs af te vallen'. De toevoeging van Yvon, dat God duidelijk liet blijken 'dat Hij sich ten dien eynde niet van hem [de genezer, v.L.] wilde dienen', sluit aan bij de opvatting over de hogere bestiering van de medische beroepsuitoefening, waarvan ook in het werk van Van Deventer herhaaldelijk sprake is. Dulignons vrienden adviseerden hem nu gebruik te maken van de diensten van 'een Frans chirurgijn in den Haeg, die gerenommeert was dat hij een groot secreet hadde om diergelijke soorte van qualen te genesen'. Wie die Haagse chirurgijn is geweest, is onduidelijk: mogelijk ging het om Samuel Binaud.¹⁷⁰ Hoewel hij 'moeyten hadde om door soo veel handen te passeeren', stemde Dulignon met dit voorstel in, mede in de overtuiging dat hij niets meer kon verwachten van de Amsterdamse kankermeester 'wiens remedien waarschijnlijk oorsaek waren van seer smertelijke toevallen, gevolgt van groote verswackinge, en van een hoest

169 Een opmerkelijke passage: ging het hier om het aanbrengen van een kaakprothese? Vgl. het gedetailleerde onderzoek van J.R. Jansma, De tandprothese van Wieuwerd, *Tijdschrift voor tandheelkunde* 51 (1944) 90-95, waarvan Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 380, noot 68 al suggereerde dat het de prothese van Dulignon zou kunnen zijn geweest.

170 Het is de enige chirurgijn die A. Servaas van Rooijen, Fransche vluchtelingen te 's-Gravenhage, *De wapenheraut* 7 (1903) 263-270 noemt. De term 'Frans chirurgijn' interpreteer ik hier in zijn geografische betekenis, niet in de kwalitatieve betekenis die meer in de achttiende eeuw aan de orde komt.

die hem is bijgebleven totdat de Heere hem van alle lijden verlost en in sijn Rijk overgeset heeft'. Nadat de bedoelde chirurgijn tweemaal naar Amsterdam was gereisd om de patiënt te onderzoeken, werd besloten Dulignon naar Den Haag over te brengen om daar daadwerkelijk in behandeling te worden genomen. Maar 'nadat hij genoegsaeme preuven van de remedien van den Franschen chirurgijn genomen en veel daarvan geleden hadde' liep ook deze poging uit op een teleurstelling. De zaak was nu weer terug bij af: 'dr. Helvetius, die de eerste cure van sijn quaet gedirigeert hadde, niet verre van den Haag woonende, wiert versocht wederom de sorge daarvan te nemen met den chirurgijn Bekesteyn.¹⁷¹ Beyde hebben het ten eynde toe met veel genegentheyt en bysondere applicatie gedaen, teergevoelig zijnde aen sijnen staet en menigvuldig lijden', maar alles tevergeefs. Dulignon overleed in februari 1681.

Dat Van Deventers praktijk snel uitbreidde en zich niet beperkte tot patiënten binnen de Labadistengemeenschap, blijkt duidelijk uit de aankoop in 1682 van 'een huysinge, plaetse en hooyberg, bomen ende plantagien staande te Wieuwerd, ten gebruyke der patiënten'.¹⁷² Zijn patiënten werden hier, na of – in geval het om een serie ingrepen ging – ook tijdens de behandeling, onderdak en verzorging geboden. Of Van Deventer er ook zelf met zijn gezin woonde, is onduidelijk. Pas in 1694, na de boedelscheiding als gevolg van de opheffing van de gemeenschap van goederen binnen de Labadistengemeenschap, is er sprake van 'de roodpande huysinge' dat door Kiestra en Lamers als woning van Van Deventer werd aangewezen, maar waarover in de akte van 26 maart 1694 te lezen staat dat Van Deventer als koper optreedt van 'een plaetske of stukchien landt daer voormaals een wiertie (hooibult, v.L.) is geweest ... op welke plaatse de rootpandehuisinge is gebout, bij de verkoper (curs. v.L.) bewoont'. Bij de verkoop van zijn Wieuwerdse bezittingen in september 1707 (toevallig ook het jaar van Yvons overlijden?) is er echter sprake van 'de groot-roodpande huysinge, ... weleer door den verkoper als chirurgijn bewoond'. Het pand zelf was toen al gesloopt.

Uit de Wieuwerd-periode dateren nog een tweetal optredens als chirurgijn die beide door Van Deventer zelf zijn beschreven. Het eerste betreft de behandeling van de schoolmeester en voorzanger van Itens (Yttens, zo'n vier kilometer van Wieuwerd), die in 1687 – na vier jaar tevergeefse bemoeienis van chirurgijns en medici uit de regio – 'radeloos zijnde en niet anders als de doot tegemoet ziende' voor het eerst bij Van Deventer onder behandeling kwam voor een 'zeltzame beenspleet ofte beenkanker in den arm' (*spina ventosa*).¹⁷³ Voor zover uit de nogal onduidelijke chronologie kan worden opgemaakt, behandelde Van Deventer hem driemaal (1687, 1690, 1692) te Wieuwerd, eenmaal (april 1694) mogelijk in Den Haag, en nog twee keer, namelijk eind augustus 1695 (kort na de weigering van zijn admiszie!) en in medio oktober 1695, zeker in Den Haag (zie hierna). In december 1695 keerde de schoolmeester vanuit Den Haag naar Itens terug.

Het tweede optreden vond plaats tijdens een van zijn rondreizen als sprekende broeder, namelijk omstreeks 1688 te Rotterdam bij 'de vrouw van de Rotterdamse diaken Rijkhals', die zich laat identificeren als Marijtje van der Hout, de echtgenote van Johan

171 Uit de Haagse archieven blijkt dat het om Cornelis [van] Bekesteijn (Beeckestein, ?-1724) gaat. Johannes Bekesteijn (ca 1667-1715), die op 23-3-1692 te Utrecht promoveerde op een *Disputatio medica inauguralis de dyspepsia*, was waarschijnlijk zijn zoon.

172 Deze en volgende bijzonderheden over de aan- en verkopen te Wieuwerd ontleen ik aan de uittreksels van de Proclamatieboeken van Barderadeel, rond 1850 gemaakt door J. van Loon Jzn ten behoeve van het onderzoek van Kiestra. Deze uittreksels bevinden zich in de handschriftencollectie van de Provinsjale en Buma Bibliotheek te Leeuwarden, handschrift 5937a. Kiestra nam ze slechts gedeeltelijk over in zijn Bijdragen tot de levensgeschiedenis (1854) 194, noot 2; Lamers citeerde alleen Kiestra.

173 Van Deventer, *Beschryving van de ziekten der beenderen*, 103-113, uitvoerig geciteerd door Lamers, *Hendrik van Deventer*, 154-157.

Rijckhals.¹⁷⁴ Deze operatie voerde Van Deventer uit in aanwezigheid van de chirurgijn Jacobus Lodesteyn (?-1708), 'en in presentie van andere genees- en heelmeeesters, als Dominus Doesburg [Johannes Doesburgh, medicinae doctor, v.L.] en vele andere lieden van fatzoen en kunst'.

Te Wieuwerd, buiten de jurisdictie van Leeuwarden, Franeker en Bolsward waar chirurgijngilden de uitoefening van de heekunde reguleerden,¹⁷⁵ was Van Deventer vrij om te praktiseren, althans voor zover bekend. Weliswaar was het provinciale geneeskundige toezicht toen nog niet geregeld, maar of de medische beroepen binnen de grietenijen werden gereguleerd naar analogie van bijvoorbeeld de waterschappen elders in de Nederlanden, en dus onder toezicht stonden van een grietman resp. (water)schout, is nog nauwelijks onderzocht. Uit het bericht over de behandeling van Dulignon is overigens gebleken dat Van Deventer zich conform de heersende opvattingen over de uitoefening van het heekundig métier heeft gedragen, namelijk door grote operaties alleen onder supervisie van een medicus uit te voeren.

Over de behandeling van orthopedische aandoeningen zijn uit de Wieuwerd-periode geen verslagen bewaard gebleven, ook niet over de behandeling van patiënten met rachitische verkrommingen waarvoor Van Deventer een bijzondere reputatie wist op te bouwen. Deze reputatie zou beoordeeld moeten worden in het bredere kader van de opkomst van de vroege orthopedische klinieken,¹⁷⁶ en van de toenemende belangstelling voor de behandeling van orthopedische aandoeningen bij kinderen die valt af te lezen uit de chirurgische handboeken die in deze jaren gangbaar waren, zoals de heruitgave van de *Chirurgie* (1633, 1647) van Felix Würtz (1518-1574/1576), en vooral ook uit de verloskundige handboeken waarin speciale hoofdstukken aan dit thema werden gewijd.¹⁷⁷ Behalve het bekende werk van François Mauriceau (1637-1709) moet in dit verband met name de *Observations diverses sur la sterilité, perte de fruit, foecondite, accouchements, et maladies des femmes et enfants nouveax naiz* (1609) van Louise Bourgeois (1563-1636) worden genoemd, waarvan in 1658 een eerste Nederlandse vertaling verscheen, in 1707 gevolgd door een tweede Nederlandse uitgave die werd verzorgd door Gerard Goris, de Leidse chirurgijn die we nog als redacteur van de orthopedische verhandeling van Van Deventer zullen tegenkomen!

Wat over Van Deventers orthopedische vaardigheden uit deze jaren bekend is, heeft betrekking op zijn reizen naar Denemarken (via Altona!), waarover de eerder genoemde Ingerslev reeds nauwkeurig verslag heeft gedaan. In totaal ging het om vier reizen: een eerste reis van maart tot juni 1689, een tweede reis in gezelschap van zijn 'Ehefrawen und übrigen bey sich habenden Frawen, Gefährten, auch Dienern und Sachen' van eind 1689 tot maart 1690, een derde reis van juli tot september 1690 en een vierde reis die in februari 1691 begon en die op grond van de berichten in de correspondentie van Lambert Bustin (zie hierna) in eind juni, begin juli 1691 geëindigd moet zijn. De achtergronden van deze reis en vooral ook de betekenis van deze Deense contacten voor de receptiegeschiedenis

174 Van Deventer, *Beschryving van de ziekten der beenderen*, 95-101, eveneens uitvoerig door Lamers, *Hendrik van Deventer*, 157-160 geciteerd.

175 Zie F.W.T. Hunger, Over een gildebrieff van de stad Bolsward voor de medicijnmeesters, chirurgijns en apothekers uit het jaar 1692. Met twee supplementen van 1665 en 1675, *De vrije Fries* 30 (1930) 81-97; H.L. Straat, Het chirurgijngilde te Leeuwarden, *De vrije Fries* 31 (1932) 1-40, en M.J. Elzinga, Iets over de chirurgijngilden in Friesland, *De vrije Fries* 40 (1950) 111-135.

176 Zie B. Valentin, *Geschichte der Orthopädie* (Stuttgart: G. Thieme, 1961) 209-214, en idem, Die Entwicklung der Orthopädie in Nordwestdeutschland, *Archiv für Orthopaedische und Unfallchirurgie* 57 (1965) 318-332.

177 Zie voor de bijzonderheden M.J. van Lieburg, *De geschiedenis van de kindergeneeskunde in Nederland. Deel I: de periode tot 1700* (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997), i.h.b. 161-165, 172-191 en 282-285.

van Van Deventers oeuvre zal in de desbetreffende paragraaf nog aan de orde komen. Na zijn vertrek uit Wieuwerd heeft Van Deventer zijn chirurgische praktijk overgedaan aan mr. Johannes Rispens, zoals blijkt uit een transportakte uit 1702.¹⁷⁸ Of daarbij ook de inventaris van zijn laboratorium, chirurgijnswinkel en orthopedische werkplaats werd overgedragen, zou wellicht vastgesteld kunnen worden aan de hand van een koopakte, waarnaar helaas tevergeefs is gezocht.

Een bijzonder element in de medische geschiedenis van de Labadistengemeenschap dat hier niet ongenoemd mag blijven, is ten slotte de opmerkelijk vroege belangstelling die men er toonde voor de pathologische anatomie. Een eerste aanwijzing daarvoor vindt men in het testament van De Labadie zelf, waarin hij zijn lichaam ter beschikking stelde om door lijkopening de oorzaak van zijn ernstig lijden te kunnen achterhalen.¹⁷⁹ Anders dan bij de publieke anatomische secties, waarbij terloopse aandacht werd besteed aan ziekelijke vormen en 'spelingen der natuur', en anders dan bij de obducties die in de medisch-casuïstische literatuur uit de tweede helft van de zeventiende eeuw werden beschreven en die bedoeld waren de eigenaardigheden van bijzondere ziektegevallen te kunnen vaststellen, kende de obductie in de Labadistengemeenschap een systematiek die eigenlijk pas een eeuw later in de medische wereld werd ingevoerd.¹⁸⁰ Het verzoek van De Labadie lijkt mij mede te verklaren vanuit het medisch milieu te Genève, de stad waar Theophil Bonet (1620-1689) in 1679 (vijf jaar na de dood van De Labadie) zijn klassieke werk over de pathologische anatomie (*Sepulchretum sive anatomia practica ex cadaveribus morbo denatis*) had gepubliceerd.¹⁸¹ Als vooraanstaand medicus, die zich na een verblijf te Neurenberg waar hij stadsmedicus was, in april 1666 – juist in de periode dat het publieke debat rond De Labadie op zijn hoogtepunt was – weer bij zijn gezin voegde, en vooral als diaken van de *Bourse française*, een fonds dat Franse réfugiés ondersteunde, moet Bonet De Labadie gekend hebben, en omgekeerd.

Een tweede aanwijzing leverde Dittelbach in zijn verhaal over de Labadisten te Wieuwerd, waarin men kan lezen hoe op de slachtoffers van de beschreven kolieken obductie werd verricht 'om de aart van de quale te kennen!' Nauwkeurig wist Dittelbach de bevindingen te reproduceren: 'Eenige was het vet in 't lijf gesmolten, en lagh in korreltjes als witte hagel; sommigen hadden geheel geen darmnet, en anderen hadden nog hier en daar een stukje nets overigh. In het kort: de elende was ongemeen groot.'¹⁸² Een derde aanwijzing dat de pathologische anatomie een opvallende rol binnen de Labadistengemeenschap heeft gespeeld, is het oeuvre van Van Deventer zelf, dat zich van contemporaine verloskundige publicaties onderscheidde door de expliciete aandacht die aan de noodzaak en het nut van pathologisch-anatomisch onderzoek wordt besteed. In het *Nader vertoog* (1719) ging Van Deventer uitvoerig in op de noodzaak van de 'schouw' en de maatregelen die daarvoor van overheidswege moesten worden getroffen.

178 Zie de eerder genoemde extracten uit de Proclamatieboeken van Barderadeel, akte dd. 15-5-1702.

179 Het testament is te vinden in de *Continuatie van de Eucleria van Juffrouw Anna Maria van Schuurman / uit het Fransch vertaald* (Rotterdam: Lindenberg's Boekhandel, 1974), fotoreprint uit P. Yvon, *Oprecht verhaal van het leven, gedrag en gevoelen van wijlen den heer Joh. de Labadie* (Amsterdam: [s.n.], 1754) 263-267, en werd eerder besproken door H.J.G. Greebe, Het testament van Anna Maria van Schuurman met eenige toelichting, *Stemmen voor waarheid en vrede* (1878) 9 april.

180 Zie R.C. Maulitz, The pathological tradition, in: W.F. Bynum en R. Porter (red.), *Companion encyclopedia of the history of medicine* (Londen-New York: Routledge, 1993) 169-191, i.h.b. 170.

181 Zie H. Buess, Theophil Bonet (1620-1689) und die grundsätzliche Bedeutung der Pathologischen Anatomie, *Gesnerus* 8 (1951) 32-52.

182 Dittelbach, *Verval en val der Labadisten*, 57.

Huwelijk en gezinsleven. Met dat alles is het gezinsleven van Van Deventer nog steeds buiten beeld gebleven. Recent wist Mirjam de Baar in enkele brieven uit het familiearchief Des Tombe de nog altijd anoniem gebleven echtgenote van Van Deventer de roepnaam Cecile te geven.¹⁸³ Deze correspondentie was in 1987 door Saxby opgespoord en uitgebreid benut voor zijn meer genoemde studie over de Labadisten, waarin hij ook ruime aandacht besteedt aan het optreden van Van Deventer binnen de Labadistengemeenschap te Wieuwerd. In haar bijdrage beperkte De Baar zich tot de onthulling van de naam Cecilia; evenals trouwens Saxby, zag zij in de aanduiding van Van Deventer en zijn vrouw als neef resp. nicht van de desbetreffende correspondent Lambert Bustin geen aanleiding voor een nadere genealogische identificatie.¹⁸⁴

Uit een nauwkeurige herbewerking van de onderhavige bron blijkt dat Van Deventers echtgenote zevenmaal in de brievenreeks wordt genoemd. In alle gevallen gaat het om een toegevoegde groet, bestemd voor Jacoba Walleran te Middelburg, de schoonmoeder van Lambert Bustin aan wie alle brieven zijn geadresseerd (voor de namen, zie bijlage I). De eerste vermelding vindt men in een brief van 20 mei 1689, waarin de groeten worden gedaan van 'nichte Van Deventer'. Drie maanden later (augustus 1689) laten 'Deventer et sa femme' haar opnieuw groeten. In de zomer van 1691, wanneer de Wieuwerd-gemeenschap door zware koortsen (malaria?) wordt geteisterd, houdt Bustin zijn schoonmoeder op de hoogte van het verloop van deze ziekte bij zijn vrouw Anna en meldt hij op 8 juni 1691 hoe Cecile optreedt als 'médecin' en ziekenverzorgster ('Cecile qui a été son médecin avec beaucoup de charité et d'amour, vous salue tendrement'). Drie dagen later wordt Jacoba Walleran geïnformeerd over de afwezigheid van Van Deventer wegens zijn reis naar Denemarken ('ma nièce Cecillia, son mari etant à Coppenhage'). Op 19 juni 1691 is er nog alleen de groet van 'ma nièce Cecille', maar een maand later (20 juli 1691) noteerde Bustin de aanwezigheid van de kennelijk teruggekeerde echtgenoot ('ma nièce Cecile vous salue aussi bien que le neveu Bustin et le neveu Deventer'). Ten slotte zijn er op 24 augustus 1691 de tedere groeten van 'le neveu Deventer & sa femme'.¹⁸⁵

De naam Cecilia treft men in de bronnen en literatuur betreffende de Labadisten te Wieuwerd tweemaal aan. De eerste vermelding is te vinden in het meer genoemde boekje van Dittelbach over *Verval en val der Labadisten* (1692), dat werd opgedragen aan Cecilia, 'gebore baronesse de Moorjaan, gemalin van de heer Dankelman' (Cecilie Juli Eberhardine von Morrien auf Calbeck und Valkenhof), een specificatie die verder commentaar overbodig zou maken, ware het niet dat uit de opdracht blijkt dat deze Cecilia lid van de Wieuwerd-gemeenschap is geweest. In zijn opdracht herinnerde Dittelman haar namelijk aan het feit dat zij 'nu wederom het Wieuwerder vertrek met het Hoff-leven verwisselt (heeft), een groote verandering!' en schreef hij vervolgens over 'die vryborstige gemeynsaamheyt die we, dagelijks in de drukkerij bij malkanderen werkende, gehadt

183 M.[P.A.] de Baar, Een leven temidden van Gods uitverkorenen. Van Deventers verbondenheid met het huisgezin van Jean de Labadie, in Van Deventer, *Nieuw licht* (2001-N*). Zie ook andere studies van De Baar over de Wieuwerd-gemeenschap, i.h.b. 'En onder 't hennerot het haantje zoekt te blijven': de betrokkenheid van vrouwen bij het huisgezin van Jean de Labadie (1669-1732), *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8 (1987) [Themanummer Vrouwenlevens 1500-1850] 11-43 en idem, Verleid of verkozen? Anna Maria van Schurman en het huisgezin van Jean de Labadie, in: D. van Paassen en A. Passenier (red.), *Op zoek naar vrouwen in ketterij en sekte: een bronnenonderzoek* (Kampen: Kok, 1993) 116-141.

184 De overigens voortreffelijke studie van Saxby zou men op meer onderdelen kunnen aanvullen met genealogische gegevens die een verklaring bieden voor de persoonlijke verhoudingen in het netwerk rond de Labadie en binnen de Labadistengemeenschap zelf.

185 Ook in de enige niet gedateerde brief van L. Bustin aan J. Walleran is er sprake van de groeten van 'Deventer et sa femme'.

hebben'.¹⁸⁶ Volgens de biografen van haar echtgenoot Eberhard Christoph Bernhard Freiherr von Danckelman (1643-1722), een jurist die onder Keurvorst Frederik III van Brandenburg alias Koning Frederik I van Pruisen (1657-1713) tot een invloedrijk staatsman uitgroeide, was zij in 1688 zijn derde echtgenote geworden. Verdere bijzonderheden over haar herkomst c.q. verblijf te Wieuwerd vermelden deze biografen niet.¹⁸⁷ Gelet op de relatie tussen de Cecilia die in de correspondentie Des Tombe wordt genoemd en de Zeeuwse families Bustin, Sandra en Walleran, is het relevant hier te herinneren aan het feit dat Danckelman in 1690 tot vrijheer van Breskens was benoemd en als zodanig bij de Zeeuwse elite goed bekend moet zijn geweest. Al met al kan deze Cecile echter onmogelijk de echtgenote van Van Deventer zijn geweest. Een tweede kandidate had Cecilia van Neel kunnen zijn, de dienstbode van Catharina Martini (?-1684) uit Den Haag¹⁸⁸ en de hartsvriendin van Anna Maria van Schurman, maar het feit dat zij in 1646 weduwe was van Matthias Zeger, de rentmeester van de stad en het markizaat Veere waar De Labadie in 1669 een tijdelijk onderkomen vond, sluit op grond van haar leeftijd uit dat zij in de jaren 1675-1694 Van Deventer nog tien kinderen kan hebben geschonken.

Waar en wanneer Hendrik en Cecilia zijn gehuwd, valt niet na te gaan, omdat de verbintenis geheel in Labadistische stijl en dus buiten het zicht van de overheid zal hebben plaatsgevonden. Dat haar naam ook in latere notariële aktes nergens wordt genoemd, is toch wel opmerkelijk. Onder de nakomelingen van Hendrik van Deventer vindt men de naam Cecilia slechts éénmaal terug, namelijk bij de doop in 1758 van zijn kleindochter Hendrica Cicilia, het zesde kind van het echtpaar Van der Zaag-Vermaat (zie bijlage I).

De vraag of deze Cecilia zich als vroedvrouw presenteerde, is met uitzondering van Lamers door alle biografen na Nägele bevestigend beantwoord.¹⁸⁹ De eerste passage waar het hier om gaat is te vinden in het *Nieuw licht*,¹⁹⁰ waar Van Deventer het volgende verslag doet.

Een sekere juffer hadde enige dagen in den arbeydt geseten, het kindt quam regt, dog de door'togt was te naauw, de juffer was seer afgemat en als tot het uysterste gekomen, ik en mijn vrouw van haar toestandt gehoord hebbende gingen tot haar huys, in voornemen (om soo het God mogte behagen) haar te helpen, want sy was ons een seer lieve vriendinne. Daar komende, soo treedt mijn vrouw binnen, als een vriendin, en na gesien te hebben dat de noot seer hoog was, versogt sy om voor de juffer eens te mogen sitten, en vindende de sake gestelt op de wijze, gelijk als waar van wy nu gesproken hebben, so wendde sy terstont al haar kragten aan, om het os coccygis terug te drukken, en kort daarop volgde het kindt, en dus was de juffer gered, die daarna seyde: wat is 'er een groot onderscheyd in de handeling van de eene of van de andere! Soo gaauw uw vrouw my aan taste, wierd ik strak gesoulageert, en kreeg kragt om het kindt door te setten, in de plaatse dat tevoren de vroedvrouw my maar pijn aandeed, sonder dat ik konde terdeggen arbeyden.

De tweede passage is een tussenzin uit hetzelfde *Nieuw licht*, waarin Van Deventer aangeeft dat zijn vrouw 'die selfs verscheyde kinderen gebaart hadde, en die uyt liefde reets verscheyde vrouwen had helpen verlossen, als kennis van het hant-werk hebbende, gelijk sy 't sedert nog vele die in noot waren, verlost heeft'.¹⁹¹ De geciteerde passages bieden

186 Dittelbach, *Verval en val der Labadisten*, Opdracht, s.p.

187 Zie B. von Brentano, *Sophie Charlotte und Danckelmann, eine preußische Historie* (Wiesbaden: Limes-Verlag, 1949).

188 Zie W. de Vries, Bijdrage tot een genealogie van het oorspronkelijk Brabantse geslacht Martini (met enige aantekeningen over de familie Van Hamerstede), *De Nederlandsche leeuw* 74 (1957) 174-178.

189 Lamers, *Hendrik van Deventer*, 38-41.

190 Van Deventer, *Nieuw licht* (1701-N1) 169.

191 *Ibidem*, 88.

inderdaad geen grond om aan te nemen dat Cecilia van-huis-uit reeds een gekwalificeerde vroedvrouw was. In het kielzog van de profilering van haar man als vroedmeester-operateur zal Cecilia haar assisterende rol bij de vele bevallingen binnen de Wieuwerd-gemeenschap uiteindelijk ontwikkeld hebben tot een zelfstandig optreden als vroedvrouw. Een vergelijkbare situatie vormde ook de uitgangspositie voor de beroepsontwikkeling van Vrouw Schrader, de Dokkumse vroedvrouw die door het vroege overlijden van haar echtgenoot (1694) in een maatschappelijke situatie belandde, waarin zij dankzij haar bijzondere aanleg zich kon ontwikkelen tot de vroedvrouw-par-excellence, zoals men haar in de medisch-historische literatuur heeft getypeerd.¹⁹²

In april 1692 confronteerde Van Deventer de leiding van Thetinga-State met zijn twijfels over de toekomst van de Labadistengemeenschap, hem ingegeven door het feit dat de financiële basis bijna volledig afhankelijk was van hetgeen hij met zijn orthopedische praktijk en chemiatrische handel aan inkomsten genereerde. In zijn *'kort en nodigh verhaal van de kerkscheuringe'* (een aanhangsel bij zijn *Val en verval der Labadisten*) vertelde Dittelbach in 1692 hoe Van Deventer, 'een der voornaamste, en een sprekend broeder, dezen haas [namelijk de opheffing van de gemeenschap van goederen, v.L.] opjoegh en lopende maakte. Hij hadde met sware onkosten van het huis, sigh lange in de stofscheijdinge en de artzenie of heelkunde geoeffent. Dit nam met hem een besonderen voortgang, soodat het huis meest door hem bestond, of eindelijk sou moeten bestaan. Hij had door sijne konst al fraje sommen gewonnen, en tot onderstand van het huis des Heeren toegebracht. Hij was in staat, indien hij voor hem selven en sijn huisgesin maar te arbeiden hadde, groote winsten te doen, daar hij als voor deesen voor het gemeijn werkende, zelf niets opleij en alles als in een doorgeboorden buydel wierp, buiten hope van ooyt tot een gewenschte uitgang te sullen komen. Hij sloegh dan voor, hoe dat hem dit hoe langher hoe beswaarlijker voorquam, dat hij alle sijne winsten soo sagh inbrocken, sonder ooyt voor sijn kindertjes te kunnen zorgen'.¹⁹³ Omdat men zich realiseerde dat het voortbestaan van de Wieuwerd-gemeenschap door dit voorstel op het spel werd gezet, leidde het initiatief van Van Deventer tot grote commotie, maar uiteindelijk realiseerde men zich dat er weinig te kiezen was. In mei 1692 werd de gemeenschap van goederen opgeheven en begon de snelle leegloop van de toch al organisatorisch in verval geraakte, door ernstige ziekten geteisterde en in bewonersaantal gedecimeerde Wieuwerd-commune.

Promotie. Vooralsnog maakte Van Deventer geen aanstalten uit Wieuwerd te vertrekken, zoals blijkt uit de eerder beschreven aan- en verkoop van onroerende goederen in deze jaren. Tegelijk was Van Deventer doende met de voorbereiding op zijn gang naar de universiteit, waar een promotie tot doctor medicinae hem eindelijk de toegang tot een reguliere medische praktijkvoering moest verschaffen. Voor een gemeenschap waarin op academische geleerdheid en universitaire graden werd neergekeken,¹⁹⁴ moet dit besluit van Van Deventer een nieuw bewijs zijn geweest van zijn onthechting van de idealen van het Labadisme. Geografisch gezien lag een keuze voor de universiteit van Franeker voor de hand, waar het geneeskundig onderwijs in handen lag van drie hoogleraren: namelijk de bejaarde Philippus Matthaeus sr (1621-1700), een man met grote affiniteit tot de iatroche-

192 Zie behalve noot 22: H. Marland, M.J. van Lieburg en G.J. Kloosterman (red.), *'Mother and child were saved'. The memoirs of the Frisian midwife Catharina Schrader* (Amsterdam: Editions Rodopi, 1987).

193 P. Dittelbach, *Een kort en nodigh verhaal van de kerk-scheuringe* (Amsterdam: D. van den Dalen, 1692) 3. Zie ook Lamers, *Hendrik van Deventer*, 42-43.

194 Zie E.D. Colberg, *Das platonisch-hermetisches Christenthum, begreifend die historische Erzählung vom Ursprung und vielerley Secten der heutigen fanatischen Theologie, untern Namen der Paracelsisten, Weigelianer, Rosencreutzer, Quäcker, Böhmisten, Wiedertäufer, Bourignisten, Labadisten und Quietisten* (Leipzig: Joh.L. Gleditsch en M.G. Weidmanns, 1710), vol. I, 718-719.

mie; Petrus Latané (1658-1726) die bekend stond om zijn enthousiasme voor het *poudre de sympathie*, en de pas benoemde Abraham Cyprianus (ca 1665-1718).¹⁹⁵ Vooral een promotie bij laatstgenoemde had uitstekend gepast bij beider wetenschappelijke belangstelling, gelet ook op Cyprianus' eigen promotiethema *De carie ossis* waarover Van Deventer bijzondere expertise had opgebouwd, diens waardering van het heelkundig métier getuige de lofrede op de chirurgie (*Oratio inauguralis in chirurgiam encomiastica*) waarmee hij in juni 1693 zijn ambt had aanvaard, en last-but-not-least met het oog op diens reputatie als vroedmeester die na 1694 tot over de landsgrenzen zou reiken nadat hij met succes een 21 maanden oude foetus bij een vrouw met extra-uteriene (tubaire) zwangerschap had verwijderd.¹⁹⁶

Maar de keuze viel op Groningen, waar de medische faculteit sinds de dood van Henricus Eyssonius (1620-1690) door slechts één enkele hoogleraar werd vertegenwoordigd (de fletse botanicus Albert Munting niet meegerekend), namelijk Gerard Lammers (1642-1719) die tevens verantwoordelijk was voor het onderwijs in de fysica en ethica in de filosofische faculteit.¹⁹⁷ Als Van Deventer al eerder contacten met de Groningse universiteit heeft gehad, dan moet de anatoom Henricus Eyssonius (1620-1690) zijn gesprekspartner zijn geweest. Dit niet alleen vanwege Eyssonius' bijzondere belangstelling voor de voortplanting en embryologie en zijn reputatie als anatoom, maar vooral ook vanwege diens religieuze opvattingen, getuige het manuscript 'Mosaica physicae reformata fundamenta sive brevis explicatio creationis à mare, conscripte ex naturae principia reducta' dat in zijn wetenschappelijke nalatenschap werd aangetroffen en waarvan de titel direct doet denken aan Van Deventers nagelaten natuur- en scheikundig traktaat (zie hierna).¹⁹⁸ Wellicht speelde bij de keuze voor Groningen mee dat Van Deventer hier familie had wonen die hem in de promotieperiode onderdak kon bieden, maar doorslaggevend kan die reden niet zijn geweest. Belangrijker was de gretigheid waarmee de Groningse medische faculteit in deze jaren promovendi zocht. Van Deventers promotie was onderdeel van een reeks met wel erg ruime intervallen: in 1691 had er geen enkele medische promotie plaatsgevonden, in 1692 slechts één en in 1693 twee; op 19 januari 1694 volgde een Duitse student die op stellingen promoveerde, gevolgd door Van Deventers promotie op 1 november, eveneens op stellingen.

De cruciale factor bij de keuze voor Groningen was evenwel de mogelijkheid dispensatie te krijgen van de verplichting om het Latijn als voertaal tijdens de examens en de verde-

195 Zie J.W. Napjus, *De hoogleraren in de geneeskunde aan de Hogeschool en het Athenaeum te Franeker (1585-1843). Verzamelde opstellen. Ingeleid en voortgezet door G.A. Lindeboom* (Amsterdam: Editions Rodopi, 1985) i.h.b. 75-82 (Ph. Mathaeus), 97-107 (P. Latané) en 104-117 (A. Cyprianus).

196 A. Cyprianus, *Epistola historiam exhibens foetus humani post XXI menses ex uteri tuba, matre salva ac superstite, excisi, ad Thomam Millington* (Leiden: J. Luchtmans, 1700), waarvan in 1708 nog een Franse vertaling verscheen. Zie verder S. Wood, Abraham Cyprian's operation for full-time tubal pregnancy in 1694, *Journal of obstetrics and gynaecology* 61 (1954) 777-780 en het merkwaardige artikel van A. Geyl, Hoe ongeveer een college zou hebben kunnen luiden van den in het laatst der 17e eeuw, in Franeker gevestigden professor A. Cyprianus, *Nederlandsch tijdschrift voor verloskunde en gynaecologie* 4 (1893) 272-276.

197 Zie W.J.A. Jonckbloet, *Gedenboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest* (Groningen: J.B. Wolters, 1864), waaraan toegevoegd W.B.S. Boeles, Levenschetsen der Groningen hoogleraren (p. 3-167); G.C. Nijhoff, De hoogleraren in de faculteit der geneeskunde aan de Groningsche hoogeschool van 1614 tot 1914, in: I. van Dijk, J.W. Moll, G.C. Nijhoff e.a. (red.), *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV. Gedenboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen, uitgegeven in opdracht van den Academischen Senaat* (Groningen: P. Noordhoff, 1914) 258-337 en uitvoeriger Van Lieburg, De medische faculteit te Groningen, in druk.

198 Deze 'Elenchus librorum' werd in handschrift toegevoegd aan de gedrukte *Oratio funebris* (1690) die door Lammers werd gehouden, zie de collectie *Programmata funebria* op de Zaal voor oude en kostbare werken van de UB Groningen.

diging van het proefschrift te gebruiken.¹⁹⁹ De eerste die bij zijn examens en promotie het Nederlands (*Belgico idiomate*) als voertaal hanteerde, was in juni 1683 de Zierikzeese chirurgijn en operateur Job Baster (1645-1709) geweest, de grootvader van de bekende natuuronderzoeker Job Baster (1711-1775). Mogelijk dat de promotie in 1692 aan de universiteit van Utrecht van een tweetal studenten die evenmin het Latijn machtig waren, Van Deventer en zijn Groningse tutor(en) op de gedachte hebben gebracht om het precedent van 1683 na te volgen, en zo Van Deventer in de gelegenheid te stellen de doctorstitel te verwerven. In zijn kielzog volgden nog de Duitse student Henricus Ruthe (1695, in het Duits), Basters plaatsgenoot en collega Cornelis Boenaart (1698, in het Nederlands), de Groningse chirurgijn Hermann Swychhuisen (1698, in het Nederlands) en de Haarlemse student Jean Huwé (1699, in het Nederlands, met in 1705 een reprise in het Latijn!). Daarna werd deze sluiproute naar een academische titel voorgoed afgesloten.

Volgens de *Leges de promotionibus* bestond de medische promotie uit een tweedaags examen 'ad primaria capita medicinae', gevolgd door de verklaring van een (tevooren opgegeven) 'locus illustris ex disciplina medica', namelijk een aforisme van Hippocrates of een 'questio nobilis ad praxin faciens' en ten slotte de verdediging van een disputatio 'de themate medico', waarvoor veelal ook twee dagen werden uitgetrokken.²⁰⁰ Na op 27 oktober het gebruikelijke examen te hebben afgelegd, op 29 oktober een casus *de furore uterino* te hebben geëxpliceerd en op 1 november zijn *theses miscellaneas* 'cum laude pro disputatione inaugurali in curia academiae sine praeside' te hebben verdedigd, kreeg Van Deventer uit handen van Gerard Lammers de doctorale bul overhandigd.²⁰¹

De vergeefse zoektocht naar het proefschrift van Hendrik van Deventer heeft in de literatuur tot veel onduidelijkheden en verwarring aanleiding gegeven,²⁰² zowel wat betreft de promotiebijzonderheden als wat betreft de inhoud van de onderhavige 'theses miscellaneas'. In deze bijdrage kan voor het eerst een exemplaar van de bewuste publicatie worden gepresenteerd, dankzij de vondst van een ongetwijfeld unicum in de John Rylands University Library (Deansgate) in Manchester.²⁰³ De titel is binnen het corpus van de Groninger academische geschriften volstrekt uniek, namelijk *Inaugurale positien in de medicynne. Opgesteld in form van disputatie, tot verkrijginge van de doctorale gradus in die Faculteyt*. De drukker was Herman Papingh (Papinck), die zich op de titelpagina afficheerde als boekverkoper 'tusschen beyde merckten' en die gevestigd was in een pand dat kennelijk 'In de Gulden Pauw' werd genoemd. Van hem zijn slechts enkele producties bekend, waarbij hij met de oudere boekverkoper Carel Pieman samenwerkte. In ieder geval behoorde Papingh niet tot de gangbare drukkers van academische geschriften.²⁰⁴

199 Zie Jonckbloet, *Gedenkboek*, 324-325 en W.Th.M. Frijhoff, *La société Néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam: APA-Press, 1981) 18-19.

200 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 317

201 Voor de bijzonderheden betreffende de registratie in de universitaire bescheiden, zie Lamers, *Hendrik van Deventer*, 58-61 en 65.

202 Zie behalve de voorgaande noot: Kiestra, Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer (1853) 34 en C.W.L. Rogge, De promotie van Hendrik van Deventer, *Nederlands tijdschrift voor medische studenten* 10 (1964) 124-126. Merkwaardig is de correctie van het promotiejaar door H. Vierordt, *Medizin-Geschichtliches Hilfsbuch mit besonderer Berücksichtigung der Entdeckungsgeschichte und der Biographie* (Tübingen: Laupp, 1916) 69-70, overgenomen in: W. Haberling en H. Vierordt, *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker, Supplementband I* (Berlijn 1935) 230 ('Seine promotion fand 1692, nicht 1694 statt!').

203 Met dank aan prof. John Pickstone en dr. Dorothy Clayton voor hun bemiddeling en hulp. De signatuur is: Parkinson Collection, nr. 656.

204 J.A. Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers, met plaatsen en jaren van werkzaamheid* (Nieuwkoop: De Graaf Publishers, 1989) 134 noemen slechts één jaar van activiteit, namelijk 1692. Zie ook F.C. Willemsse, *Groningse drukken uit de 17de en 18de eeuw. Catalogus van de werken aanwezig in de bibliotheek der Rijksuniversiteit Groningen* (Groningen 1979).

De geringe omvang van slechts twee klein-quarto pagina's is voor de zeventiende eeuw niet uniek, maar voor het laatste kwart van die eeuw wel uitzonderlijk. In totaal worden twaalf (het getal van het apostolicum!) 'propositiën' opgegeven (zie tabel 1): twee over medisch-filosofische uitgangspunten (nrs. 3 en 4), drie over medisch-theoretische kwesties (nrs. 1, 2 en 5), drie over de verloskunde (nrs. 6-8) en vier over de heelkunde (nrs. 9-12).

Inhoudelijk gezien is de dissertatie van Van Deventer om meer dan één reden bijzonder.²⁰⁵ Ten eerste verwacht men van Gerard Lammers eerder een proefschrift van cartesiaanse en iatrofysische signatuur, zowel op grond van de andere disputaties die onder zijn leiding werden verdedigd, als op aanwijzing van de *series lectionum* waaruit blijkt dat Lammers' colleges in de jaren negentig aan de *Tractatus de passionibus* van Descartes waren gewijd en dat hij private lessen verzorgde 'in philosophiae principia Cartesii'. De medische theorieën uit de school van de iatrochemici vindt men in deze jaren vooral in theses die onder leiding van andere hoogleraren werden verdedigd. Zo was de theoloog en cartesiaanse filosoof Johannes Braun (1628-1708) in 1693 voorzitter bij de verdediging van de *theses miscellaneas* van Gottfried Müller uit Hamburg (de stad der chemici!), waarin de werking van de alkalische gal en het zure pancreassap ('quod arte chymica notum') werd toegeschreven aan een *modus effervescentiae*, en presideerde de theoloog-filosof Jacques Gousset (1635-1704) in 1695 de verdediging van de in het Duits gestelde dissertatie van Henricus Ruthe *de phthisi pulmonali oder Schwindsucht*, waarin een reeks van opmerkelijke beweringen betreffende de chemie werden gedaan ('Die Transmutation der Metallen ist möglich'; 'Die Fermentation hatte im menschlichen Leibe keinen Platz, sondern wird gantz verworffen', etc.). Ook de (Nederlandstalige) dissertatie uit 1698 van Cornelis Boenaart moet in dit verband worden genoemd, met name omdat zijn thesis volledig stelde op de gemodificeerde iatrochemische beschouwingen van Bontekoe die ook in de Groningse medische wereld onderwerp van ampele discussies waren.²⁰⁶ Binnen de Groninger academie bestond dus ruime belangstelling voor de medische chemie, inclusief voor de alchemistische componenten daarvan. Die belangstelling wortelde diep en kan via Freitag en Anton Deusing (1612-1666) tot in de achttiende eeuw worden gevolgd, wanneer ook Lammers zich met enkele opmerkelijke promoties (1700: *De origine et generatione auri*; 1710: *De salibus metallorum praesertim auri et mercurii*, en 1718: *De auro potabili veterum*) tot de chemische traditie bekende.²⁰⁷ Een relatie met de alchemistische groep waartoe Barent Coenders van Helpen (1601-1678) behoorde, wiens postuum te Groningen uitgebrachte werk *Escalier des sages ou la philosophie des anciens* (1689) grote bekendheid kreeg, is mij nergens gebleken.²⁰⁸

Omdat Van Deventer in de eerste vijf propositiën van zijn dissertatie de *negatio* als poneerwijze hanteerde, blijft het raden wat de invulling van de affirmatieve vorm moet zijn geweest. Zo laat de eerste these waarin de vermeende monocausale rol van een overvloed van *acida* als ziekteoorzaak wordt afgewezen, ruimte voor alle andere theorieën

²⁰⁵ Voor de annotatie van de bijzonderheden over de Groningse proefschriften, wordt verwezen naar Van Lieburg, *De medische faculteit te Groningen* (in druk).

²⁰⁶ Zie Huisman, *Standbesef en stadsbelang*, 195-196.

²⁰⁷ Zie voor de wetenschapshistorische context van deze traditie en de relatie tussen Cartesianisme en chemie: E. Bloch, 'Die chemischen Theorien bei Descartes und die Cartesianern', *Isis* 1 (1913) 591-635 en vooral A.B. Davis, *Circulation physiology and medical chemistry in England 1650-1680* (Lawrence: Coronado Press, 1973) en idem, *Chemistry, alchemy and the new philosophy, 1550-1700: studies in the history of science and medicine* (Londen: Variorum Reprints, 1987), en voor de lokale universitaire context Van Lieburg, *De medische faculteit te Groningen* (in druk).

²⁰⁸ F.M. Jaeger, Barend Coenders van Helpen, een Groningsche alchemist der 17e eeuw, *Chemisch weekblad* (1918) 285-302.

over het ontstaan van ziekten. De eerste gedachte bij het lezen van deze stelling gaat behalve naar Bontekoe, met name uit naar het oeuvre van Stephen Blankaart (1650-1704), waarin deze het zuur een centrale rol toebedeelde bij de verdikking van de lichaamsvochten als primaire oorzaak van ziekten: een these waarin een brug werd geslagen tussen de (iatro)chemie en iatromechanica.²⁰⁹ Wat de ingeboren warmte betreft, een thema waarover ook de vader van Van Deventers leermeester Walter in 1632 te Groningen had gedisperuteerd,²¹⁰ keerde Van Deventer zich tegen de klassieke, maar ook door Descartes nog verdedigde opvatting dat de *calor innatus* in het linker ventrikel was gelokaliseerd; een opvatting die door Jacobus de Back (1594-1658) al in 1648 uitvoerig was bestreden en ten tijde van Van Deventers promotie als geheel obsoleet mocht worden beschouwd.²¹¹ Daarentegen was er aan het einde van de zeventiende eeuw volop debat over de fysiologie van de lichaamswarmte in het kader van het koortsdebat, waarin vooral de chemische theorieën een belangrijke rol speelden.²¹² De stelling over de *calor* is overigens in dezelfde formulering terug te vinden in de *Inaugurale disputatie in de medicina van de rode loop genaemt dysenteria* (1698) van de eerder genoemde Groningse chirurgijn Hermann Swychhuisen.

In zijn stelling over 'de waere ontleding' haakte Van Deventer aan bij de bredere betekenisgeving van het *anatomia*-begrip in de zeventiende-eeuwse medische literatuur. Daarbij gaat het niet alleen om de anatomische kennis die 'door het snymes verkreegen is' en dus beperkt is tot de bouw van het menselijk lichaam, maar ook om de scheikunde als middel tot 'stof-ontleding', zoals bedoeld in de titel van de Nederlandse vertaling van Thomas Willis' (1621-1675) *Diatriba duae medico-philosophicae*, waar sprake is van 'd'algemeene grondvest der stofscheyding' die de onderzoeker in staat stelde 'op een ligt verstandelijke manier de ware kennisse der natuurkundige beginselen tot alle geneeskundige waarnemingen, en artzenybereidingen over [te] brengen'.²¹³

In zijn vierde propositie verwijst Van Deventer indirect naar zijn eigen chemiatrische praktijk die nóch op de noemer der farmacie nóch op die der chemie kon worden gebracht, maar gebaseerd was op de spirituele chemie van 'de groote corrector'. Helaas geeft de stelling te weinig houvast om Van Deventers visie in te kaderen binnen de rijke farmaceutische literatuur van de late zeventiende eeuw. Dezelfde handicap doet zich voor bij de formulering van de vijfde propositie over het voedende sap (*succus nutritivus*) en de rol van de veneuze vaten. Waarschijnlijk doelde Van Deventer hier op de discussie

209 Vgl. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, 318-341 en M. Boas [Hall], Acid and alkali in seventeenth-century chemistry, *Archives internationales d'histoire des sciences* 34 (1956) 13-28.

210 C. Walter, *Disputatio ... continens solidam refutationem sophismorum et abstersionem calumniarum quas adversus proxime praecedentem de calido innato disputationem, claris. D. Daniel Sennertus ... peculiari libro, cujus titulus est Tractatus physico medicus de calido innato effudit, et nomine cujusdam Iohannis Sperlingen personatas, in publicum extrusit* (opgenomen in het oeuvre van J. Freytag).

211 Zie B. Lake, A discourse of the heart by James de Back, *Medical history* 10 (1966) 60-68 en meer algemeen E. Mendelsohn, *Heat and life. The development of the theory of animal heat* (Cambridge: Harvard University Press, 1964).

212 Zie D.G. Bates, Thomas Willis and the fevers literature of the seventeenth century, in: W.F. Bynum en V. Nutton (red.), *Theories and fever from Antiquity to Enlightenment* (Londen: Wellcome Institute, 1981) 45-70

213 Th. Willis, *Nieuwe en geneeskundige verhandeling vande fermentatie ofte rysing, hoedanig ons die inde beschouwing aller mineralen, planten, dieren, en andere lichamen, ten aensien harer voortteeling, aangroeying, verwisseling, sterven en ontdoeninge, als in der selver chymische behandeling voorkomt. Leerende uit d'algemeene grondvest der stofscheyding, op een ligt verstandelijke manier de ware kennisse der natuurkundige beginselen tot alle geneeskundige waarnemingen, en artzenybereidingen overbrengen. Beneffens een tractaat van des scheurbuiks oorsprong, soorten, toevallen en konstige genesing, volgens de nieuwe chymische gronden van den selven autheur* (Middelburg: W. Goeree en Amsterdam: J.J. Waesbergen, 1676). Vgl. voor de context A.B. Davis, *Circulation physiology and medical chemistry in England 1650-1680* (Lawrence: Coronado Press, 1973) 133-172: 'The anatomy of disease in the wake of the circulation'.

INAUGURALE
Positien in de Medicyne
Opgeleest
in Form van Disputatie,
Tot verkrijginge
van de Doctorale Gradus
in die Faculteyt.

Door
HENRICUS Van DEVENTER,

Hagenaer

TOT GRONINGEN

By HERMANNUS PARINCK, Boeck-Verkoper wonende
tusschen Beyde Merckten in de Gulden Pauw
Den 1. November Anno 1694.

Titelpagina van het proefschrift van Hendrik van Deventer, verdedigd aan de Universiteit van Groningen op 1 november 1694. Het waarschijnlijk enig bewaard gebleven exemplaar bevindt zich in de John Rylands University Library (Deansgate) te Manchester.

over de veneuze absorptie c.q. distributie van de chylus, die onderdeel was van de zogeheten Bilsiaanse strijd die aan de Groningse universiteit nog lang naijldde door het optreden van Anton Deusing (1612-1666) en die in de iatrochemische literatuur oplaaide door de publicaties van de eerder genoemde Willis.²¹⁴

De verloskunde en chirurgie zijn, in tegenstelling tot wat veelal wordt gedacht, gedurende de gehele zeventiende eeuw onderwerp geweest van medische proefschriften. In dat opzicht zijn de thema's die Van Deventer in de laatste zeven propositiën aan de orde stelde, niet bijzonder te noemen. Wel vindt men in de drie stellingen over de verloskundige praktijk de vroegste presentatie van de opvattingen, waarmee Van Deventer in de geschiedenis der verloskunde zoveel roem heeft geoogst. Inhoudelijk wijken ze niet af van hetgeen hij twee jaar later in zijn *Dageraet der vroet-vrouwen* (1696) en vervolgens in zijn *Nieuw ligt* (1701) en *Nader vertoog* (1719) naar voren bracht. De heilkundige thesen ten slotte, vertegenwoordigen in alle vier gevallen bekende en deels ouderoude strijdpunten uit de chirurgische praktijk, namelijk de noodzaak van het cauteriseren van botcariës, de geneeslijkheid van een vleesbreuk (*sarcocèle*; *hernia carnosa testicularum*), slijmbreuk (*hydrocèle*) en etterbreuk (*bubonocèle* / *hernia inguinale*),²¹⁵ de toepassing van corrosiva bij scirreuse gezwellen (de casus Dulignon!), en de prognose van geulcereerde kankers.

214 Zie N. Mani, *Die historischen Grundlagen der Leberforschung* (Bazel-Stuttgart: Schwabe en Co, 1967) vol. II, 99-101, en voor de Nederlandse bijdragen J.R. Jansma, *Louis de Bils en de anatomie van zijn tijd* (Hoogeveen: C. Pet, 1919).

215 Wellicht dat deze stelling de herkomst verklaart van Ali Cohens mededeling dat Van Deventer over 'De breuken' was gepromoveerd: Ali Cohen, *Nieuwe berigten omtrent Hendrik van Deventer*, 136. Zie voor het oneigenlijk gebruik van de term hernia S. Blankaart, *Lexicon medicum triperitum, renovatum* (Leipzig: E.B. Schwickert, 1777) vol. I, 603.

H. van Deventer, Inaugurale positiën in de medicynē (1694)

- 1 De oorsaek aller krankheden bestaet niet alleen in den overvloed van suur in den mensch.
- 2 De ingeboorne warmte leyd in de dieren niet alleen in het herte.
- 3 De kennisse door het snymes verkreegen is niet het voornaemste lit van de waere ontledingē.
- 4 De beste geneesmiddelen werden niet toe bereyd door de gemeene fermacie [met de hand gecorrigeerd: pharmacie], nog door de gemeene chimie.
- 5 Het voedende sap werd niet gebragt tot de deelen die gevoet werden door de aderen nog afgescheyde van het aderlijke bloet.
- 6 Baerende vrouwen welker kinderen qualijk gekeert, welkers lijfmoeders qualijk geleegeen, ofte welkers bekkens te kleen ofte te plat zyn, moet men nooyt geen dryvende ofte arbeydt verwekkende geneesmiddelen voorschryven.
- 7 Qualyk gekeerde kinderen, ofte diemen meynt doot te zyn, moet men nooyt by stukken nog door instrumenten afhaelen.
- 8 De oorsaek van swaere baeringe, is niet altijd dat kinderen in de lijfmoeder qualijk gekeert leggen.
- 9 Gecarieerde beenderen konnen niet altoos sonder vuur, ofte yser gescheyden ofte geneesen werden.
- 10 Alle vleesch, slym, en etter breucken zyn niet altoos geneeslyk.
- 11 Alle verharde kliergeswelle, nog in haere vliessen beslooten zynde, moeten nooyt door corrosive middelen angetast en verbeeten werden.
- 12 Alle geulcereerde kankers zyn niet altoos doodlyk nog ongeneeslyk.

Admissie in Den Haag. De verwachting dat zijn promotie een moeiteloze entree tot de medische praktijk in Den Haag garandeerde, liep voor Van Deventer uit op een grote teleurstelling. De verschillende documenten betreffende de verwickelingen rond zijn Haagse admissie als *medicinae doctor* zijn door Kiestra uitvoerig geciteerd.²¹⁶ Tezamen met de aanvullende gegevens die Krul verzamelde, lijkt dit onderdeel van Van Deventers biografie volledig in kaart gebracht. In de verdere acta (met de bijlagen) van het Collegium medicum,²¹⁷ noch in de notulen, ingekomen stukken en rekeningen van het Haagse Cosmas en Damiaansgilde²¹⁸ is verder iets te vinden over Van Deventers medische praktijkvoering of anderszins.²¹⁹

Toch kunnen een drietal kwesties nader worden toegelicht. Ten eerste is er een merkwaardige relatie tussen het Collegium medicum en het Haagse stadsbestuur, met op de achtergrond een mogelijke betrokkenheid van het Haagse chirurgijngilde. Uit de bescheiden van het Collegium medicum (overigens niet meer dan een 'College van stadsdoctoren') blijkt dat er begin jaren negentig een sterke toename was van het aantal medici in Den Haag. In 1692 admitteerde het Collegium nog slechts één collega (Isbrand Simonis), in 1693 volgden er drie (Maurits van Reverhorst, Isaac Wollozius en Samuel Gottlieb Scholtz) en in 1694 meldden zich er nog eens vier (Isaac Schmidberger, Johannes

216 Kiestra, Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer (1853) 34-35 en 46-47, en Lamers, *Hendrik van Deventer*, 63-70.

217 Geselschap, *Inventaris van de archieven*, beheersnr. 488, inv. nrs. 2 en 6.

218 Geselschap, *Inventaris van de archieven*, beheersnr. 376, inv. nrs. 25, 32 en 47.

219 De medisch-historische literatuur is schaars: K.T.A. Halbertsma, Haagse doctoren en chirurgijns in vroeger tijd (16e, 17e en 18e eeuw), *Geneeskundige gids* 26 (1948) 123-129, 144-148 en 165-168 is geheel gebaseerd op Krul, *Haagsche doctoren, chirurgē en apothekers*; L.J. Endtz, H.M. Mensonides en M. van Eggink, *De Hage-Professoren. Geschiedenis van een chirurgische school* (Amstelveen: Specia, 1972) beperkt zich tot de docentenreeks.

Taurinus, Paulus Roeters en Johan Jacob Windhausen). De bezwaren tegen de toelating van Van Deventer werden dus mede ingegeven, of werden tenminste versterkt door de vrees voor nóg meer concurrentie op een blijkbaar toch al overspannen medische markt. Een stringente toepassing van de Ordonnantie uit augustus 1622 (nogmaals bekrachtigd in februari 1672 en juni 1674), om 'in gevalle buyten vermoeden iemandt bevonden mogt werden geen behoorlijke promotiebrief te hebben ofte geen borger te zijn, ... haarlieden bij dezen wel expresselijk (te verbieden) ... de konste der medicijnen alhier te exerceren', leek in deze situatie geboden.²²⁰ Of de commotie rond Van Deventer een remmende invloed op de toeloop van *medicinae doctores* heeft gehad, valt weliswaar moeilijk uit te maken, maar feit is dat in de jaren 1695 en 1696 niemand werd geadmitteerd en dat pas in januari 1697 het geneesherencollectief van Den Haag door de komst van Ernst Reyner Rabehagen werd aangevuld.²²¹

De oogluikende toelating van Van Deventer op voorspraak en onder bescherming van het Haagse stadsbestuur zou dus een uitzonderlijke situatie zijn geweest, ware het niet dat Krul in 1888 als resultaat van zijn onderzoekingen nog vier andere medici wist te noemen die 'blootelijk met vergunning van den Magistraat' in Den Haag praktiseerden.²²² Aangevuld met nieuwe biografische gegevens blijkt het te gaan om Paul Jalon,²²³ Leonard van der Hoek,²²⁴ Petrus Jens en A. Kock. Dat over de admisie van de eerste drie medici niets in het 'doctorenboekje' te vinden is, blijkt gemakkelijk te verklaren: Jalon en Van der Hoek waren reeds jarenlang medicus geweest in Amsterdam resp. in Delft, zodat een visitatie van de promotiebrief niet aan de orde was, en Petrus Jens (1643-1720) was tijdens zijn verblijf in Den Haag koopman en promoveerde pas in 1680 tot zowel *medicinae* als *philosophiae* doctor, waarna hij zich als zodanig te Leiden vestigde.²²⁵ A. Kock is nergens terug te vinden; mogelijk was hij familie van of is hij verward met de bekende medicus Johannes de Cocq (1639-1721) die al sinds 1661 in Den Haag een *praxis aurea* had.²²⁶ Van een relativering van de kwestie rond de admisie van Van Deventer zoals Krul die heeft aangebracht, kan dus al met al geen sprake zijn. De casus Van Deventer was wel degelijk een uniek incident in de geschiedenis van het Haagse Collegium.

Bij de admisie speelden niet alleen kwantitatieve overwegingen een rol en was het niet alleen 'de komst van een concurrent als Van Deventer, wiens naam reeds in het geheele land en ook daarbuiten bekend was' (Lamers) waarom de gevestigde medische elite zich tegen de vestiging van een dubieus gepromoveerde ambachtsman (*obstetricum arte*) keerde, maar waren ook kwalitatieve factoren in het spel. Ongetwijfeld was het Collegium medicum goed op de hoogte van Van Deventers sympathie voor de chemiatrische richting en was het zich bewust van het feit dat zijn komst een versterking zou betekenen van het collectief van chemiatrici dat Den Haag in de medische wereld al een zekere faam had bezorgd. Exponent van dit collectief was de eerder genoemde Helvetius, met

220 GA Den Haag, beheersnr. 488: Collegium medicum, inv. nr. 2, fol. 10re.

221 GA Den Haag, beheersnr. 488: Collegium medicum, inv. nr. 6, bijlage Litt. F. De namen werden tevens genoteerd in de 'Notulen wegens aankoomende doctoren en geëxamineerde vroedvrouwen 1683-1803', idem inv. nr. 11.

222 Krul, De woning van Hendrik van Deventer, 525.

223 Hij wordt genoemd door Servaas van Rooijen, Fransche vluchtelingen te 's-Gravenhage, en in de lijst bij J.H. Scheffer en Ch.M. Dozy, Naamlijst van de doctoren te Amsterdam sedert het jaar 1641, *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 1 (1883-1884) nr. 17, 4.

224 Abusievelijk door Krul getranscribeerd als Leonardus van der Heck.

225 Zie E. Wiersum, in: P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, vol. X (Leiden: A.W. Sijthoff, 1937) c. 435 en vooral de bijzonderheden bij Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, 351-354.

226 Zie W. Moll, Een vrijwel onbekende geneeskundige boekerij, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 64 (1920) I, 157-160.

wie Van Deventer nauwe relaties onderhield, zoals uit het voorgaande is gebleken. Ongetwijfeld kende Van Deventer ook de zoon van Helvetius, Philippus Maximiliaan (1667-1708), die zich na zijn promotie (1686) te Middelburg vestigde, daar tot stedelijk lector in de anatomie (1693-1702) werd benoemd, en vervolgens naar Rotterdam vertrok om daar in hetzelfde ambt het pad te effenen voor zijn opvolger Willem Vink (zie hierna). Juist in de periode tussen de uitgave van Van Deventers *Dageraet der vroet-vrouwen* (1696) en van het *Nieuw licht* (1701) verscheen in 1698 Helvetius' curieuze verloskundige verhandeling onder de metafore titel *Teel-thuin van 't menschelijk geslagt, alsmede een klare en naakte manier om een vrouw van haar kind te verlossen*. Binnen dit specifieke tijds kader zou een nadere medisch-historische bestudering van dit werkje wenselijk zijn.²²⁷ Uit de kring van Haagse medici met esoterisch-alchemistische belangstelling moet in één adem met Helvetius ook Philippus Meyen (Philippe May) worden genoemd, een medicus van Duitse (Coburg) komaf, die in 1665 een *Chiromantia medica* publiceerde dat bedoeld was als aanvulling op Helvetius' *Amphitheatrum*.²²⁸ Ten slotte mag in dit verband de naam van de eerder genoemde Cornelis Bontekoe niet ontbreken, die immers in de jaren 1677-1681 in Den Haag praktiseerde, en daar een kring van aanhangers om zich heen verzamelde waarvoor hij publieke lessen hield en ontleding deed.²²⁹ Dit optreden kan Van Deventer allerminst zijn ontgaan, evenmin als de publicaties van Bontekoe, zoals het *Tractaat van het excellenste kruid thee* (1678), het lijvige werk *Nieuw gebouw van de chirurgie of heelkonst* (1680) en Bontekoe's bijdrage tot het koortsdebat (*Laatste reden van afscheid over de koortsen*, 1681).

De situatie in de medische wereld van Den Haag ten tijde van de vestiging van Van Deventer wordt op een wel heel bijzondere manier zichtbaar in het optreden van de eerder genoemde medicus Theodorus Schoon. Diens Cartesiaans-iatrofysische oriëntatie was in 1689 duidelijk aan het licht gekomen toen hij na het overlijden van Theodoor Craanen (1621-1690) diens *Tractatus physico-medicus de homine* redigeerde en publiceerde, terwijl zijn Bontekoejaanse sympathieën volop aan het licht kwamen in de kwestie over de koffie, thee en tabak.²³⁰ Midden jaren negentig werd Schoon de hoofdpersoon in een leerzame pennenstrijd over de kwaliteit van de Haagse medici en apothekers, ingezet door Schoons boekje *Den apotheker in 't hemd, of de wederspanninge knegt tegen syn meester* (1696) en gevolgd door een reeks geschriften met een hoog gehalte aan grove beledigingen over en weer.²³¹

227 Ph.M. Helvetius, *Teel-thuin van 't menschelijk geslagt, alsmede een klare en naakte manier om een vrouw van haar kind te verlossen* (Leiden: F. Haaring, 1698).

228 Ph. Mey, *Chiromantia medica. Hier is noch by-gevoeght een tractaet van de phisionomia; als mede een ander van de teekenen die op de nagelen der vingeren verschijnen* ('s-Gravenhage: Levijn van Dijk, 1665). Zie M.J. van Lieburg, *De Chiromantia medica* (1665) van Philip Mey: een kennismaking, in: Ph. Mey, *Chiromantia medica* (reprint Franeker: Van Wijnen, 1996), s.p.

229 Zie met name C.L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme. Bezorgd en van aanvullende bibliografie voorzien door Th. Verbeek* (Utrecht: Hes Uitgevers, 1989) 284-285.

230 Th. Craanen, *Tractatus physico-medicus de homine, in quo status eius tam naturalis, quam praeternaturalis, quoad theoriam rationalem mechanic demonstrantur* (Leiden: P. van der Aa, 1689); zie A.M. Luyendijk-Elshout, *Oeconomia animalis, pores and particles. The rise and fall of the mechanical philosophical school of Theodoor Craanen (1621-1690)*, in: Th.H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the seventeenth century. An exchange of learning* (Leiden: Universitaire Pers - E.J. Brill, 1975) (1975) 295-307, i.h.b. 299-300, en Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, 272-273 en 343.

231 Th. Schoon, *Den apotheker in 't hemd, of de wederspanninge knegt tegen syn meester* ('s-Gravenhage: E. Boucquet, 1696); E. Eyben, *Den doctor in 't harnasch tegens den apotheker in 't hemd. Behelsende een duydelijke wederlegginge van seker libel, onlangs van Theodorus Schoon, in 's-Gravenhage uytgegeven* ('s-Gravenhage: H. Groenhout, 1696); *Den verwaanden campioen Ougenius Eyben, voor de naam-doctoren, de plamoters, en haar kraam, geharnast in 't strijperk tredende, nedergeveld* ('s-Gravenhage 1696); *Defensio medica ofte den doctor van de nieuwe mode Schoon, naakt vertoont, nevens syne kueren, tot desselfs verdediggingh, tegens de frivole snapperen der plamoters: wegens syn E. weergalooze tractaat, geintituleert. Den apotheker in 't hemd. Door een beminnaar der waarheyten en rechtzinnige geneeskunde* ('s-Gravenhage: G. van Limburg, 1696) en

Op heel- en verloskundig terrein liet Schoon van zijn belangstelling blijken door in 1697 de *Briefs-gewyze aanmerkinge ter oorzake van een nieuwe manier om ledematen af te zetten* wereldkundig te maken, geschreven door de Amsterdamse chirurgijn Pieter Adriaans Verduin (1636-na 1698), die in de biografie van Van Deventer een rol speelt vanwege zijn vertaling van het verloskundige leerboek (*La pratique des accouchemens*, 1685) van Paul Portal (1630-1703) en door zijn optreden – in het voetspoor van Van Deventer – aan het Deense hof (zie hierna).²³² Een jaar later (1698) onderstreepte Schoon zijn bemoeienis met de ontwikkeling der heel- en verloskunde door de uitgave van *Alle de medicinale en chirurgicale werken, mitsgaders embryulcia vera, benefeffens het ampt en pligt der vroed-vrouwen, en bysondere aanmerkingen de vrouwen en kinderen betreffende, ofte ware oeffeningen der doode vruchten* van Cornelis van Solingen (1641-1687), 'zynde dit werk merkelyk vermeerderd, van veele drukfouten en duysterheden gesuyvert, met veele nieuwe curieuse platen, en nieuwe register verrykt'.²³³ Daarmee is het decor geschetst waarin Van Deventer de pen voerde ter voltooiing van zijn manuscript van het *Nieuw ligt*, zijn ambities ontwikkelde om ook de heelkunde met een baanbrekend werk te verrijken en in 1696 zijn collega's op scherp zette door de aankondiging in de *Dageraet der vroet-vrouwen* van het grootse werk dat hij onder handen had.

Als laatste van de drie kwesties ligt er de vraag of er binnen het Haagse stadsbestuur notabelen waren met wie Van Deventer een bijzondere relatie onderhield en van wie hij mogelijk protectie of gunsten heeft gekregen. Een zorgvuldige screening van de 24 personen die eind 1694 zitting hadden in de vroedschap of als burgemeester, schepen, secretaris of pensionaris fungeerden, leverde slechts één aanknopingspunt dat dit vermoeden zou kunnen bevestigen.²³⁴ Het gaat dan om de apotheker Michiel de Bye (1637-1707), zoon van de Haagse chirurgijn Jacob de Bye (1603-1681) en vader van de medicus Jacob de Bye (1668-1740) en van Anna Maria de Bye (1666-1717), de moeder van Everhard van Campen (1700-1783) die in 1728 met Hendrik van Deventers kleindochter Aletta Adriana huwde (zie bijlage I). In tegenstelling tot voorgaande jaren, waarin men verschillende bekende medici, chirurgijns en apothekers in het stadsbestuur kon aantreffen, telde de magistraat eind 1694 naast De Bye nog slechts één man die uit wetenschapshistorisch oogpunt het vermelden waard is, namelijk de wiskundige (Johan) Jacob Ferguson (ca 1630-1702).²³⁵ Gelet op Van Deventers eigen klaagzang over zijn aritmetische vaardigheden, is een relatie met deze geleerde die in het dagelijks leven als sollicitateur-militair fungeerde, niet aanmerkelijk; de financiële overeenkomst (hypotheek) die Ferguson met Van Deventer sloot, is van latere datum.²³⁶ Als er al van invloedrijke relaties in bestuurlijk Den Haag sprake is

Doctorale dood-stuypen van Theod. Schoon, enz, getoont in een zeedige redeneringe over desselfs ... lasterschrift geintituleert den Verwaenden Campioen etc. ('s-Gravenhage 1696). Zie Krul, *Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers*, 23-28 en D.A. Wittop Koning, 's-Gravenhage en de pharmacie, *Pharmaceutisch weekblad* 84 (1949) 710-716 en ibidem, *Jaarboek Die Haghe* (1967) 49-65.

232 P. Portal, *De practyk der vroed'meesters en vroed'vrouwen, of de wyse van een vrouw' te helpen in haar kinderbaren. Bekragtigt met een groot getal aanmerkingen. Uyt de Franse in de Nederduytse tale overgeset* (Amsterdam: T. ten Hoorn, 1690). De andere vertalers waren Gomer van Bortel (1660-1724) en Pieter Guenellon jr (1650-1700), zie M. Thiery, De Nederduitse vertaling van Portals (1630-1703) 'Pratique des accouchemens', *Acta Belgica Historiae Medicinae* 4 (1991) 104-115.

233 Zie K.S. Grooss, *Cornelis Solingen. A seventeenth-century surgeon and his instruments* (Leiden: Museum Boerhaave, 1990).

234 Zie H.P. Förling, *De vroedschap van 's-Gravenhage 1572-1795* (Pijnacker: D.E.B. Publishers, 1985).

235 Zie J.A. van Maanen, Korrespondenten von G.W. Leibniz, 11: Johan Jacob Ferguson - geb. um 1630 im Haag (?), gest. vor dem 24. November 1706, vermutlich am 6. Oktober 1691 in Amsterdam, *Studia Leibnitiana* 22 (1990) 2, 203-216. Het door mij gekozen overlijdensjaar leid ik af uit de afhandeling van zijn boedel op 19-5-1702, zie Krul, *Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers*, 168.

236 Zie Krul, *Haagsche doctoren, chirurgen en apothekers*, 168.

De buitenplaats 'Sionslust' te Voorburg, gebouwd in 1603 en sinds 1705 in bezit van Hendrik van Deventer, die zich korte tijd later aldaar metterwoon vestigde en er zijn orthopedische kliniek voortzette.

geweest, dan moeten het de contacten zijn geweest via de eerder genoemde aristocratische families die sympathie voor De Labadie hadden opgevat en die in Van Deventer de gerespecteerde 'sprekende broeder' bleven zien die vroeger door zijn stichtelijk optreden de idealen van het Labadisme had uitgedragen.

Alle formele bezwaren ten spijt werkte Van Deventer sinds zijn terugkeer uit Wieuwerd (december 1694) aan de opbouw van zijn heel- en verloskundige praktijk. Op 9 juli 1695 behandelde hij de twintigjarige Jannetje Raatzels uit Den Haag, die als klein kind 'op de kakstoel' een grote brandwond had opgelopen en daarvan een vergroeiing had overgehouden, die Van Deventer door een huidplastiek wist te corrigeren.²³⁷ In augustus en oktober van hetzelfde jaar zette Van Deventer in zijn nieuwe woonplaats de behandeling voort van de schoolmeester-voorzanger uit Itens, waarbij hij zich liet assisteren en superviseren door een medicus en twee chirurgijns, precies zoals dat vereist was voor het optreden van een reizende meester. Beide keren ging het om de zojuist genoemde medicus Jalon, en om de chirurgijns Nicolaas van Dijk en Johannes van der Kruys. Bij de finale inspectie van de patiënt voor diens terugkeer naar Wieuwerd, was behalve dit drietal ook Theodorus Schoon aanwezig!

Woning. De onduidelijkheid over Van Deventers woonadres in Den Haag lijkt opgelost te kunnen worden dankzij het reisverslag van de Duitse jurist Gottlieb Stolle die in juni 1703 Wieuwerd bezocht en daar te horen kreeg dat te Amsterdam(!) nog een medicus leefde die lid van de Labadistengemeenschap was geweest: 'nahmens Henric van Deventer, er wohne in der Wagestraet und sey doctor, denn er habe den gradum annehmen müssen, weil man ihn sonst nicht haben wollen practiciren lassen'.²³⁸ Bovendien is er de mededeling van Balthasar Johannes de Buchwald (1697-1763) – over wie nader – dat hij Van Deventer

²³⁷ Van Deventer, *Beschryving van de ziekten der beenderen*, 113-115. Zie ook Lamers, *Hendrik van Deventer*, 160-161.

²³⁸ Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 317-320 en 428, citaat 112. Het verslag bevindt zich in de universiteitsbibliotheek van Wroclaw.

tijdens een studiereis in 1720 een bezoek heeft gebracht in zijn woning in Den Haag.²³⁹ Al met al is het aannemelijk dat Van Deventer als weduwnaar met twee (jonge?) kinderen bij zijn terugkeer in Den Haag eind 1694 wellicht enige tijd in het ouderlijk huis aan de westzijde van de Looiersgracht heeft gewoond, voor hij in 1698 een eigen woning betrok aan de oostzijde van de Wagenstraat in Den Haag. In 1702 kocht hij het huis 'De Poort' aan de Herenstraat te Voorburg, recht tegenover de Oude Kerk, en in het najaar van 1705 kreeg hij tevens de beschikking over het buitenhuis 'Sionslust' langs de Vliet in Voorburg, een pand uit 1603 dat zijn naam ontleende aan het vroegere klooster 't Sion en dat hij aankocht van de erven van Catharina Daems.²⁴⁰ Naar mate de leeftijd vorderde maakte Van Deventer van dit buitenhuis meer en meer zijn vaste woon- en werkadres, al werd de woning c.q. het praktijkadres in Den Haag wel aangehouden. In de eerder genoemde akte betreffende de verkoop van zijn Wieuwerdse bezittingen wordt Van Deventer in september 1707 nog 'medicinae doctor te 's-Gravenhage' genoemd. Kort daarna verhuisde hij naar Voorburg: in 1708 verscheen *De laatste monarchie* nog te 's-Gravenhage 'by en voor de auteur', twee jaar later verscheen *De openbaring van Jesus Christus* te Voorburg 'op Zions Lust by en voor de auteur'. Onduidelijk is of in de loop der jaren ook verschuivingen in de praktijkvoering van Van Deventer zijn opgetreden, met name in de verhouding tussen de heel- en verloskundige praktijk en wat betreft de orthopedische 'specialisatie'. Op het titelblad van het *Nader vertoog* afficheerde Van Deventer zich in 1719 als 'M.D. en vroedmeester, tot Voorburg'.

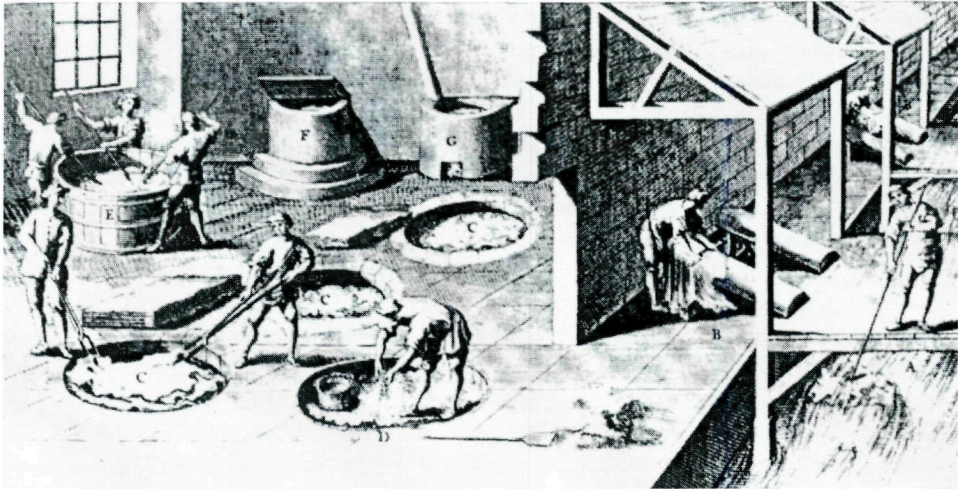
Onduidelijk blijft de kwestie over Van Deventers bezit van een eigen drukpers. De bijzonderheden daarover beperken zich tot het impressum van sommige uitgaven (zie bijlage II). De bedoelde drukpers die in zijn Haagse en later in zijn Voorburgse woning te vinden zou zijn geweest, was wellicht dezelfde pers als die te Wieuwerd de Labadistische geschriften produceerde. Dat Van Deventer goed op de hoogte was van het drukkersvak blijkt wel uit de volgende passage in het hierna beschreven handschrift over de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde', waarin hij de luchtdruk vergelijkt met de degel van een drukpers, die 'alle de weke delen van de doeken, wolle lappen, parkement, papier en veltstukken met een groote kragt op de letteren nederdrukt, wanneer den drukker de handtboom die de schroef beweegt, na sig haalt, welke schroef den degel nederdrukt en den degel drukt alle de weke delen die tusschen den degel, en tusschen de letteren zijn. Ende dewijle alle die weeke stoffen ook een weder uytsettende kragt hebben, soo helpen sij ook den perssenden degel weder te doen oprigten, soo haast den drukker maar de handtboom weder los laat, die ook gemeenlijk als met een groote slag op sijn vorige plaats te rugge springt of slaat'.

Leerhandel. De leerbereiding, leerbewerking en leerhandel waarin de vader van Van Deventer werkzaam was, vormden in de zeventiende en achttiende eeuw een belangrijke tak van bedrijvigheid.²⁴¹ Ook de daarbij behorende beroepen van witmakers (arbeiders

²³⁹ Lamers, *Hendrik van Deventer*, 57 volgens opgave van Ingerslev, Ueber den Besuch Heinrich van Deventers in Kopenhagen.

²⁴⁰ Zie voor de bijzonderheden over deze panden Voorhoeve, *Lusthoven en oude huizen langs de Vliet*, 101-106. Ten onrechte beweerde Lamers dus dat Van Deventer Sionslust had laten bouwen (*Hendrik van Deventer*, 72).

²⁴¹ Zie J. Verster, *De Nederlandse lederindustrie tot 1639* (Doetinchem 1946) en X.H.E.S. de Baar, *Het looien van leer in Nederland, Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek 2* (1985) 88-103. A.L. van Schelven e.a., *Textiel-, kleding-, leder-, schoen- e.a. lederwarenindustrie: een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam: NEHA, 1993) biedt geen aanknopingspunten. De fraaie foto's in het werk van J. Seelen en A. Vogel, *De geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant* (Tilburg: Boekhandel Gianotten, 1986) geven een goede indruk van de bedrijfsinrichting en technische procedés zoals die ook in de tijd van Van Deventer aanwezig moet zijn geweest. Een eigentijdse beschrijving geeft de bekende Amsterdamse apotheker en chemist Petrus Johannes Kasteleijn (1746-1794) in zijn verhandeling over *De leerlooier, leertouwer, wit- en zeemlooier of*

Gravure van een leerlooierij uit het werk van M. de la Lande, *L'art du tanneur* (1708). Na het wassen (a) en ontharen (b) worden de huiden in kalkputten (c) gelegd om de vezels open te maken. De huiden worden dan ingestrooid met gemalen schors om te looien (d), en vervolgens gespoeld in een tobbe (e) en gedroogd (f, g).

die de geschoren schapenvachten tot leer bereiden), zeemlooiers en schoenmakers treffen we in de naaste familiekring van Van Deventer veelvuldig aan. Het brede spectrum van toepassingen (kleding, schoeisel, tuigage, boekbanden, wanddecoratie etc.) zorgde voor een bloeiende nering binnen de Hollandse steden. De opkomende leerindustrie in Brabant zorgde rond 1700 voor een felle concurrentie die de leernijverheid in steden zoals Leiden en Den Haag ernstige schade berokkende. Aan vader en zoon Van Deventer kan deze neergaande conjunctuur in de Hollandse leerhandel niet ongemerkt voorbij zijn gegaan.

De betrokkenheid van Hendrik van Deventer met de leerhandel blijkt overduidelijk uit een groot aantal notariële akten, zoals die betreffende de afwikkeling van zijn nalatenschap, waarin alleen al voor 5245-5-8 guldens aan leervoorraad werd genoteerd. Blijkbaar heeft Van Deventer de handel van zijn vader overgenomen en voortgezet, waarbij de omzet als gevolg van de toepassing van leer bij zijn orthopedische behandelmethodes slechts van ondergeschikte betekenis kan zijn geweest. Om in Den Haag werkzaam te mogen zijn in de leernijverheid moest men formeel lid zijn van het Sint-Chrispijngilde c.q. (sinds 1626) het zadelmakers- en karosgilde, waartoe ook de schoenmakers, leerlooiers en leerverkopers behoorden. Voor de onderhavige periode zijn geen archivalia bewaard gebleven waaruit het lidmaatschap van vader en zoon Van Deventer kan worden aangetoond.²⁴² Bij zijn verhuizing naar Voorburg verhuisde ook (een gedeelte van?) de leerhandel mee: in de testamentaire bescheiden wordt gesproken over 'een pertije leder, bestaande in natte ruggens, sooldeer, tuygleer, overleer, etc. gelegen hebbende in de kuypen van de gemelte Doctor Hendrik van Deventer'.²⁴³ De stank waarmee de leerbereiding en leerbewerking

verhandeling over de bereidingen der dierlijke huiden tot allerhande soorten van leeren, opgenomen als vierde stuk in de *Volledige beschrijving van alle konsten, ambachten, handwerken, fabrieken, trafieken, derzelver werkhuizen, gereedschappen* (Dordrecht: A. Blussé en zoon, 1784).

²⁴² Vgl. Geselschap, *Inventaris van de archieven*, en GA Den Haag, beheersnr. 350, inv. nr. 4939.

²⁴³ Lamers, *Hendrik van Deventer*, 79.

gepaard ging, is een aspect dat in dit verband niet onvermeld mag blijven; in hoeverre deze stank als overlast werd ervaren valt moeilijk te beoordelen voor een samenleving waarin geur en reuk een geheel andere rol speelden dan in latere tijd.²⁴⁴ Overigens is de combinatie medicus-leerhandelaar in de medisch-historische literatuur wel uitzonderlijk, maar niet uniek: in het midden van de achttiende eeuw was ook Johannes van den Berg (1721-?) uit Alkmaar werkzaam als stadsmedicus en 'leerkoper'.²⁴⁵

Laatste levensjaren, overlijden en nalatenschap. De publicatie van het *Nieuw licht* in zowel de Nederlandse als Latijnse uitgave markeerde in 1701 het begin van een nieuwe levensfase van de dan vijftigjarige Van Deventer. Naast de orthopedische en verloskundige praktijk, de bemoeienis met de leerhandel van zijn vader, en het gezinsleven, moest er nu tijd worden vrijgemaakt voor het schrijven van het vervolg (*Nader vertoog*) op het *Nieuw licht*, een chirurgische en een natuurfilosofisch-scheikundige verhandeling en allerlei theologische geschriften, voor de correspondentie met de enthousiaste recipiënten van zijn verloskundige werken, met de vertalers en commentatoren en met de uitgevers van de buitenlandse edities. De haast waarmee in 1710 (volgens het voorwoord) *De openbaring van Jesus Christus* op de drukpers wordt gelegd, is ongetwijfeld illustratief voor de werkbelasting van Van Deventer in deze jaren.

Naast dat alles en naast de betrokkenheid bij het familiale leven van zijn zus, ooms, tante, nichten en neven, voegden de huwelijken van Van Deventers beide dochters (1709, 1715) een nieuwe dimensie toe aan zijn gezinsleven. De geboorte van drie kleindochters (1711, 1718, 1722) en een kleinzoon (1720) maakt Van Deventer zelf mee, een vijfde kleinkind wordt kort na zijn overlijden geboren (1726). De doop van zijn kleindochter Aletta Adriana was in 1711 een extra feestelijke gebeurtenis, omdat het de eerste doopdienst was die onder leiding van de pas ingezegende predikant Louis le Sueur werd gehouden in de nieuw opgerichte Église Wallonne te Voorburg. In dit verband rijst de vraag welke positie de Labadist en chiliast Van Deventer in het kerkelijke leven van Den Haag en Voorburg heeft ingenomen en of hij daarin ook een rol heeft gespeeld. Een onderzoek in de kerkelijke archieven ter beantwoording van die vraag laat ik graag aan anderen.²⁴⁶ Daarbij zou dan ook gezien moeten worden welke contacten er bleven met het groepje Labadisten dat na de feitelijke opheffing van de gemeenschap te Wieuwerd was blijven wonen.

Tot de droeve momenten in het gezinsleven behoorden het overlijden van zijn vader (1703), met alle gevolgen vandien voor de bemoeienis met de leerhandel. Het overlijden van zijn schoonzoon Henricus Barlinckhoff (ook: Berlinckhoff, 1684-1726), eveneens praktiserend medicus te Voorburg maar afkomstig uit Groningen(!) waar zijn vader Cornelis Barlinckhoff stadsboekdrukker was, heeft Van Deventer niet meer meegemaakt, maar verdient nadrukkelijke vermelding, omdat aan deze medicus ongetwijfeld de kennis der geheimgehouden behandelingstechnieken ('de grondige kennis en handgrepen om allerley quade gedaantens des lichaams sekerlijk, veylig, gemakkelijk en spoedig te

244 Uiteraard moet hiervoor verwezen worden naar de studie van Alain Corbin, in Nederlandse vertaling bekend geworden onder de titel *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk* (Nijmegen: SUN, 1986).

245 Zie J. Belonje, *Grafschriften in Akersloot, Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 21 (1967) 121-136, i.h.b. 134.

246 Vgl. G. Gorris (e.a.), *Dorp aan de Vliet. Geschiedenis van Voorburg* (Scheveningen 1953); M.J. Harms, G.Th. Langerak en C. Milot, *Kroniek van Voorburg. Twintig eeuwen werken en wonen langs de Vliet* (Voorburg: Gemeente Oudewater, 1991) en C.H. Voorhoeve, *De Oude Kerk van Voorburg* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1993), waarin echter de gestelde vragen niet worden beantwoord. De Waalse gemeente in Den Haag dateerde van 1692, zie: E. Bourlier, *Souvenir du troisième centenaire de l'église Wallonne de la Haye* ('s-Gravenhage 1891).

herstellen')²⁴⁷ en geheimmiddelen ('chimische preparatien [of] stofscheikundige bereidingen') is overgedragen. De wetenschappelijke nalatenschap van Barlinckhoff i.c. van Van Deventer kwam in handen van de Leidse medicus en 'practizyn' (chirurgijn) Gerard Goris, tevens 'ordinaris examineerder van de chirurgyns en vroedvrouwen in Rhijnland'. In medische kring werd Goris bekend als de bezorger van een nieuwe editie en door hem geamendeerde Nederlandse vertaling van het beroemde verloskundige werk van Louise Bourgeois (1563-1636), in 1707 te Leiden verschenen onder de (vooral met het oog op het recent in omloop gebracht *Nieuw ligt* van Van Deventer) veelzeggende titel: *Het begin en den ingang van alle menschen in de wereld, of aanmerkingen over d'onvrugtbaarheid, misvallen, vrugtbaarheid, kinderbaaren en siekten der vrouwen, door Louise Bourgeois, vroed-vrouw van Maria de Medicis, Koningin van Vrankrijk. Uit het Frans vertaelt, en van oneindige misslagen, by d'eerste oversettinge ingekropen, gesuivert en verbeterd. Nog met een kortbondig ontwerp van de bevrugting en verlossing, nevens de hulp-middelen die voor en na daar toe vereyst werden, tot nut der oeffenaren van de genees- en heelkonst, als mede van de vroed- en ook alle andere vrouwen.*²⁴⁸ Tijdgenoten kenden Goris overigens tevens als dichter en streekschrijver (*Délices de la campagne à l'entour de Leide*, 1712).²⁴⁹ In Van Deventers nalatenschap vond Goris de 'aanmerkingen' die hij in 1733 aan de editie Latijnse editie van het *Nieuw ligt* en het *Nader vertoog* toevoegde, en bevonden zich de serie manuscripten waaruit hij in 1739 de *Beschryving van de ziekten der beenderen* publiceerde. Of Goris de andere manuscripten (zie hierna) weer aan de familie heeft teruggegeven of dat ze vervolgens via de nalatenschap van Goris in de collectie-Bos terecht zijn gekomen, kon helaas niet worden opgehelderd.

Van Deventer stierf als een vermogend man: zijn totale nalatenschap werd berekend op 24644-6-8 guldens. Ook de erven en de gelieerde families in de derde (Van Dam, Werdenier, Van Meurs, Van Zaag) en vierde (Van Gennep, Overbroek) generatie behoorden tot de welgestelde families. In 1711 kocht Van Deventer in de Hervormde Martinikerk te Voorburg het graf van Cornelis Palesteyn,²⁵⁰ waarin niet alleen Van Deventer zelf zou worden begraven, maar ook zijn beide kinderen en schoonzonen (Barlinckhoff en Van Campen). Wanneer de veel bediscussieerde grafsteen is geplaatst, heb ik niet kunnen achterhalen.

Het oeuvre van Van Deventer: in druk verschenen geschriften

Hoewel, zoals reeds werd aangegeven, deze studie nadrukkelijk niet bedoeld is om inhoudelijk in te gaan op het oeuvre van Van Deventer, leverde het onderzoek naar de verschillende onderdelen toch tal van nieuwe bijzonderheden op die hier summier vermelding verdienen.

Bibliografie. Men zou denken dat de bibliografie van Van Deventer door de publicatie van Lamers wel in haar finale redactie zou zijn gepresenteerd. Lamers zelf bericht in het

²⁴⁷ Van Deventer, *Beschryving van de ziekten der beenderen*, 45-46.

²⁴⁸ L. Bourgeois, *Het begin en den ingang van alle menschen in de wereld [...]. Vermeerdert door Gerard Goris medicijne doctor en practizyn tot Leiden; alsmede ordinaris examineerder van de chirurgyns en vroedvrouwen in Rhijnland. Verciert met kopere platen* (Leiden: A. Dyckhuysen, 1707). De eerste vertaling verscheen in 1658: *Versheyde aenmerckingen, nopende de onvruchtbaerheit, misvallen, vrugtbaerheit, kinderbaaren, siekten der vrouwen, ende de geboorte der kinderen. seer nut ende dienstig voor alle personen, voornamentlijk diegeene die haer in 't vroe-moedersamp begeben willen. Nu nieuwelijcx uyt het François int Nederduyts vertaelt* (Delft: A. Bon, 1658).

²⁴⁹ In de UB Amsterdam bevindt zich een pamflet, getiteld *De lof van den Here Gerard Goris, voornaam arts en poëet, verdedigd, tegen alle beschimpers* (s.l.: s.n., s.a.).

²⁵⁰ Zie C.H. Voorhoeve, *De oude kerk van Voorburg* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1993).

De werken van Hendrik van Deventer, met een chronologische opgave van de edities, uitgaven en vertalingen (zie bijlage II)*

Propositie aan alle de medecijne docters: ca 1680-N1

Inaugurale positien in de medicyne: 1694-N1

Dageraet der vroet-vrouwen: 1696-N1

Nieuw ligt: 1701-N1, 1734-N2, 1746-N3, 1765-N4, 1790-N(t), 2001-N*

Latijnse vertaling: 1701-L1, [1723-L(t)], 1725-L(t), 1733-L2

Duitse vertaling: 1704-D1, 1717-D2, 1728-D3, 1740-D4, 1761-D5, 1775-D6

Engelse vertaling: 1716-E1, 1728-E3, 1746-E4

Fransen vertaling: 1733-F1, 1734-F2, 1739-F(t)

De laatste monarchie: 1708-N1

De openbaringe van Jesus Christus: 1710-N1

Nader verhoog: 1719-N1, 1734-N2, 1746-N3, 1765-N4, 1790-N(t)

Latijnse vertaling: 1724-L1, 1733-L2

Duitse vertaling: 1724-D1, 1731-D2, 1744-D3, 1762-D4, 1775-D5

Engelse vertaling: 1724-E1, 1728-E2

Fransen vertaling: 1733-F1, 1734-F2, 1739-F(t)

Beschryving van de ziekten der beenderen: 1739-N1, 1765-N2

*Legenda: D=Duits, E=Engels, F=Frans, L=Latijn, N=Nederlands, t=titeluitgave

'inleidend woord' dat zijn proefschrift het resultaat was van de bewerking van 'een unieke Collectie van Deventer' die hij in de loop der jaren verzameld had. Toch blijken veel bibliografische bijzonderheden niet door autopsie verkregen, maar door gebruik te maken van de boektitels en bibliografische notities die eerder door Kiestra, Van Haesendonck, Sanger (die de editie van de *Dageraet* uit 1696 ondeckte) en Krul waren gepubliceerd.²⁵¹ In bijlage II is een nieuwe bibliografie opgenomen, waarin de titels zo volledig mogelijk zijn weergegeven.

Deze bibliografie pretendeert volledigheid,²⁵² ook al kan die nooit worden gegarandeerd. Enige grond om Kiestra te volgen in zijn vermoeden dat door Van Deventer 'meer werken zijn geschreven en gedrukt geworden, dan aan ons bekend zijn',²⁵³ laat staan om met Houtzager te denken dat er nog 'een stroom van publikaties (is) die hij in zijn eigen drukkerij in Voorburg liet drukken', is er niet.²⁵⁴ De twee bibliografische problemen waarmee men tijdens de collectionering van Van Deventers oeuvre wordt geconfronteerd, laten zich gemakkelijk oplossen. Het eerste probleem werd al in 1875 door de bekende obstetricus en historieschrijver Hendrik Jan Broers (1815-1876) aan de orde gesteld, toen hij Van Deventer aanwees als de vermoedelijke auteur van het curieuze boekje dat in 1690 bij de Amsterdamse uitgever Jan van Hoorn verscheen onder de titel:

251 Zie Kiestra, Volledige opgave der verschillende Nederduitsche uitgaven; M. van Haesendonck, Les titres obstétricaux de Henri Van Deventer et de Hoefman, inventeur de l'accouchement prématuré artificiel et du pelvimètre de Bandelocque (Traduction du néerlandais par le docteur H. de Ceuleneer van Bouwel), *Annales de Société de médecine* 24 (1863) 225-240 (met aanvullend rapport van De Ceuleneer van Bouwel, 241-245); W.M.H. Sanger, Een kleine bijdrage tot de verloskundige bibliographie, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*, 2e reeks, 6 (1870) I, 373-376, en Krul, Hendrik van Deventer: de vader der wetenschappelijke verloskunde, 601-603.

252 De bibliografie werd gecontroleerd aan de hand van alle bekende bibliografische naslagwerken en aan de hand van de digitale catalogi van de belangrijkste internationale bibliotheken.

253 Kiestra, Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer (1853) 36.

254 Houtzager, Hendrik van Deventer, medicus, orthopedist en verloskundige, 225.

*Der vroedvrouwen verrekijker. Waarin getoond werd, verscheyde ongehoorde seltzame dragten der kinderen en wanschepsels in 's menschen lichaam. En derselver wonderlijke verlossingen. Voorgevallen op verscheyde plaatsen in Duytsland, Nederland, Vrankrijk, etc. Seer nut en dienstig, voor alle medicijns, chyruurgijns, en vroedvrouwen.*²⁵⁵ De argumenten van Broers lijken steekhoudend (ook al beweerde Lamers zónder argumenten het tegendeel),²⁵⁶ maar cruciaal in de afwijzing van dit vermoeden zijn de datering, de opbouw en de uitgever van het onderhavige werkje. In 1690 leefde Van Deventer nog binnen de Labadistengemeenschap, hetgeen een dergelijke publicatie zeer onwaarschijnlijk maakt; de casuïstische opbouw (er worden 28 casus besproken) is geheel strijdig met de opvatting van Van Deventer dat dergelijke casuïstiek onbruikbaar is om wetenschappelijke kennis uit te dragen, en ten slotte was het fonds van de Amsterdamse uitgever Jan ten Hoorn (1639-1714), met enkele tientallen medische werken die veelal op noemer van de Cartesiaanse of Cartesiaans geïnspireerde geneeskunde kunnen worden gebracht,²⁵⁷ voor Van Deventer niet het aangewezen kanaal om zijn pennenvruchten in omloop te brengen. Na bestudering van het boekje beschouw ik de *Verrekijker* als een teratologische c.q. verloskundige toegift op de *Collectanea medico-physica, oft Hollands jaarregister der genees- en natuurkundige aanmerkingen van gantsch Europa* (1680-1688), die op naam staan van de eerder genoemde medicus Stephen Blankaart.²⁵⁸

Een tweede probleem duikt op in de eerder genoemde bewerking door Ali Cohen van Isensee's *Oude en Middel-geschiedenis van de geneeskunde en hare hulpwetenschappen* (1847), waarin melding wordt gemaakt van een afzonderlijk geschrift van Van Deventer op het terrein van de pathologische anatomie dat te Leiden in 1725 onder de titel *De necessitate inspiciendi cadavera* zou zijn verschenen.²⁵⁹ Waarschijnlijk gaat het om een spookuitgave die men heeft afgeleid uit de ingewikkelde ondertitel van het tweede deel van Van Deventers *Operationum chirurgicarum novum lumen*, waarin onder meer 'de nessitate inspiciendi cadavera mulierum in partu defunctorum' aan de orde komt; een separaat in 1725 te Leiden verschenen uitgave van dit onderdeel heb ik niet kunnen traceren.²⁶⁰

De addenda in de verschillende werken van Van Deventer worden weliswaar door Lamers nauwkeurig bibliografisch vermeld, maar merkwaardig genoeg worden de biografische bijzonderheden van de dichters, correspondenten, vertalers en commentatoren – op een enkele uitzondering na – verder buiten beschouwing gelaten.

Dichtwerk. Wat het dichtwerk betreft is er allereerst de anonymus die voor de eerste uitgave van het *Nieuw licht* (1701-N1) enkele dichtregels leverde, en wiens identiteit uiteraard onopgehelderd moet blijven. De ondertekenaar van het gedicht in de Latijnse vertaling van het *Nieuw licht* (1701-L1) die zich presenteert als 'J. Flud à Gilde J[uris] C[onsultis] Hagensis' blijkt Johan Flud van Gilden te zijn, ingenieur-generaal van Vlaanderen, capitein commandeur der Marine en 'commandeur en chef van de forteressen St. Marck, St. Jan, St. François en quartieren van Zuytdorp etc. gelegen in Vlaanderen, ten dienste dezer

255 Zie H.J. Broers, *Geschiedenis der verloskunde. Onze oude verloskundige boeken, Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 11 (1875) 497-506, i.h.b. 504-506. Het zeldzame exemplaar in de Bibliotheca medica Neerlandica (UB Amsterdam) komt uit de collectie van de bibliofiel C.H. à Roy (1750-1833).

256 Zie Lamers, *Hendrik van Deventer*, 74.

257 Ik volsta met een verwijzing naar de vele bibliografische notities in Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, passim.

258 Zie M.J. van Lieburg, Over de *Collectanea* van Stephen Blankaart, in: S. Blankaart, *Collectanea medico-physica oft Hollants Jaer-register* (reprint Franeker: Van Wijnen, 1997) inleiding, s.p.

259 Isensee en Ali Cohen, *Oude en Middel-geschiedenis van de geneeskunde en hare hulpwetenschappen*, 475.

260 De vermelding van deze uitgave komt ook voor bij Jourdan (red.), *Dictionnaire des sciences médicales*, s.v.

261 M.G. Wildeman en J.C. van der Meulen, Het doop- en trouwboek der Engelsche Kerk te 's-Gravenhage, met enkele aantekeningen, *De Nederlandsche leeuw* 11 (1893) 43-48, i.h.b. bijlage B, p. 48.

Landen.²⁶¹ Wat een man met deze achtergrond ertoe bracht om de Latijnse vertaling van een gedicht te voorzien blijft een raadsel; opmerkelijk is trouwens dat hij 1682 en 1686 ook de *seldzame aanmerkingen* van Stalpart van de Wiel van een lofdicht had voorzien!²⁶² Gaat achter deze juridisch geschoolde en dus in het Latijn bedreven militair mischien de vertaler schuil van Van Deventers *Nieuw ligt*? Een goed Latinist als Banga prees de vertaler om de kwaliteit van het Latijn in de *Operationes chirurgiae*, ook al kon het hem en andere medici onder de biografen moeilijk ontgaan dat de vertaler door gebrek aan medische kennis tal van foute interpretaties en translaties leverde. Van een familiere-latie is, voor zover valt na te gaan, geen sprake, of het moet zijn dat de predikant David Cocq wiens weduwe in het testament van Flud van Gilden wordt bedacht, familie was van Van Deventers zwager Louis (le) Cocq (zie bijlage I).

Approbaties en dedicaties. Voor de eerste uitgave van het *Nieuw ligt* verkreeg Van Deventer op 17 augustus 1700 een approbatie (hier in de betekenis van instemming) van de medische faculteit in Groningen, ondertekend door zijn vroegere 'Doktorvater' Gerard Lammers. Voor de eerste uitgave van de Latijnse vertaling van het *Nader vertoog* (1724-L1) kreeg Van Deventer een approbatie van de medische faculteit in Leiden, ondertekend door Herman Oosterdijk Schacht (1679-1744) en gedateerd 6 ('postridie nonae') augustus 1723. Als tegengebaar bestemde Van Deventer de dedicatie van deze uitgave (in de latere editie niet meer herhaald) voor het Leidse hooglerarentrio Herman Boerhaave (1668-1738), Bernard Siegfried Albinus (1697-1770) en Oosterdijk Schacht. De dedicatie aan de Leidse hoogleraren was de derde opdracht die Van Deventer aan een van zijn werken toevoegde. In 1701 had hij de eerste Nederlandse uitgave van het *Nieuw ligt* (1701-N!) opgedragen aan het stadsbestuur van Den Haag, als een 'dankoffer' voor zijn ontvangst 'hier ter stede als een natuurlijk burger en wettig geneser'. De metafoer beschrijving van het *Nieuw ligt* als 'de vrugt van de ingewanden mijnes verstand en bevindinge (*ratio et experientia*, v.L.)' en de eerder genoemde raadselachtige verwijzing naar zijn afkomst en de bescherming die zijn vader indertijd van het stadsbestuur zou hebben genoten, geven dit document een bijzondere betekenis.

In de eerste editie van de Latijnse vertaling van het *Nieuw ligt* (1701-L1) vindt men de tweede dedicatie, ditmaal aan Henrik von Møinichen (1631-1709).²⁶³ Door alle biografen wordt deze opdracht nadrukkelijk genoemd vanwege de autobiografische bijzonderheden die Van Deventer daarin prijsgeeft en vanwege de verwijzing naar zijn optreden aan het Deense hof, zonder dat daarbij Von Møinichen zelf of de brede context van deze Deense relatie scherper in beeld werd gebracht. Het eerste contact met Van Deventer dateerde uit 1688 toen Von Møinichen een bezoek aan Wieuwerd bracht om er nader kennis te maken met de man wiens reputatie als orthopeed hem blijkbaar nieuwsgierig had gemaakt. Von Møinichen, die zowel theologie als geneeskunde had gestudeerd en die in Angers tot *medicinae doctor* was gepromoveerd, was toen al een kwarteeuw verbon-

262 C. Stalpart van der Wiel, *Hondert seldzame aanmerkingen, so in de genees- als heel- en sny-konst, meest by eygen ondervinding, van tijt tot tijt, vergadert, en opgestelt* (Amsterdam: J. ten Hoorn, 1682) s.p.: 'In observationum medico-chirurgico-anatomicarum centuriam', en idem, *Eerste deel van het Tweede hondert-getal der zeldzame aanmerkingen, so in de genees- als heel- en snykonst, meest by eygen ondervinding van tijt tot tijt, vergadert, en opgestelt* ('s-Gravenhage: D. Geselle, 1686) s.p.: 'In observationum medicarum partem alteram'.

263 Van Deventer, *Novum lumen* (1701-L1); de Nederlandse vertaling van deze *dedicatio* is te vinden bij Lamers, *Hendrik van Deventer*, 46-47; de Duitse vertaling geeft Ingerslev, Ueber den Besuch Heinr. van Deventers, 594-595.

den aan het hof van de Deense Koning Christiaan V (1646-1699).²⁶⁴ Von Møinichens relatie met de Republiek werd bepaald door zijn huwelijk (als weduwnaar van Ingeborg Klauman) te Kopenhagen op 3 mei 1676 met Maria Pelt (1636-1677) uit Amsterdam, een telg uit een rijke Lutherse familie van suikerbakkers en kooplieden, en zelf weduwe van Gaspar van Wickevoort, een vermogend lakenkoopman aldaar.²⁶⁵ Haar zuster Anna (1640-1692) was gehuwd met de bekende Deense admiraal Cort Sivertsen Adeler (1622-1675) die lange tijd in Amsterdam woonde.²⁶⁶ Via Von Møinichens echtgenote komt een verrassend netwerk in beeld: de familie van haar eerste man Van Wickevoort was namelijk nauw gelieerd met de Friese familie Sierksma, waarvan verschillende leden in de directe omgeving van Wieuwerd woonden en waarvan een Amsterdamse tak in de koophandel terecht was gekomen.²⁶⁷ Deze familie Sierksma was weer gelieerd met de eerder genoemde Harlingse medicus en crypto-Labadist Bernardus Swalve en met de medicus Dominicus Balck uit Bolsward.²⁶⁸

Als auteur had Von Møinichen zich gepresenteerd door zijn chirurgische bijdragen in de *Acta medica et philosophica Hafniensia*,²⁶⁹ en door een bundel *Observationes medico-chirurgiae missae ad Thomam Bartholinum* die tezamen met de casuïstische bijdragen van enkele andere leerlingen (Martin Bogdan en Jakob Seidel) uit de anatomische school van Thomas Bartholinus (1616-1680) als bijlage waren opgenomen in de tweede (1665) en latere uitgaven van de *Culter anatomicus* (1653), de bekende anatomische handleiding van Michael Lyser (1626-1659).²⁷⁰ Dat Von Møinichens werk bredere verspreiding kreeg was te danken aan de geannoteerde editie van de *Observationes* die Giuseppe Lanzoni (1665-1730), hoogleraar te Ferrara, in 1691 bezorgde.²⁷¹

Von Møinichen zal Van Deventer nauwlettend hebben gevolgd tijdens zijn serie optredens aan het hof te Kopenhagen in de jaren 1689-1691 en hem in contact hebben gebracht met de representanten van de medische faculteit die van oudsher nauwe banden met de Nederlandse geneeskunde onderhield.²⁷² Bovendien moet men rekening houden met een religieus netwerk dat bepaald werd door een bijzondere belangstelling in Deense

264 Deze biografische bijzonderheden, die op meerdere punten verschillen van die door Lamers, *Hendrik van Deventer*, 47-48 worden vermeld, zijn ontleend aan G.L. Wad, in: C.F. Bricka (red.), *Dansk biografisk lexikon tillige omfattende Norge for tidsrummet 1537-1814* (Kopenhagen: F. Hegel, 1898) vol. 12, 39-40.

265 Zie uitvoerig over deze familie bij M. Simon Thomas, *Onze Ijslandvaarders in de 17e en 18e eeuw. Bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandsche handel en visscherij* (Amsterdam 1935). In de genealogische literatuur raakte ik overigens al snel verward in de biografische data van ene Maria Pelt (1651-1694) die in 1666 huwde met de Amsterdamse koopman van eveneens Deense origine (!) Laurens Johanson Abo (1640-1698), vgl. D'Abo, *Nederland's patriciaat* 25 (1939) 8-20.

266 I.H. van Eeghen, De Deense admiraal Cort Sivertsen Adeler op het Rokin, Amstelodamum. *Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 52 (1965) 33-40.

267 Zie K. Sierksma, Het geslacht Sierksma (14e tot 18e eeuw), *De Nederlandsche leeuw* 95 (1978) 396-440, i.h.b. 433-434.

268 Waarschijnlijk familie van Johannes Balk (ca 1650-1692), de auteur van *Een kort en klaar bewijs aangaande het ademen van kinderen voor de geboorte in 's moeders lichaam* (Leeuwarden 1693).

269 Th. Bartholin (red.), *Acta medica et philosophica Hafniensia* (Kopenhagen: P. Haubold, 1673-1680). Ik heb deze bron niet gezien.

270 M. Lyser, *Culter anatomicus. Hoc est methodus brevis, facilis ac perspicua artificiose et compendiose humana incidendi cadavera; cum nonnullorum instrumentorum iconibus. Secunda hac editione observationibus nonnullis variorum aucta cum praefatione Th. Bartholini* (Kopenhagen: M. Godicchenius en P. Haubold, 1665). Tot de latere edities behoort ook die te Leiden (Leiden: Wisman, 1726 en 1731).

271 H. von Møinichen, *Observationes medico-chirurgicae. Cum annotationibus Josephi Lanzonii* (Dresden: G. Kettner, 1691), overgenomen in J. Lanzoni, *Opera omnia, medico-physica et philologica cum edita hactenus, tum inedita. Accedit vita auctoris Hieronymo Baruffaldo. Cum indicibus rerum cuique volumini necessariis* (Lausanne: M.-M. Bousquet, 1738) vol. III, 401-436.

272 J. Petersen, Der Kreis der Bartholiner und die Holländische Medizin, *Janus* 14 (1909) 457-466 en E.C. van Leersum, Thomas Bartholin, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 60 (1916) II, 1885-1889.

hofkringen voor het piëtisme. De reputatie bij het hof van de Nederlandse geneeskunde werd vooral bepaald door de behandelmogelijkheden voor chirurgisch-orthopedische aandoeningen. Al in 1655 correspondeerde Bartholinus met de Utrechtse hoogleraar Henricus Regius (1598-1679) over de behandeling van de gebochelde dochter van de rijkshofmeester Gersdorph uit Kopenhagen bij een Utrechtse chirurg die in de literatuur als anoniem te boek staat,²⁷³ maar die kan worden geïdentificeerd als Nicolaas of Pieter Schoot: twee broers uit Utrecht met een bloeiende orthopedische kliniek die wel eens model kan hebben gestaan voor de kliniek die Van Deventer te Wieuwerd, Den Haag en Voorburg heeft gehad.²⁷⁴ Een jaar later (1656) werd Michiel Maes, de hofschoenmaker van den Koning van Denemarken, naar Den Haag gestuurd om door de stadschirurgijn Rochus van Dijk aan een breuk te worden geopereerd.²⁷⁵ Na Van Deventer werd in juli 1698 de eerder genoemde chirurgijn Pieter Verduin aan het Deense hof ontboden om er de gewrichtsklachten van Koning Christiaan V te behandelen.²⁷⁶

Deze excurs over Von Møinichen zou hier overdadig zijn, ware het niet dat de relatie met de anatomische school van Bartholinus en met de medische wereld te Kopenhagen belangrijke aanknopingspunten biedt voor de bestudering van het werk van Van Deventer en voor de receptie van zijn werk elders in Europa. Wat de inhoudelijke kanten betreft moet ten eerste door nader onderzoek worden vastgesteld wat de voedingsbodem is geweest van Van Deventers opvattingen over de relatie tussen de anatomie van het bekken en de voortplantingsorganen resp. het baringsproces, en of hier sprake is geweest van een bijzondere invloed uit de school van Bartholinus die op zijn beurt weer belangrijk beïnvloed was door Johannes Walaeus en de Leidse anatomie. Ten tweede bestaat er een duidelijke invloed van Lysers *Cultor anatomicus* op Van Deventers opvatting over nut en noodzaak van lijkopeningen en de praktische aanwijzingen die hij daarover geeft in het *Nader vertoog* (... *Beneffens de noodige schouwinge der onverlost gestorvene vrouwen, om te zien, of de vroedvrouw oorsaak is van de dood van de vrouw en van het kind*). Vanzelfsprekend moet daarbij rekening worden gehouden met de barrière die het Latijn voor Van Deventer is geweest, maar wat het werk van Lyser betreft kan ook aan diens epigonen worden gedacht, zoals de Franse chirurg Jean Devaux (1649-1729) die in de Haagse medische wereld bekendheid genoot als auteur van *Le médecin de soi-même ou l'art de se conserver la santé par l'instinct* (1682)²⁷⁷ en vooral als de man die schuul gaat achter de anonieme vertaler van het werk van Bontekoe in het Frans (*Nouveaux elemens de médecins*, 1698), en die in de interessesfeer van Van Deventer bekend werd door zijn verloskundige geschriften (*Factum sur les accouchements*, 1695) en de 'Lyseriaanse' anatomische handleiding *Processus anatomicus*.²⁷⁸

273 Zie Ingerslev, Ueber den Besuch Heinrich van Deventers in Kopenhagen, 599 en Lamers, *Hendrik van Deventer*, 48.

274 Vgl. W. Brockbank, The crookedness clinic of Nicholas and Peter Schoot, *Journal of bone and joint surgery (British editon)* 41 (1959) 413-416.

275 D.S. van Zuiden, Op welke voorwaarden de hofschoenmaker van den Koning van Denemarken zijn breuk liet opereren, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 62 (1918) I, 1535.

276 Zie Ingerslev, Ueber den Besuch Heinrich van Deventers in Kopenhagen, 600 en Lamers, *Hendrik van Deventer*, 48-49. De behandeldatum toont aan dat de overlijdensdatum (21-12-1696) die G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography. A biographical dictionary of Dutch physicians and surgeons 1475-1975* (Amsterdam: Editions Rodopi, 1984) c. 2044 opgeeft, niet juist kan zijn.

277 Na twee Leidse uitgaven (1682, 1687) verscheen in 1699 een uitgave bij de Meyndert Uytwerf, 'marchand libraire près la Cour' in Den Haag.

278 Het Franse origineel vond ik nergens vermeld, alleen de Duitse uitgave (Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel): J. Devaux, *Processus Anatomicus. Darinne gewiesen wird, wie ein Medicus oder Chirurgus die Section eines menschlichen Cörpers, wenn er solchen, der Kunst nach, zerlegen will, am besten erlernen kan, herausgegeben von M.O.* (Leipzig: F. Lanckisch, 1710).

Wat betreft de betekenis van de Deense relaties van Van Deventer voor de receptie en de impact van zijn verloskundige werk in Europa, moet gewezen worden op de cruciale rol van een tweetal Deense medici, namelijk Johannes de Buchwald (1658-1738) en Jacques-Bénigne Winsløw (1669-1760). De eerstgenoemde was een leerling van Bartholinus en was als lijfarts en eerste chirurgijn werkzaam aan het hof te Kopenhagen. Zijn waardering voor Van Deventer blijkt wel uit het extract van de brief (dd. 26 maart 1716) die Van Deventer opnam in de eerste uitgave van het *Nader vertoog* (1719-N1). Ongetwijfeld was De Buchwald betrokken bij de totstandkoming van het eerste Deense leerboek verloskunde (*Nye jorde-moder skole*),²⁷⁹ dat zijn eerder genoemde zoon Balthasar Johannes in 1735 het licht deed zien als pendant van het Zweedse *Siphra och Pua* (zie hierna), waarvan de tweede editie (1715) inmiddels was herzien volgens de inzichten van Van Deventer. Winsløw, de laatstgenoemde, was na een studie theologie toch maar het voorbeeld gevolgd van zijn oudoom Nils Stensen (1638-1686), begaf zich dus als chirurgijnsleerling onder De Buchwald senior en was vervolgens prosector anatomicus geworden bij Caspar Bartholinus (1655-1738). In maart 1697 reisde hij met De Buchwald naar Nederland,²⁸⁰ volgde te Leiden de colleges in de medische faculteit en trok vervolgens naar Amsterdam, waar hij de anatomische lessen van Frederik Ruysch (1638-1721) en Johann Jacob Rau (1668-1719) volgde. In 1698 legde Winsløw zich toe op de heelkunde en werkte hij onder de eerder genoemde Verduyn, wiens chirurgische vaardigheden hij zozeer bewonderde ('J'ai vû des cas extraordinaires et des cures surprenantes en chirurgie chez ce M. Verduyn!'),²⁸¹ dat het bezoek van Verduyn aan Kopenhagen daarmee wel verklaard schijnt te zijn. Zijn verloskundige kennis (en vaardigheden) vergrootte Winsløw door het assisteren van vroedvrouwen ('Je ne negligeois pas de profiter de la pratique des sages-femmes ... dans cette ville'),²⁸² een mededeling die nieuw licht werpt op de relatie tussen medici en vroedvrouwen aan het einde van de zeventiende eeuw. In deze maanden pendelde Winsløw tussen Leiden en Amsterdam, maar reisde hij ook regelmatig naar Den Haag om er de anatomische lessen van Maurits van Reverhorst (1666-1722) te kunnen bijwonen. Dat hij bij die bezoeken ook Van Deventer heeft bezocht, is een feit dat de biografen van Van Deventer tot nu toe is ontgaan, terwijl de passage waarin over de bezoeken wordt verhaald twee belangwekkende mededelingen bevat, namelijk ten eerste dat Van Deventer gerekend werd tot de 'kabinethouders' (zie hierna) en ten tweede dat het Winsløw zou zijn geweest die Van Deventer tot de publicatie van zijn *Dageraet der vroetvrouwen* c.q. zijn *Nieuw ligt* zou hebben aangezet!²⁸³

279 B.J. de Buchwald, *Nye Jorde-Moder Skole, eller: Kort Underviisning udi Jorde-Moder Konsten til det almindelige Beste sammenskrevet og forbedret af* – (Kopenhagen: Höpffner, 1735). Zie over Buchwald (ook: Buchwald) uitvoeriger V.[sic] Ingerslev, *Danmarks læger og lægeväsen fra de aeldste tider indtil aar 1800* (Kopenhagen 1873) vol. II, 296-301. De bijdrage van Helge Kristiansen, Bøger på museet. Balthazar Johannes de Buchwald Nye Jordemoderskole, *Byhornet. Ballerup historiske forening* 6 (1977) nr. 3 heb ik niet gezien.

280 De bijzonderheden vindt men uitvoerig beschreven in zijn autobiografie: V. Maar (red.), *L'autobiographie de J.B. Winsløw* (Parijs: O. Doin en Kopenhagen: V. Tryde, 1912) 25-38.

281 Maar, *L'autobiographie*, 34.

282 *Ibidem*, 35.

283 De datering van Winsløws bezoek (1698) en de mededeling dat Van Deventer 'la même année' zijn (verloskundige) geheim publiceerde roept natuurlijk de vraag op, of Winslow zich vergist, of dat de verspreiding c.q. de productie van de *Dageraet der vroetvrouwen* later moet worden gedateerd dan op de titelpagina wordt aangegeven! In dat verband moet er aan herinnerd worden dat het drukkersprivilege van het *Nieuw ligt* werd afgegeven op 20-10-1699; het manuscript moet toen klaar zijn geweest. Het interval tussen *Dageraet* en *Nieuw ligt* wordt zo minder groot, zodat de werking de *Dageraet* als prospectus begrijpelijker wordt. Bovendien blijft er zo tijd voor het maken van de Latijnse vertaling!

Titelprent en titelpagina van de eerste Nederlandse uitgave (1701) en de eerste editie van de Duitse vertaling van het *Nieuw licht* (1704).

J'ai oublié de dire qu'à la Haye je fus assez heureux en mon particulier de gagner l'amitié de M. Deventer, alors très recherché à cause de la methode heureuse et douce de secourir les accouchements penibles et extraordinaires. Il me fit voir son cabinet et quelque chose de son secret qu'il gardoit encore pour lui-même et dont je ne pus pas m'empêcher de demander instamment la publication comme un devoir indispensable; ce qu'il fit aussi la même année.²⁸⁴

Na zijn Hollandse periode vestigde Winslōw zich te Parijs, waar hij de intermediair werd voor de introductie van Van Deventer in de Franse verloskunde (zie hierna).

Vertalingen en commentatoren. Van Deventer schreef alleen in het Nederlands, maar leed zeker niet aan de taalarmoede die sommige biografen hem willen aanwrijven. Gelet op zijn verblijf in Duitsland (1670-1675) en zijn reizen naar Denemarken, waar hij zich buiten de hofkringen eveneens met het Duits moet hebben beholpen, zal hij met de Duitse taal wel vertrouwd zijn geweest. De Franse taal was Van Deventer ongetwijfeld volledig machtig; de Labadistenleiders preekten in het Frans en in de kring van de sprekende broeders was – ook in Wieuwerd – het Frans de voertaal. Het Latijn kende Van Deventer onvoldoende om er zijn academische examens in te kunnen afleggen en er zijn proefschrift in te kunnen verdedigen, maar enige passieve kennis van het Latijn (in ieder geval meer dan het 'potjeslatijn') kan hem toch niet vreemd zijn geweest.

Voor de vertaling van zijn werk in het Latijn nam Van Deventer zelf het initiatief. Wie deze taak op zich heeft genomen, blijft – zoals hierboven aangegeven – onzeker. Het initiatief voor de vertalingen in het Duits, Engels en Frans werd door anderen genomen, waarbij niet alleen aan de vertalers-commentatoren, maar ook aan de uitgevers moet worden gedacht. Van de Duitse uitgaven van het *Nieuw ligt* en het *Nader vertoog* wordt alleen in de eerste editie van het *Nader vertoog* (1724-D1) de vertaler genoemd, helaas alleen met de initialen C.H.L.I.S. die ik niet heb kunnen oplossen. Ook de vertaler(s) van de Engelse uitgaven behoren tot het *theatrum anonymorum* rondom Van Deventer. Alleen wordt in de tweede Engelse uitgave van het *Nader vertoog* (1728-E2) een zekere Robert Samter (waarschijnlijk een medicus te Londen) genoemd, wiens identiteit tot nu toe evenmin kon worden achterhaald.

Alleen de Franse vertaler Jacques-Jean Bruhier d'Ablaincourt (?-1756) is een goede bekende. Deze medicus uit Angers, werkzaam als koninklijk censor, maakte met de vertaling van het verloskundige werk van Van Deventer zijn entree in de medisch-literaire wereld. Zijn betekenis voor de Franse geneeskunde ligt niet alleen in zijn introductie van Van Deventer, maar vooral in de vertaling van de belangrijkste werken van de bekende iatromechanicus Friedrich Hoffmann (1660-1742) uit Halle (*La médecine raisonné*, 1738; *Traité des fièvres*, 1746; *Observations interessantes sur la cure de la goute et du rhumatisme*, 1747 en *La politique du medecin*, 1751). Naast nog enkele vertalingen van minder bekende auteurs zoals Pierre Chirac (1650-1732) en Jean-Baptiste Silva (1682-1742), schreef Bruhier zelf onder meer een populair werk *Secrets utiles et éprouvés dans la pratique de la médecine et de la chirurgie, pour conserver la santé, et prolonger la vie* (1742), aangevuld met een verhandeling over de paardenziekten (*Appendix sur les maladies des chevaux*). Blijvende faam als 'burial reformer' kreeg Bruhier door zijn *Memoire présenté au roi sur la nécessité d'un régleme[n]t général au sujet des enterremens, et embaumemens* (1745). Eigenlijk was dit een aanhangsel van zijn vertaling van het werk van de zojuist genoemde Winslōw over de kentekenen van de dood (*Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort, et l'abus*

284 Maar, *L'autobiographie*, 36-37.

des enterremens, et embaumemens précipités, 1742), dat ook in het Nederlandse debat over de schijndood een rol heeft gespeeld.²⁸⁵

Bruhier voegde aan zijn vertaling allerlei documenten toe die zowel voor de receptie-geschiedenis van Van Deventer in Frankrijk als voor de historische ontwikkeling van de vroedvrouw in de Franse verloskunde belangrijk zijn, maar die tot op heden voor beide doelen ongebruikt zijn gebleven.²⁸⁶ Het ging daarbij om de eerder genoemde rol van Winsløw, de mislukte vertaalpoging van Winsløws leerling François-Joseph Hunauld (1701-1742), de opdracht aan François Chicoyneau (1672-1752) te Montpellier die een jaar eerder (1732) tot lijfarts van de Franse Koning was benoemd, en de aankondiging van Van Deventers boek in de *Nouvelle de la République des Lettres* door Jacques Bernard (1685-1718). Laatstgenoemde aankondiging (al in juli 1702!) is overigens ook voor de Nederlandse receptiegeschiedenis een belangrijk document, niet alleen omdat het onderhavige tijdschrift onder de Nederlandse elite circuleerde,²⁸⁷ maar ook omdat Jacques Bernard als Franse vluchteling in Den Haag (1689-1705) en Waals predikant te Leiden (1705-1718) Van Deventer goed moet hebben gekend. De relatie Bernard-Van Deventer wint aan betekenis door het wijsgerig onderwijs dat Bernard in Den Haag verzorgde, waarbij niet zozeer diens Cartesiaanse sympathieën als wel zijn bewondering voor Isaac Newton (1642-1727) de natuurfilosoof, chemicus en medicus Van Deventer kan hebben geïnspireerd.²⁸⁸

Addenda. In 1733 verrasten de gebroeders Verbeek te Leiden de obstetrische wereld met de toevoeging van een viertal nieuwe teksten ('observationes') van Van Deventer, eerst aan de Latijnse uitgave (1733-L2) en een jaar later ook aan de nieuwe Nederlandse editie van het *Nieuw licht* (1734-N2). De eerste tekst betrof 'Een kindt met den arm geboren tot den schouder toe, in een scheve lyfmoeder gelukkig gered'; de tweede 'Een vrouw of beswangerde dogter in den arbeyt gestorven, met het kindt in de geboorte'; de derde tekst was een brief aan de Rotterdamse medicus Willem Vink (ca 1682-1763) en de vierde het 'Verhaal van een seer sware baringe'. De eerste twee casus dateerden uit de vroege periode van Van Deventers Haagse optreden (17 november 1695 resp. 31 januari 1696); de brief aan Vink werd op 10 november 1713 vanuit Voorburg verstuurd, en de vierde casus betrof een optreden van Van Deventer te Rotterdam op 9 februari 1724, tien maanden vóór Van Deventers overlijden. Vooral de brief aan Willem Vink is van groot belang voor Van Deventers biografie, niet zozeer vanwege de obstetrische observaties waartoe de biografen zich tot nu toe hebben beperkt, als wel vanwege de beschouwingen van Van Deventer over de receptie van zijn *Nieuw licht* in de medische wereld tussen 1701 en 1713, waarin tal van belangwekkende details om nadere uitwerking vragen. Wat Vink zelf betreft kan

285 Vgl. M.J. van Lieburg, Ter opwekking van een zwak en onderdrukt levensbeginsel. Een medisch-historische bijdrage tot de vroege geschiedenis van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, in: H.M. Brokken en W.Th.M. Frijhoff (red.), *Idealen op leven en dood. Gedenkboek van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen te Amsterdam* (Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1992) 65-101 en de daar genoemde literatuur.

286 Vgl. C. Coury en A. Pecker, Aperçus sur l'enseignement de l'obstétrique en France au XVIIIe siècle - Angélique du Coudray à Grenoble, in: H. Goerke en H. Müller-Dietz (red.), *Verhandlungen des XX. Internationalen Kongresses für Geschichte der Medizin Berlin* (Hildesheim: G. Olms, 1968) 671-678. In haar boek *Born to procreate. Women and childbirth in France from the Middle Ages to the eighteenth century* (New York: Peter Lang, 2001) komt Rolande Graves niet verder dan de mededeling: 'Henri van Devanter [sic] (1651-1724) is considered to be the founder of *pelvimétrie* or the study of the female pelvic. He became the authority on rachitis or the damage of rickets. He greatly influenced Levret and Smellie (England)', p. 154-155!

287 J.K. van der Korst, Geneeskunde in de eerste internationale geleerdentijdschriften van Nederlandse origine (1680-1709), *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 125 (1981) 355-360.

288 Zie C. Serrurier, in: P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, vol. III (Leiden: A.W. Sijthoff, 1914) 101-102.

gewezen worden op de mogelijke familierelatie met Van Deventer (zie bijlage I); op diens proefschrift *De partu difficilis* (Utrecht 23 november 1703) waarin wel Hildanus, Mauriceau en Van Solingen, maar niet Van Deventer worden genoemd;²⁸⁹ op de rol die Vink speelde bij de regulering van het vroedvrouwenberoep te Rotterdam; op diens relatie met de boeiende verschijning van de Rotterdamse heel- en vroedmeester Johannes van Wij(c)k (1690-1750?), wiens *Embriulcia, of konst om vrouwe te verlossen* (1744) bijzondere aandacht verdient in een studie over de receptie van Van Deventer in Nederland,²⁹⁰ en ten slotte op de polemiek uit 1730 tussen Vink, Van Wijck en de Rotterdamse medicus Cornelis Nieuwaart over de aard en behandeling van de spina ventosa,²⁹¹ een debat dat weliswaar na Van Deventers overlijden werd gevoerd, maar dat inhoudelijk mede de context bepaalde waarin besloten werd tot de postume uitgave van Van Deventers *Beschryving van de ziekten der beenderen* (1739).

Uitgevers. Gelet op zijn ervaringen met de drukpersen in de Labadistengemeenschap te Wieuwerd en het bezit van een eigen drukkerij, is het verwonderlijk hoe moeizaam Van Deventers relatie met de reguliere uitgeverwereld is geweest. Los van deze persoonlijke ervaringen kunnen boekhistorische bijzonderheden tal van aanknopingspunten bieden voor een nadere positionering van Van Deventer in de intellectuele wereld van zijn tijd.

In 1696 vond Van Deventer de Leidse onderneming van Jordaan Lugtmans bereid de *Dageraet der vroet-vrouwen*, dat Van Deventer als zijn 'eerstgeboorne' beschouwde,²⁹² in omloop te brengen. Een decennium eerder (1685) had deze uitgever de ogen van de natuuronderzoekers op zich gericht door de uitgave van Jan Swammerdams *Historia insectorum generalis* en sindsdien waren verschillende medische werken in zijn fonds opgenomen, waaronder het werk van Steven Blankaart (*Lexicon novum medicum Graeco-Latinum, Anatomia reformata, Opera medica, theoretica, practica et chirurgica*) en Frederik Dekkers (*Exercitationes practicae circa medendi methodum*). Uit Haagse kring nam Luchtmans in de jaren negentig de bekende anatomische werken van Anton Nuck (*Adenographia curiosa et uteri foeminei anatome nova* en *Sialographia et ductuum aquosorum anatome nova*) en Maurits van Reverhorst (*De motu bilis circulari ejusque morbis*) in zijn fonds op; de uitgave van de *Dageraet* werd in 1696 door een gecombineerde heruitgave van beide werken van deze stad- en standgenoten van Van Deventer geflankeerd. Het vervolg van de *Dageraet* verscheen niet bij Luchtmans, maar werd in eigen beheer uitgegeven, terwijl de Latijnse editie van het *Nieuw ligt* bij Luchtmans' collega Andries

289 Zie W. Vink, *Disputatio medico inauguralis de partu difficilis* (Utrecht: W. van de Water, 1703).

290 Zie J. van Wijck, *Lessen uit lust en liefde tot de heelkonst, op zijn collegium chirurgicum, gehouden te Rotterdam. Eerste stuk, vervattende de Embriulcia, of konst om vrouwe te verlossen, enz.* (Rotterdam 1744).

291 C. Nieuwaart, *Genees- en heelkundige overwegingen over het vyftigtal aanmerkingen der heel- en geneeskunst van J. van Wyk, waarin getoont wordt, dat dezelve veele ongegronde en voor de leerlingen misleidende redeneringen behelzen, ter gelegenheit van zekeren handel van W. Vink en Jan van Wyk ontrent een spina ventosa brieuwsyze voorgesteld* (Rotterdam: Ph. Losel, 1730); W. Vink en J. van Wijck, *De dwaasheid en onordentelykheid van Dr. Corn. Nieuwaarts redenering, als hij de regtmatige verdediging van W. Vink, M.D., op zijne wijze meende wederlegt en beantwoordt te hebben ... Benevens C. Nieuwaart, Med. Doctors vuilaardige en redenlooze aanval op den handel, schriften en eene opgegevene attestatie, door Joh. van Wyk, stadtschirurgijn, nader aangeoont* (Rotterdam: Ph. Losel, 1730); C. Nieuwaart, *Attestatie in zyn antwoort op de verdediging van W. Vink voortgebracht, nu geregelyk beëeedigt, en met voorname byvoegsels in de recollementen opgheldert, door de welke ... de ydele tegensprekingen ... van W. Vink en J. v. Wyk ... worden ontdekt en wederlegt* (Rotterdam: J. Hofhout, 1730); W. Vink, *Regtmatige verdediging van W. Vink tegens het onordentlyke voorberigt van C. Nieuwaart* (Rotterdam: Ph. Losel, 1730); J. van Wijck, *Verhooging aan Dr. C. Nieuwaart. Waarin hem, uit zijn brieuwsyze voorstel genaamt genees- en heelkundige overweginge ... omtrent een spina ventosa, uitgegeven aangeoont word dat zyne vitteryren doorgaans onnut ... zyn* (Rotterdam: Ph. Losel, 1730), en C. Nieuwaart, *De verdediging van W. Vink, mitsgaders een' opgegeve attestatie van Jan van Wyk, wederlegt en beantwoordt* (Rotterdam: J. Hofhout, 1730).

292 Zelf beschouwde Van Deventer het *Nieuw ligt* (1701-N1) als zijn 'eerstgeboorne', zie de 'Opdragt', s.p.

Dyckhuisen werd uitgegeven. Een profiel als uitgever had Dyckhuisen toen nog niet, want het *Nieuw ligt* behoorde tot de vroegste uitgaven in zijn fonds, waarin later bekende medische werken werden opgenomen, zoals een heruitgave van de *Observationes medicae* van Nicolaas Tulp en de *Methodus medendi per simplicia* van Johann Anton Söldner.

Na de uitgave van zijn beide theologische werken in eigen beheer, vervolgde Van Deventer zijn zwerftocht in de wereld van boekhandelaren, drukkers en uitgevers met de publicatie van het *Nader vertoog* (1719-N1) bij de jonge Delftse uitgever Reinier Boitet (1691-1758), wiens naam blijvend verbonden raakte aan zijn uitgave van de *Beschryving der stad Delft*. Pas wanneer in 1724 zijn erfgenamen de uitgave van de Latijnse editie van het *Nader vertoog* (1724-L1) weten onder te brengen in het uitgebreide fonds (met tientallen medische werken) van het bekende uitgevershuis van Johannes en Herman Verbeek, blijft Van Deventers oeuvre in Nederland ruim twintig jaar in beheer bij dezelfde uitgever (1725-L(t), 1733-L2, 1733-L2, 1734-N2 en 1746-N3). De keuze voor de minstens even toonaangevende Leidse uitgever Johan Arnold Langerak voor de uitgave van de *Beschryving van de ziekten der beenderen* was in 1739 natuurlijk de keuze van Gerard Goris, de redacteur van deze bundel. Het initiatief voor een nieuwe (titel)uitgave van dit werk, werd in 1765 genomen door de minder bekende Leidse uitgeverij van de familie Delfos, waarvan Pieter junior zich in datzelfde jaar als uitgever manifesteerde.

Met de late, gecombineerde heruitgave van het *Nieuw ligt* en het *Nader Vertoog* (1765-N4) blijkt de Amsterdamse uitgever Jean François Morterre (een bekende uitgever van godsdienstige, maar ook van medische en wiskundige werken)²⁹³ een lange traditie van het ter perse brengen van verloskundige werken voort te zetten. In 1751 was die traditie begonnen met de uitgave van *Het beschyden deel der vroed-vrouwen, ofte een kortbondig onderwys ... voor oefenende en leerende vroed-vrouwen ... bij wijze van vragen en antwoorden van Abraham Houttuyn Jzn* (1715-na 1751). In 1759 volgde de tweede druk van François Mauriceau's *Tractaat van de siekten der swangere vrouwen*, en in 1765, juist het jaar waarin ook Van Deventers geschrift opnieuw op de persen werd gelegd, publiceerde Morterre het meerdelige werk van William Smellie (1740-1795) over de verloskunde, in de vertaling en bewerking door Matthijs van der Haage (ca 1723-1786).²⁹⁴ Deze activiteiten werpen een ander licht op de positie van Morterre in de bibliografie van Van Deventer. Bij Morterre's collegae Willem Vermandel en Jan Willem Smit mist men een dergelijke verloskundige context. Hun nieuwe titeluitgave van de editie het *Nieuw ligt* en *Nader Vertoog* uit 1765 viel in 1790 samen met de nieuwe titeluitgave van het *Lexicon Galenochymico-pharmaceuticum universale*, het monumentale werk van Kornelis Elsevier (1717-1761) waarvan in 1755 de eerste druk was verschenen.²⁹⁵

293 Zie L.P. Leuven, *De boekhandel te Amsterdam door Katholieken gedreven tijdens de Republiek* (Epe: Drukkerij Hooiberg, 1951) 49 en 66.

294 W. Smellie, *Verhandeling over het bespiegelend en bewerkend deel der vroedkunde ... na de derde druk in 't Hollandsch gebracht, en met eenige weinige aanmerkingen en zaaken vermeerderd door Matthys van der Haage* (Amsterdam: J. Morterre, 1765); idem, *Verzameling van ontleedkundige afbeeldingen, met derzelver uitleggingen, benevens een kort begrip der vroedkunde, dienende tot opheldering eener verhandeling over derzelver bespiegelend en bewerkend deel, als ook van eenige gevallen en waarneemingen, deze konst betreffende ... in 't Hollands gebracht, en met plaaten vermeerderd door Matthys van der Haage* (Amsterdam: J. Morterre, 1765) en een jaar later nog een gecombineerde uitgave: *Verhandeling over het bespiegelend en bewerkend deel der vroedkunde, Verzameling van vroedkundige gevallen en waarneemingen, Verzameling van tegennatuurlyke gevallen en waarneemingen, [en] Verzameling van ontleedkundige afbeeldingen, met derzelver uitleggingen* (Amsterdam: J. Morterre, 1765-1766).

295 K. Elsevier, *Lexicon Galenochymico-pharmaceuticum universale, of Groot-algemeen apothekers woordenboek, vervattende de voorschriften der samengestelde geneesmiddelen, die in alle bekende dispensatorien worden gevonden* (Amsterdam: H. Gartman, W. Vermandel en J.W. Smit, 1790).

Voor alle Duitse uitgaven van zowel het *Nieuw ligt* (1704-175) als het *Nader vertoog* (1724-1775) was de uitgeverij Cröcker te Jena onder leiding van achtereenvolgens vader Heinrich Christoph, zijn zoon Johann Rudolph en diens weduwe, verantwoordelijk. Wat hen deed besluiten om Van Deventer in hun uitgebreide fonds op te nemen, blijft onduidelijk. Ook de onbekende c.q. achter initialen verscholen vertaler(s) kunnen het initiatief hebben genomen. Een initiatief vanuit de universiteit is voor deze periode niet waarschijnlijk: pas door het optreden van Johann Friedrich Fasel (1721-1761) – ook bekend vanwege zijn pleidooi voor de invoering van een (door Van Deventer geïnspireerde?) ‘Hebammen-Eignungs-Prüfung’ – kwam de verloskunde op de *series lectionum* te staan, terwijl de vestiging van een ordinariaat voor obstetrie en de opening van de ‘Entbindungsanstalt’ pas in 1778 resp. 1779 werden gerealiseerd.²⁹⁶ Wellicht moet de schakel worden gezocht in de contacten rond de uitgaven die Cröcker verzorgde van het werk van de meergenoemde Anton Nuck (*Operationes et experimenta chirurgica*, 1698), ooit Van Deventers collega in Den Haag, en van de *Collectanae chymica Leydensia* (1696 en 1700) van Christopher Love Morley, die onder redactie van de latere Groningse hoogleraar Theodorus Muyckens (1667-1721) tot stand was gekomen.

De Londense boekdruckers die de Engelse uitgaven van Van Deventer verzorgden, zijn moeilijker te karakteriseren, deels door de omvang van hun fonds en deels vanwege de allianties die voor de verschillende uitgaven werden aangegaan. De meesten van hen zijn in de Nederlandse medische geschiedenis bekend door hun uitgaven van de werken van Boerhaave.²⁹⁷ Edmund Curll, John Pemberton en William Taylor tekenden voor de eerste Engelse uitgave van het *Nieuw ligt* (1716-E1) en Thomas Warner voor de eerste uitgave van het *Nader vertoog* (1724-E1). In 1728 verzorgde Arthur Bettesworth de derde uitgave van het *Nieuw ligt* en het *Nader vertoog*, waarbij in het laatste geval werd samengewerkt met Pemberton en William Innys. Voor de vierde editie vormden Pemberton en Innys samen met de nieuwkomers Charles Hitch en James Hodges het uitgeverscollectief.

Van de drie uitgevers die voor de distributie van de Franse vertaling van het *Nieuw ligt* en het *Nader vertoog* hebben gezorgd, hebben Pierre Prault (*Nieuw ligt* 1733-F1) en Pierre-François Giffart (*Nieuw ligt* 1734-F2 en *Nader vertoog* 1733-F1 en 1734-F2) zich in medisch opzicht nergens door onderscheiden. Guillaume Cavelier (*Nieuw ligt / Nader vertoog* 1739-Ft) daarentegen behoorde rond het midden van de achttiende eeuw tot de belangrijkste uitgevers van medische literatuur. In zijn fonds werd de heruitgave van Van Deventer geflankeerd door de (her-)uitgave van het werk van Jean Palfijn (*Nouvelle ostéologie ou description exacte des os du corps humain*, 1731 en de *Anatomie chirurgicale, ou description exacte des parties du corps humain*, 1734, in combinatie met de *Observations anatomiques et chirurgicales de Frederique Ruysch*) en van Boerhaave’s *Tractatus de viribus medicamentorum* (1723, 1736).

Correspondenten. Behalve het excerpt uit de brief van De Buchwald plaatste Van Deventer in het *Nader vertoog* (1719) nog twee andere brieven als bewijs voor de enthousiaste ontvangst van het *Nieuw ligt*. Beide brieven bieden een goed aanknopingspunt voor de bestudering van de receptiegeschiedenis van Van Deventers verloskundige oeuvre.

²⁹⁶ Zie E. Giese en B. von Hagen, *Geschichte der Medizinischen Fakultät der Friedrich-Schiller Universität Jena* (Jena: Fischer, 1958), en B. Hellmann en E. Schmucker (red.), *Hebamme oder Entbindungsanstalt? Zur Geschichte der Geburtshilfe in Jena seit 1664* (Jena 1999).

²⁹⁷ G.A. Lindeboom, *Bibliographia Boerhaaviana. List of publications written or provided by H. Boerhaave or based upon his works and teaching systematically arranged and compiled* (Leiden: Brill, 1959).

De eerste brief was op 19 november 1702, vrijwel direct na het uitkomen van het *Nieuw licht*, vanuit Stockholm verzonden door Johan von Hoorn (1662-1724),²⁹⁸ een Zweed van geboorte uit een geslacht dat uit Bremen stamde en wiens grootvader naar Amsterdam uitweek waar de familie tot 1631 woonde. Of dat voldoende redenen zijn om Johan von Hoorn onder de Nederlandse medici te rangschikken, zoals sinds Baumann (1927) gebruikelijk schijnt te zijn, staat te bezien.²⁹⁹ Hoe dan ook, Von Hoorn had goede connecties met de medische wereld in de Nederlanden en kende ook verschillende Haagse medici van de bezoeken die hij midden jaren tachtig aan de hofstad had gebracht. De publicatie van het *Nieuw licht* was echter een verrassende kennismaking met een nog onbekend collega: de aanhef 'Hooggeleerde Heer, ende onbekende vriend' spreekt hier boekdelen. Von Hoorn verwees in zijn brief naar zijn *Disputatio medico-chirurgica inauguralis de partu praeternaturali* (Leiden 27 juni 1690) en het vroedvrouwenboekje dat hij in 1697 in het Zweeds had gepubliceerd (*Den Swenska wäl-öfwade jord-gumman*). Ook liet hij weten het te betreuren dat hij bij het schrijven van laatstgenoemd werkje nog geen kennis had van de nieuwe inzichten die Van Deventer in zijn *Nieuw licht* naar voren had gebracht.

Voor zover valt na te gaan was Van Deventer in 1719 niet op de hoogte van het feit dat Von Hoorn al in 1709 een gedeelte van Van Deventers werk aan het Zweedse publiek had gepresenteerd, en wist hij waarschijnlijk evenmin van de nieuwe editie van het zojuist genoemde vroedvrouwenboekje dat nu geheel volgens Van Deventers opvattingen was geredigeerd. De uitgave van 1709, die trouwens ook aan de aandacht van eerdere biografen van Van Deventer is ontsnapt, bevatte de weergave van de publieke anatomische lessen die Von Hoorn in 1705(!) in Stockholm had gehouden over de voortplanting c.q. over de voortplantingsorganen (*Omnipotentia mirabilia circa generationem humanam*), voorzien van een commentaar van zijn studievriend en collega Lars Roberg (1664-1742) én van het 49e hoofdstuk uit het *Nieuw licht* (1701-L1), getiteld 'Lapis lydium et clypeus obstetricum' (Toetssteen en schild der vroedvrouwen).³⁰⁰ Juist van dit hoofdstuk (samen met hoofdstuk 50) leverde Van Deventer in het *Nader vertoog* van 1719 een geheel herziene en uitgebreide versie.³⁰¹ Het door Von Hoorn opnieuw geredigeerde vroedvrouwenboekje verscheen in 1715 onder de gewijzigde titel *The Twenne gudfruchtige, I sitt Kall trogne, och therföre af Gudi wäl belönte Jordegummor Siphra och Pua*, en werd spoedig gevolgd door een derde editie (1719). De inhoud ervan behoeft hier geen bespreking. Wel moet er in een uitvoeriger studie over de receptiegeschiedenis van Van Deventers werk rekening worden gehouden met de inter-

298 De biografische en bibliografische bijzonderheden ontleen ik aan V. Djurberg, *Läkaren Johan van Hoorn. Förlossningskonstens grundläggare i Sverige. Efterlämnat manuskript utgivet genom Lärdomshistoriska Samfundet* (Uppsala: Almquist en Wiksell, 1942).

299 E.D. Baumann, in: P.C. Molhuysen e.a. (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, vol. VII (Leiden: A.W. Sijthoff, 1927) 621-622; gevolgd door H.L. Houtzager, *Nederlandse arts in Zweden: Johan van Hoorn, Spiegel historiael* 9 (1974) 546-549 en idem, Siphra en Pua, *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 119 (1975) 209-211, en Lindeboom, *Dutch medical biography*, c. 905-906. Daniëls is in 1915 nauwkeuriger, en beschrijft Von Hoorn als een geleerde 'den ich beinahe einen Holländer nennen dürfte, wenn er nicht ... in Stockholm geboren worden wäre', zie C.E. Daniëls, *Beiträge zur Geschichte der Geburtshilfe, Janus* 20 (1915) 498-504, i.h.b. 490-491.

300 J. von Hoorn, *Anatomes publicae anno MDCCV. Stockholmiae habitae lectio tertia, sive omnipotentis mirabilia circa generationem humanam, publico sermone demonstrata ab Johanne von Hoorn. Nunc suasu quorundam edita, et valetudinario Academiae Upsalensis dicata* (Stockholm: J. Werner, 1709) [Van Deventer tekst: p. 138-144].

301 Von Hoorn maakte gebruik van de editie 1701-L1! Na het verschijnen van het *Nader vertoog* (1719-N1 resp. 1724-L1) ontstond veel verwarring rond de nummering van de hoofdstukken 49 en 50, zie Lamers, *Hendrik van Deventer*, 203.

ferentie die er in het Duitse en Nederlandse taalgebied ontstond tussen Van Deventers werk en de desbetreffende vertalingen (1739 resp. 1753) van Von Hoorns *Siphra och Pua*.³⁰²

De tweede brief, gedateerd 7 juli 1714, kwam uit de pen van Franciscus Cöfferle (Franz Keufferle / Küfferle), een medicus uit Kempten 'aan 't gebergte van Tyrol'. Deze geografische specificatie geeft nauwkeurig aan dat Kempten (nu in Beieren) juist buiten de noordrand van het Tirolergebergte ligt.³⁰³ Een aanknopingspunt met de ontwikkeling van de verloskunde in deze regio heb ik niet kunnen ontdekken.³⁰⁴

Het oeuvre van Van Deventer: de handschriften

Een belangrijke aanvulling op de biografie van Van Deventer leveren de handschriften die ik aantrof in de bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Deze manuscripten zijn afkomstig uit de verzameling van een vroegere bestuurder van de Vrije Universiteit, mr. H. Bos Kzn (1881-1970), die in 1971 zijn gehele boekerij aan deze instelling ten geschenke gaf.³⁰⁵ Omdat de handschriften zelf geen auteur vermelden, is er officieel sprake van een 'toeschrijving' aan Van Deventer, maar over de juistheid van deze toeschrijving behoeft geen enkele twijfel te bestaan. De inhoud ervan past naadloos in het reeds bekende oeuvre van Van Deventer.

In totaal zijn er negen manuscripten. Overeenkomstig de beginregels worden zij bibliografisch als volgt omschreven: (A) 'Eerste beginselen der ware natuurlunde' (90 fol.); (B) 'Wedergeboren of niet zalig, dat is dat niemant waarlijk geloven kan die niet wedergeboren is ... bewesen in sijn natuurlijken samenhang uijt het evangelium Christi' (240 fol.); (C) 'Over de verlossing van Juda en Israel' (166+102 fol., incompleet); (D) 'Van de verkiesinge der genade [en andere theologische aantekeningen]' (72 fol.); (E) 'Samenspraak tusschen Jacobus en Joha[nnes] over de predestinatie, de volstandigheid der heijligen en de wederoprengtinge aller dingen' (152 fol.); (F) 'Overeenkomst der 3 evangelisten Matheus, Marcus en Lucas aangaande de leere Christi in den tempel tegens de schriftgeleerden en de Phariseen verbiedende of afradende te hooren na hare leere en te doen na hare werken' (16 fol.); (G) 'Saulus geen Paulus of Paulus niet meer vleeschlijk, verkogt onder de sonde' (54 fol.); (H) 'Raad van Gods raad; Over de menschen vreesse of raad van vlees en bloed' (10 fol.), en (I) 'Korte schets van Godt en van syne wegen en handelingen beyde in de natuur en in de genade' (4 fol.).³⁰⁶

Volgens de catalogusbeschrijving heeft Van Deventer deze manuscripten in de periode 1694-1724 te Voorburg opgesteld. Het is echter mogelijk dat de theologische manuscripten reeds veel langer in bewerking waren en dus dateren uit de periode dat Van Deventer

302 Zie J. von Hoorn, *Getreue und vorsichtige Hebamme, welche in Frag und Antwort, zwischen den Gottesfürchtigen Weh-Müttern Siphra und Pua treulich unterweiset ... Nebst Contr. Dan. Kleinknechts Nutzlichen Unterricht für die Hebammen und andere dergleichen Personen* (Neurenberg: s.n., 1739) en idem *Siphra en Pua. Of onderwyzing in de vroedkunde en derzelve voornaamste handgrepen; nevens dertig gewigtige waarnemingen omtrent zware verlossingen. Naar den derden druk uit het Hoog- in 't Nederduitsch vertaald, en met eenige aanmerkingen vermeerderd door Gerard ten Haaff* (Amsterdam: F. Houduytn, 1753; tweede druk 1768).

303 Zie V. Dotterweich e.a. (red.), *Geschichte der Stadt Kempten* (Kempten 1989). Oorspronkelijk waren er twee locaties: de Stiftsstadt Kempten en de Reichsstadt Kempten, in 1811 bestuurlijk op één noemer gebracht.

304 Vgl. G. Spörlein en H. Blanz, Zur Geschichte des Hebammenwesens in Süddeutschland, *Zentralblatt für Gynäkologie* 78 (1956) 478-482.

305 Zie J. Stellingwerf, *De Mr. H. Bos-bibliotheek van de Vrije Universiteit Amsterdam* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1971). De precieze wijze van verwerving heb ik niet kunnen achterhalen.

306 Bibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam, afd. Oude Drukken, ms. A: XV.05048 (formaat: 330x210 mm); ms. B: XV.05049 (formaat: 330x210 mm), ms. C: XV.05050 (formaat: 340x210 mm), ms. D: XV.05051 (formaat: 330x210 mm), ms. E: XV.05052 (formaat: 340x210 mm), ms. F: XV.05053 (formaat: 325x210 mm), ms. G: XV.05054 (formaat: 330x205 mm), ms. H: XV.05055 (formaat: 330x205 mm), en ms. I: XV.05056 (formaat: 315x210 mm).

in Wieuwerd werkzaam was. In ieder geval heeft Van Deventer nog in zijn Voorburgse jaren aan deze manuscripten gewerkt, zoals ten eerste duidelijk blijkt uit de verwijzingen naar *De laatste monarchie* (1708) en *De openbaring van Jesus Christus* (1710). In het handschrift over de natuurkunde schrijft Van Deventer tot tweemaal toe dat hij 'meer dan vijftig jaren van mijn leeftijd' ervaring heeft in de 'vuurstookkunde dewelke bij veele onkundige soo hatelijk en veragt is', hetgeen betekent dat hij dit manuscript rond 1715 begonnen is. Ook de correcties van vroeger verdedigde inzichten wijzen op een late datering, evenals de notitie in het handschrift 'Wedergeboren of niet zalig' (ms. B), waarin Van Deventer schrijft dat hij 'boven verwagtinge, in mijne hooge jaren en grote swakheijt des lichaams, voleijndigt hadde mijne verklaring over het prophetische woordt, dat is over de sestien boeken door de propheten geschreven, na de regte tijdt ordre in dewelke sij na malkandere gepropheteert hebben gehad, en niet na de verkeerde ordre waarin sij in de Bijbel gestelt zijn, soo dagt ik mijn taak afgedaan te hebben, en mijne ontbindinge met rust af te wagten. Maar de Heere Godt ... heeft mijn herte bewogen om ook nog tot gemene stigting ietwes te schrijven over de wedergeboorte ende de bekeringe.' Het bedoelde manuscript over 'de kleine profeten' is overigens niet bewaard gebleven. De meeste handschriften waren bedoeld om ooit in druk te verschijnen, wat met name blijkt uit ms. A (natuurkunde) en zoals men bijvoorbeeld kan opmaken uit de aantekening 'NB dit alles in de voorrede' aan het slot van ms. D.

Zoals uit de titels al blijkt, gaat het hier (met uitzondering van ms. A) hoofdzakelijk om godsdienstige en theologische teksten, waarin bij uitzondering en dan slechts zijdelings en indirect iets over medisch(-historisch) relevante zaken te vinden is. Voorbeelden zijn de teksten over klassieke dogmatisch-theologische kwesties, zoals de 'verkiesing der genade' in ms. D, de verhandeling in dialoogvorm (waarbij Van Deventer in de rol van Johannes optreedt) over de dogmentrits betreffende de uitverkiezing (*predestinatio*), de volharding der heiligen (*perserverantia sanctorum*) en de 'wederoprichting aller dingen' (*apokatastasis*) in ms. E, en het vertoog over de 'raad van Gods raad' (*providentia Dei*) in ms. H.

De beschouwing in ms. E over de eindtijd sluit aan op Van Deventers verhandeling 'Over de verlossing van Juda en Israel' (ms. C), waarin hij zich breedvoerig profileerde als chiliast en philojudaïst.³⁰⁷

Uyt alle de aangehaalde plaatsen blijkt overvloedig de verlossing Ysraels van alle de twaalf stammen, die sy nog te wagten hebben. Ook hebben wij door deselve klaar genoeg doen sien, dat die lang beloofde verlossing en wederversameling Ysraels sekerlijk sal geschieden door Vorst Messias in sijne wederkomst op en met de wolke des hemels in het laatste der dagen. Waaruyt ligtelijk te sien is hoe ellendig misgetast hebben en nog mistasten alle degene die de toekomst Christi niet anders verwagte als, om soo te spreken, om in enen dag die sij den laatsten dag des oordeels noemen, de aarde te oordelen, dese werelt door vuur te doen vergaan, alle de doden op te wekken en de ene te senden na het eeuwige vuur en de andere met hem voor eeuwig op te nemen in de zalige eyndelose eeuwigheyd sonder iets meer.

In dezelfde verhandeling hield Van Deventer zich (net als in *De laatste monarchie*) ook bezig met de bijbelse geografie in de profetische geschriften. Over de *loci classici* in het bijbelboek Ezechiël (39, vers 6 en 16) meende Van Deventer te kunnen vaststellen dat het 'Land van Magog' te vinden was 'aan dese sijde van 't noorden van Jerusalem, aan 't

307 Van Deventer, ms. C, fol. 93.

eynde van Groot Tartarië tegen China'; 'de eilanden' identificeerde hij met 'de eylanden van Japan en die daar omheen gelegen sijn, agter China en Groot Tartarië', en de stad Hamona was volgens hem 'een stad in India, niet heel wijt van Jerusalem na 't Oosten gelegen'. Het laatste deel van het manuscript wijdde Van Deventer volledig aan zijn philojudaïstische opvattingen, onderbouwd met lange reeksen bijbelteksten waarin de bijzonderheden van 'Israels verlossing' worden beschreven. Zijn beschouwing over de synopsis van de drie evangelisten inzake de uitleg van Matthaëus 23 vers 1-3 (die 'in een gansch contrarie mening' moesten worden vertaald),³⁰⁸ opende Van Deventer met een scherpe kritiek op de predikanten en theologen uit alle tijden die oorzaak waren van het verval van de kerk (ms. F). 'Onder al hetgeene waardoor het Christendom tot verval is gekoomen en daarin voortgaat, is er niets dat daartoe meer gecontribueert heeft als de quade leere en het ergerlijke leeven van de leeraars dewelke sonder Goddelijke roeping of sendinge haarselven aangematigt hebben een gesag hetwelk sij van God niet ontfangen hebben en waardoor sij heerschappij gevoert hebben over het erfdeel des Heeren.' In vier dubbel beschreven folio's somde Van Deventer vervolgens de 'dwalingen en sonden' op van de schriftgeleerden, Farizeeën, Sadduceeën en Herodianen; eigentijdse voorbeelden worden niet gegeven.

In zijn geschrift (ms. G) over Saulus en Paulus, waarin Van Deventer een exegese geeft van Romeinen 1-8 en Galaten 5, frappeert de vrijheid waarmee hij de tekst van de Statenvertaling amendeert. In Galaten 5 bijvoorbeeld behoorden 'enige woorden van het zeventiende vers elders gelezen te werden als onse Nederlandsche oversetters gestelt hebben, opdat de sin en meyning van den apostel regt verstaan mag worden' (fol. 23-27). Over de plaats van de tekstkritiek in het gereformeerd protestantisme in het algemeen en in het Labadisme in het bijzonder zijn mij voor deze jaren rond 1700 geen studies bekend.³⁰⁹

De verwachting die de titel van ms. I wekt om daarin iets van natuurfilosofische aard te zullen aantreffen, wordt teleurgesteld. Al direct in het begin meldde Van Deventer dat het niet zijn voornemen was 'om ons op te houden met de scheppinge van hemel en van aarde, nog van de scheppinge van engelen en van menschen, maar om een korte schets te geven van 't werk der genade, of van 't werk der verlossinge, en van de herstellinge van den gevallen mensch'. Over Gods 'wegen en handelingen' in de natuur wordt daarna niets meer vernomen. Daarentegen verwacht men in het omvangrijke handschrift B dat gaat over een voluit Labadistische kwestie als de zuiverheid der Kerk (waarover ook door Van Deventers leermeesters reeds uitgebreide verhandelingen waren geschreven)³¹⁰ geen passages van medisch-historische of wetenschapshistorische betekenis aan te treffen, maar wordt men verrast door een uitgebreide beschouwing over de schepping. In feite bood Van Deventer hier een samenvatting of voorproefje van wat in het manuscript over de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde' verder wordt uitgewerkt. God schiep de wereld uit chaos ofwel 'het eij der werelt'.

308 Zie daarover J. Marsh, *History of the synoptic tradition. Revised edition* (Oxford: Basil Blackwell, 1963) en D.L. Dungan, *A history of the synoptic problem: the Canon, the text, the composition and the interpretation of the Gospels* (New York: Doubleday, 1999).

309 Vgl. G. Reedy, *The Bible and reason. Anglicans and scripture in late seventeenth-century England* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985).

310 Van de vele titels noem ik alleen die van P. Yvon, *Ontdecking van de ware religie en van de verscheyde merkten of eyenschappen der selve onder 't Oude en Nieuwe Verbont. Uyt het Frans vertaelt* (Amsterdam: J. van de Velde, 1684) en van P. Dulignon, *La corruption du souci et la délivrance que la grace en fait dans les vrais fidelles, avec la conduite paternelle de dieu sur les enfans* (Amsterdam: J. van de Velde, 1687).

Dit chaos of dit eij der werelt bestondt dan uijt dese twee voorname deelen, eerstelijk uijt water en ten andere uijt de geest die in en op de wateren sweefde[n], de wateren waren de stoffe en de materie, en de geest was het die de stoffe bewoog en levendig maakte, en dat ik hier niet tevergeefs doe opmerken, omdat die stellinge ons kan ligt geven omtrent alle natuurlijke geboorten, die mede alle uijt water en uijt geest voortkoomen. ... Het chaos was tegelijk duijsternisse en tegelijk ligt, maar de duijsternisse overdekte eerst het ligt, maar Godt scheidende het ligt van de duijsternisse, soo omringde en bedekte het ligt de duijsternisse, soo dat het ligt dat eerst inwendig in 't chaos besloten was, nu buijten stondt en den eersten [scheppings-]dag maakte.'

Wat de schepping van de mens betreft, moest men de bijbelse voorstelling dat God de mens uit stof had geformeerd en daarna de levensadem in de neusgaten had ingeblazen, zo opvatten dat hier geen gewoon 'stof der aarde' was gebruikt, maar 'het goudt der aarde, dat is het beste deel dat de aarden in sig heeft'. Gelet op de grondbetekenis van de naam Adam ging het meer precies om 'rode goudaarde', waarvan de ondervinding Van Deventer had geleerd 'dat in alle aarde (ook daar nooit geen goudt en groeijt) soodanig een rode aarde is opgeslooten, uyt dewelke een geest kan getrokken werden, in dewelke het fijne goudt so sagt en soo natuurlijk smelt en sig ontbindt, gelijk als ijs smelt en sig ontbindt in laauw water'. Deze opvatting vindt men uitvoerig terug in het handschrift over de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde'.³¹¹

In zijn vertoog over de ingeblazen levensadem kwam Van Deventer al snel op de geesten die in wezen vloeibaar waren en zich aan onze zintuigen 'meest openbaren onder de gedaante van water, of van olie of van sout', zijn modificatie van de Paracelsistische drie-elementenleer (kwik, zwavel en zout). De exercities in het hermetische denken die Van Deventer zijn beoogde lezers vervolgens biedt, laten zich niet gemakkelijk samenvatten, althans niet binnen de grenzen van deze studie. Dat geldt evenzeer voor de vele passages waarin natuurlijke verschijnselen worden vergeestelijkt c.q. geallegoriseerd. Een voorbeeld daarvan is het eerste huilen van de pasgeborene dat voor Van Deventer een parallel biedt met de wedergeboorte, die eveneens met tranen vergezeld placht te gaan.

De eerste eygenschap der eerstgeboore kinderen is, dat se weenen, welk weene ontstaat als een gevolg van het plotselijk invallen van de lugt in haar lange pijpen, waardoor sij voortaan genootsaakt zijn, bij de inademing der lugt te leven, daar se dat te voeren in 's moeders lichaam sonder inademing van de lugt leefden, welke nieuwe verandering des levenswijze soodanige uytwerkinge heeft, dat het kindt daardoor gedrongen werd om te wenen of te schreyen, alsof het sig wilde beklagen over die onverwagte en onbekende nieuwe levenswijze, alhoewel het kindtje daarvan geen klare kennisse ofte wetenschap en heeft.

'*Eerste beginselen der ware natuurkunde*'. De verhandeling over de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde' (ms. A) laat zich onmogelijk in enkele regels samenvatten. Alleen een geredigeerde, volledige transcriptie van het handschrift kan recht doen aan het gedachtegoed dat Van Deventer hierin presenteerde. Voor de bestudering van het werk van Van Deventer is dit manuscript van groot belang: het gaat immers om een nog niet eerder in het licht gegeven werk van een Nederlandse onderzoeker die enerzijds beschouwd mag worden als representant van de kring der Nederlandse Starkeyanen en die anderzijds een plaats verdient in de rij van Nederlandse natuurkundigen die eind zeventiende, begin achttiende eeuw werden geïnspireerd door het fysisch-chemisch onderzoek van 'the

³¹¹ Ms. A, deel I, cap. 8: 'Hoe of waaruyt het lichaam van Adam geschapen is'.

Oxford physiologists'.³¹² Tot het laatstgenoemde collectief behoorden met name John Mayow (1645-1679), wiens werk *Van Deventer* uit de door Blankaart bezorgde Nederlandse vertaling van diens *Opera omnia* zal hebben gekend,³¹³ en Robert Boyle (1627-1691), wiens naam merkwaardigerwijs nergens door Van Deventer wordt genoemd, maar wiens ideeën men duidelijk terugvindt in Van Deventers verhoog.³¹⁴ Onduidelijk blijft of de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde' het manuscript betreft waarop Van Deventer doelde, toen hij in zijn *Beschryving van de ziekten der beenderen* bij herhaling verwees naar een nog onuitgegeven werk, 'waarin ik myne eygene [scheikundige!], v.L.] hypothesis meer conform aan de waarheit hoop uyt te breyden, tot nut van alle leergerige geneesheeren en leergierige heelmeesters'.³¹⁵

De 'Eerste beginselen der ware natuurkunde' verdeelde Van Deventer in twee delen: een eerste deel 'sijnde een kortbondige verklaringe ofte ophelderinge van de sesdaagse scheppingen volgens Gen[esis] 1', en een tweede deel 'sijnde een nader verhandeling, van de vijf eerst geschape wesens, hoofdstoffen of elementen, namelijk van de drie ligte, als licht, lugt en duysternisse, ende van de twee sware, te weten water ende aarde. Van de werkingen der elementen in en op malkanderen en van hare halve en geheele veranderinge, sonder ware verwesinge. En van de geheele onmogelijkheid, om de lichamen door konst sodanig te kunnen scheyden, dat men yder element afzonderlijk kan vangen beslyten en bewerken'. De bijbehorende kosmologische tekening waarnaar in de tekst herhaaldelijk wordt verwezen, is helaas niet bewaard gebleven.

Het eerste deel van de verhandeling, gewijd aan de kosmogonie, opent met een uitvoerige beschouwing van het scheppingsverhaal volgens Genesis 1, dat Van Deventer woordelijk volgde en letterlijk interpreteerde.³¹⁶ Daarbij maakte hij veelvuldig gebruik van de reeds genoemde metafoor van het ei, 'een ey sonder schil ofte schaal, [waarin] den hemel ende aarde in de kragt of vermogen opgesloten waren'.

312 Zie i.h.b. R.G. Frank, *Harvey and the Oxford physiologists. A study of scientific ideas and social interaction* (Berkeley etc.: University of California Press, 1980).

313 J. Mayow, *Alle de medicinale en natuurkundige werken, Uit het Latijn vertaald en met aanmerckingen verrijkt door S[teph] B[lancaart]* (Amsterdam: T. ten Hoorn, 1683). Een samenvatting van Mayows ideeën geven o.a. W. Boehm, John Mayow and his contemporaries, *Ambix* 11 (1963) 105-120 en A.G. Debus, The Paracelsian aerial nitre, *Isis* 55 (1964) 43-61.

314 Vgl. over de ideeën van Boyle: Th.S. Kuhn, Robert Boyle and structural chemistry in the seventeenth century, *Isis* 43 (1952) 12-36; M.B. Hall, *Robert Boyle on natural philosophy. An essay with selections from his writings* (Bloomington: Indiana University Press, 1965) en vooral Pagel, *The smiling spleen*, 148-154.

315 Van Deventer, *Beschryving van de ziekten der beenderen*, 29 en 70.

316 De samenhang met contemporaine exegetische studies over Genesis 1 ben ik niet nagegaan; vgl. E.M. Klaaren, *Religious origins of modern science. Belief in creation in seventeenth-century thought* (Grand Rapids: W.B. Eerdmans, 1977). Ten minste twee werken verdienen in dit verband te worden genoemd, namelijk van A.M. van Schurman, *Uitbreiding over de drie eerste kapitels van Genesis. Beneflens een verhoog van het geestelyk huwelyk van Christus met de gelovigen. In zynryk digtmaat. Nu eerst na het originele handschrift gedrukt* (Groningen 1732; microfiche-editie Leiden: IDC, 1980) als specimen van de Genesis-studie binnen de Labadistengemeenschap, en van E.M. van Helmont, *Eenige voor-bedagte en over-wogene bedenkingen over de vier eerste kapitellen des ersten boeks Moysis, Genesis genaamt* (Amsterdam: P. Rotterdam, 1698) dat voor Van Deventer goed toegankelijk was om er de alchemistische kosmogonie uit te leren kennen. Uit de lijvige studie van K.B. Collier, *Cosmogonies of our fathers. Some theories of the seventeenth and the eighteenth centuries* (New York: Columbia University Press en Londen: P.S. King and Son, 1934) blijkt wel hoe complex het thema werd doordacht en hoe uitgebreid de literatuur in het onderhavige tijdvak was. Zie ook de recentere studies van B.J.T. Dobbs, *Alchemische Kosmogonie und arianische Theologie bei Isaac Newton*, in: Chr. Meinel (red.), *Die Alchemie in der europäischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1986) 137-150 en vooral N.A. Emerton, *Creation in the thought of J.B. van Helmont and Robert Fludd*, in: R. Rattansi en A. Clericuzio (red.), *Alchemy and chemistry in the 16th and 17th centuries* (Dordrecht etc.: Kluwer Academic Publishers, 1994) 85-101.

Capit 1

Korte herhalinge van het Vijf ledige Chaos, ende

van de Duysternisse.

Hebben de in het eerste deel van dit werk, breet
genoeg gesproken of geschreeven over de scheppinge
van het Chaos, het eerste scepstel aller scepsteden
die ronde bol, of dat onbegrijpelyke, groote Ey, het welk,
ho bestondt, iust de vermenigde deelen, in de welke het
traps gewyze is verdeelt geworden. Ende, waar door;
den Hemel ende de Aarde formelyk geworden zyn;
soo danig, als deselve nu zyn: ofte so danig, als deselve
van de Dagen der scheppinge, af geweest hebben.
Soo staat ons nu wael nader te spreken over die
vijf deelen, in de welke dat groote Chaos door de
almachtige scepsteden ^{gemaakt} is gedeelt geworden. Ende
des halven zal ik mijne geyden seggen, tot nader ofte meerder
ophelderinge: *

- 1 Van de Duysternisse
- 2 Van het Licht
- 3 Van de Lucht of windt
- 4 Van het Water
- 5 Van de Aarde. na dien staat doet in sy ons, ^{nu} voeg
komen, ende van den Almagtigen scepsteden tot syne eerste ende
stuurlykheit, ende tot onse Nutte sijn gestelt.

Van de Duysternisse deffelt wyse ^{en} werkingen.

De Duysternisse, te weten des zelfs weesen eygenschappen
en werkingen, is het nocht als een ^{byna} geheel en al onbeken
de zaak, ^{Want} Had den de heydensche wyse geeren, ^{ende} de duyster
nisse wel gheend, sy soude nocht in die dwalrige sijn
gehoomen, van de Duysternisse te houden voor een enkele
ontberinge van Licht, ende de koude ^{voor} een ontbe
ringe van warmte of van vuur, vernietigende oft elieve
ontkennende, daar door het weesen, de eygenschappen, ende de
eijge, natuurlijke werkinge van de Duysternisse.

Derhalven is het klaar, dat Godt den eersten dag alleen geschapen heeft dat eerste algemene zaadtwesen, dat onbegrijpelijk groote mengsel, in hetwelke den hemel en de aarde zadelijk vervat waren en, gelijk een kuyken vervat is in een ey, sonder dat men kan seggen dat in dat ey formeljik enig vleesch of benen etc. formeljik te vinden is, maar alleen zadelijk, dat is in de kragt, om sulks door de broeyinge voort te kunnen brengen.

Dat soo sijnde, so kan men geen bekwamer denkbeelt maken, van dat eerste schepsel, dat Godt in den beginne schiep, en hetwelke het eerste wesen was, waaruyt daarna den hemel ende de aarde door Godts scheppende woort als trapsgewijse sijn voortgekomen, ende daarom van den man Godts Mose te regt genoemt den hemel ende de aarde, omdat het wesen van den hemel ende van de aarde, als in een ey figuurlijk zadelijk daarin opgesloten waren.

Indien wij ons dan dat eerste geschapen wesen, of dat chaos figuurlijk voorstellen, als het eerste ey, waar uyt den hemel en de aarde in de 6 dagen der scheppingen sijn voortgekomen, soo kunnen wij daaraan niet wel denken, als aan een ey dat soo groot was, als nu den ganschen hemel is, het uytspansel, de lugt met de son, de maane ende alle de sterren des hemels, ende tegeljik soo groot als de gehele werelt, de aarde, de zee en alles wat daarin is. Ende nog soo veel groter als den grooten oceaen der wateren die boven het uytspansel sijn.

Kerntekst voor Van Deventer was Genesis 1:6 ('En God zeide: Daar zij een uitspansel in het midden der wateren; en dat make scheiding tussen wateren en wateren!'), waaruit hij concludeerde dat de 'hemel' (dampkring) en de aarde omsloten worden door de 'bovenhemelsche wateren'. In het eerste deel van het manuscript dient deze voorstelling van zaken ter verklaring van het feit dat de dampkring niet verder kan expanderen en dat de aarde onbeweeglijk op haar positie blijft. Kennelijk hield Van Deventer nog vast aan het geocentrische wereldbeeld.³¹⁷

Niet sonder reden soude iemant hier wel kunnen vragen tot wat voor een nuttig en nodig gebruyk den alwijsen Schepper dien grooten oceaen der bovenhemelsche wateren boven op den hemel heeft geplaa[t]st? Waarop ik antwoorde: Eersteljik sijn die bovenhemelsche wateren op den hemel geplaa[t]st, om als een deksel den hemel te dekken en te besluyten, ende te beletten, dat den hemel sig niet hoe langs hoe meer uytsettede. Want het staat te denken dat bij aldien den hemel onder dat sware deksel niet en was beslooten, dat het vuur niet ruste en soude, maar dat hetselve den hemel meer ende meer soude verwijderen ende vergrooten.

Ten anderen soo schijnen die bovenhemelsche wateren seer nodig op den hemel geplaa[t]st te zijn, om door hare onbegrijpelijke swaarte tot een persgewigt te verstreken om den ganschen hemel op sijn ommetrek gedurig te drukken en te perssen na sijn middelpunt, waardoor al de delen van den hemel soo stijf tegen den aardtkloot werden vast aangeperst, dat daardoor den aardtkloot als onbeweeglijk vast is gestelt, wandt dien aan pers gelijkelijk van den gehelen ommetrek des hemels aanperssende, drukken den aardtkloot van alle sijden even kragtig, en doen de aarden hangen als aan een niet.

In het tweede deel maakte Van Deventers dezelfde kosmologische visie tot basis van een geheel eigen opvatting over de in zijn tijd druk bediscussieerde thematiek van de (atmosferische) luchtdruk c.q. de *pneumatica*.³¹⁸

³¹⁷ Vgl. over de verdediging van het geocentrische en de acceptatie van het heliocentrische wereldbeeld de recente studie van R.H. Vermij, *The Calvinist Copernicans. The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam: Edita, 2002).

³¹⁸ Vgl. J.B. Conant (red.), *Robert Boyle's experiments in pneumatics* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979) en Ch. Webster, *The discovery of Boyle's law and the concept of the elasticity of air in the seventeenth century*, *Archive for the history of exact sciences* 2 (1965) 441-502.

Indien dan de lugt ofte den hemel als een uytspansel alle de bovenhemelsche wateren draagt ende uytgespannen houdt op soodanig een wijze, dat die bovenhemelsche wateren niet kunnen nedervallen ofte nederdalen, maar door dat uytspansel in haar bepaalde plaats altoos boven dat uytspansel moeten blijven, soo schijnt daaruyt nootzakelijk te volgen dat de lugt als een uytspansel ende de bovenhemelsche wateren als een pers beyde door hare natuurlijke gesteltheyt onophoudelijk op malkanderen moeten werken. De ene opschortende ende uytspannende en dragende alle die sware bovenhemelsche wateren. Ende de anderen door haare uytnemende swaarte dat uytspansel gedurig drukkende ende perssende, om welke reeden ik niet onbillijk de bovenhemelsche wateren met waarhey meyn te mogen noemen een groote lugtpers die door sijne geheele swaarte of gewigt, de lugt ofte het uytspansel van sijn ommetrek na sijn middelpunt is drukkende ende perssende. ... En dewijle dat den geheelen ociaan van bovenhemelsche wateren met sijne gehele onuytdenkelijke swaarte den hemel in sijn gehele omtrek onophoudelijk drukt en perst, soo schijnt daaruyt nootzakelijk te moeten volgen dat die deelties, die naast aan de lugtpers zijn ende die persinge het eerste lijden, ook het sterkste ofte het kragtigste ingeperst werden ende daardoor ook het digste op malkanderen gedrongen werden, ende dat die bovenste deelties vast gedrongen werdende of tegen de deelties die het naast aan of onder haar zijn, ook het sterkste persen, ende dese wederom andere die laager zijn, ende alsoo voort als tot het oneyndige toe, ende dat altoos van den ommetrek na het middelpunt.

Uit het vervolg van het manuscript blijkt dat Van Deventer zich bewust was dat hij met zijn these over 'de lugtpers' in ging tegen de heersende opvattingen, namelijk 'dat de benedenste deelties, dragende swaarste perssing van alle de bovenste, ook de meeste inperssing leeden'. Maar, zo verdedigde hij zich, 'sodanige schrijvers schrijven aan de deelties van het uytspansel een swaarte of gewigt toe die sij niet en hebben, want de deelen van de lugt, van het licht nog van de duysternisse en hebben geen swaarte of enig gewigt, gelijk klaarlijk is te bewijzen en gelijk ik in 't vervolg klaarlijk hoop aan te toonen.' Als de lucht al zwaarte had, dan kwam dat door de vermening met andere deeltjes, namelijk van water- en aardedeeltjes.

Indien dat uytspansel is een samengesteld mengsel van licht, lugt en duyster, soo geef ik in bedenken of onse hedendaagsche schrijvers wel genoeg onderscheyt maken wanneer sij dat samengestelde mengsel van licht, lugt en duysternisse enkel en alleen lugt noemen. En of sij niet nog een groter abuys begaan, wanneer sij een mengsel van alle de vijf hoofdstoffen, namelijk van licht, lugt, duysternisse, water en aarde lugt noemen? En evenwel dat is hede ten dage seer gemeen en men beelt sig heeden in wat groots ontdekt te hebben, wanneer men kan aantonen dat die gemene lugt, namelijk die vijf samen gemengde hoofdstoffen, swaar zijn, maar voorsigtiger souden sij geschreven gehadt hebben, indien sy geseyt hadden, dat in de gemene lugt ietwes is dat swaar is, te weten het water en de aarde.

Op de derde scheppingsdag werd de ontmenging van de aarde en het water gerealiseerd. Beide vormden 'een chaos, een mengsel, een troebel sap ofte eene looge, ofte als een pap of sapagtige vloeyende vogtighey', vergelijkbaar met 'de uytgeperste sappen van druyven, van appelen, peren, of enige andere vrugten, waarin water, aarde, sout, en swavel, alles onder een vermengt is, tot dat de fermentatie een scheidinge der delen maakt, en de aarde doedt swaar werden, waardoor deselve dan na de grondt sakt, en van het klare vogt werdt afgescheyden, en onder dan het klare vogt werdt afgegoten of afgetapt, soo wert dan de aarde die te voren onsigtbaar was, sigtbaar en kennelijk'.

De zon, maan en sterren die op de vierde scheppingsdag aan de kosmos werden toegevoegd, waren volgens Van Deventer niet alleen bedoeld om 'dag- en nagtligt' te geven, maar deze hemellichamen zorgden tevens voor 'een dagelijksche ingeestinge ... sonder

dewelke niets van al wat en in de aarde groeyt niet alleen niet konde wasschen ende vernigvuldigen, maar selfs niet behouden het leven dat sij van Godt ontfangen hadden. Met deze verwijzing naar deze astrale influx plaatste Van Deventer zich in het kielzog van Paracelsus, en week hij af van Van Helmont die de invloed van de hemellichamen op de natuur ontkende.³¹⁹

Ook op het punt van de zogeheten *elementa primigenia* volgde Van Deventer niet Van Helmont, die daartoe het water en de lucht rekende, maar koos – net als Boyle – voor het water en de aarde.³²⁰ ‘Uyt de algemene baarmoeder het water’ kwam op de vijfde scheidingsdag ‘een gewemel van levende zielen’ voort; ‘uyt den baarmoeder der aarde’ volgden op de zesde dag ‘veele besielde lichamen ... , namelijk het vee, ende het kruypende ende het wilt gedierte der aarde, na zijnen aart’ en ten slotte ook de mens. Elders sprak Van Deventer over de ‘twee algemene moeders, om nog andere soorte van lichamen voort te brengen, te baren ofte uyt te geven’. De aarde zelf was bij zijn schepping op de derde dag beladen met *semina* waaruit zowel de vegetabilische als de minerale stoffen zouden voortkomen. ‘Dese sigtbaar geworde aarde is op denselven [derden] dag geworden, den algemenen akker aller aardtsche zaden. Deese drooge maagdelijke aarde heeft op den eerste dag van hare geboorte, alle zaden van alle aardtgewassen in haren schoot ontfangen, door de almachtige scheppende kragt van Godt. Ende gelijk zij op den dag harer geboorte alle zaden heeft ontfangen, soo heeft zij ook op dienselfden dag gebaart. Ende aldus is zij kindt, maagt en moeder tegelijk op enen dag geweest.’

Bij zijn relaas over de schepping van de mens besteedde Van Deventer uitgebreid aandacht aan procreatieve eigenschappen van het eerste mensenpaar, waarbij hij zich op bijbelse gronden in het zeventiende-eeuwse debat over de generatieleer temidden van animalculisten, ovisten en aanhangers van de *amphimixis* onder de eerste groepering schaarde.³²¹

Sommige hebben daardoor verstaan, dat Godt Adam ende Eva soo geschapen heeft, dat se elk voor sig man ende wijf sijn geweest, ende elk voor sig selven de plaats van man ende wijf hebben kunnen bekleden. Ende ofschoon ik wel weet dat er nu en dan soodanige menschen sijn geweest, die sodanig gestelt geweest sijn, soo ben ik nogtans van gedagten, dat Mose ons door dese sijne woorden niet heeft te kennen [ge]geven, dat Adam en Eva hermafrodit geschapen sijn geweest. Want merkt wel, hij spreekt hier niet eygentlijk van de scheppinge van Eva, die niet op den sesden dag geschapen is, maar van Adam of van alle degene die in hem geschapen werden. Als hij eerst geschapen werd, seggende na den beelde Godts schiep hij hem, namelijk hij schiep Adam ende alle degene die zadelijk in Adam geschapen wierden, die schiep Godt man ende wijf. ... Merkt wel dat Eva niet zadelijk in Adam is geschapen, gelijk alle andere menschen die uyt Adam ende Eva geboren sijn geworden, want tot een zadelijke geboorte der menschen, wert vereyscht, een man die het zaadt geeft, en een vrouw of wijf die het zaadt ontfangt, en eyndelijk ter werelt brengt. Nu heeft Godt wel het zaadt aller menschen in Adam ingeschapen en gelegd op den sesden dag der scheppinge, en dat Eva uyt Adam gebouwt of geschapen was. Ende dat menschelijk zaadt heeft Godt soo in Adam geschapen, dat hij yder zaadtdeeltie, sijne eygene terminatie ofte bepalinge heeft gegeven, om te werden man ofte wijf. Ende aldus heeft Godt Adam scheppende, alle menschen in hem geschapen, ende heeft se ook in hem geschapen man ende wijf.

319 Zie Pagel, *Paracelsus*, 65-71 en idem, *Joan Baptista van Helmont*, 46-49.

320 *Ibidem*, 49-50 en vooral Ch. Webster, Water as the ultimate principle of nature: the background to Boyle's Sceptical chymist, *Ambix* 13 (1965) 96-107.

321 Vgl. H. Fischer, Die Geschichte der Zeugungs- und Entwicklungstheorien im 17. Jahrhundert, *Gesnerus* 2 (1945) 49-80 en C. Correia, *The ovary of eve. Egg and sperm and performance* (Chicago etc.: University of Chicago Press, 1997).

In dit verband mag herinnerd worden aan een passage uit het *Nieuw licht*, waarin Van Deventer de bijzondere bouw van de menselijke baarmoeder aan de orde stelde en stelling nam tegen de Aristotelische homologie van de humane en animale anatomie. Volgens hem was de mens 'door een bysonder voorregt boven alle dieren naar het beeldt Godts geschapen' en had de vrouw dan ook 'boven haar alle een geheel andere lijfmoeder. ... Gelijk de wijsheyt Godts by uytmentheyt heeft uytgeblonken in 't formeren van den mensch, soo heeft het Godt ook behaagt de vrouwen van een bysonder voorregt boven vele dieren met soodanigen lijfmoeder te voorsien, die (als het nodig is) konde uytsetten en groot werden en tegelijk omtrent deselve dikte behouden die deselve heeft wanneer dat se kleyn en onbevruyt is'.³²²

Terwijl Van Deventers elders in zijn geschriften de leer van de drie elementen (*principia*) volgens Paracelsus in gemodificeerde vorm lijkt de aanvaardden, nam hij in de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde' – althans voor de macrokosmos – nadrukkelijk afstand van deze inzichten.

Maar overmits geene van alle die schepselen eigenlijk een beelt ende gelijkenisse Godts was, nog konde zijn, dewijle sij alle waren enkele groove ofte fijne lichamen, dat is geestelijke lichamen of lichamelijke geesten, ofte dat se waren tesamen gestelt uyt lichaam en ziele, soo konden geene van haar allen, met regt niet genaamt werden een drieenig wesen, ende en konden derhalven, het ongeschape drieenig wesen niet verbeelden oft afbeelden. Ik weet ook wel dat veele oude en nieuwe chimisten grooten ophef maken van een afbeeltsel van de heylige goddelijke drie eenheyt te vinden in de ontbindinge der lichamen, en deselve te scheidten in de drie principien, die sij sout, swavel en mercurius noemen. Ook noemen sij deselve lichaam ziel en geest. Maar hoe schadelijk die leere, veele eeuwen agtereen is geweest, aan een oneyndig getal van laboranten, die die leere gevolgt hebben, hoope ik door liefde ende medelijden bewoogen, in een ander tractaat te ontdekken aan de opregte waarheytlivende soekers.

Ende of wel de leere van de drie principien, aan veele seer nadelig is geweest, soo is deselve egter niet buytensporig geweest als die verwerde leere van de vier elementen, sijnde een waar doolhof en warnest der heydensche schoolgeleertheyt, ende van haar in de schoolen onder het Christendom soo ijverig overgebracht, en soo standvastig aan de jeugt ingeboesemt tot op den huydigen dag. Maar dit is maar als in het voorbijgaan geseyt

Aansluitend op het kosmogonische verhoor verbond Van Deventer de eerste vijf schepingsdagen aan de *genesis* van een vijftal elementen, 'de vijf eerst geschape wesens, hoofdstoffen of elementen, namelijk van de drie ligte, als licht, lugt en duysternisse, ende van de twee sware, te weten water ende aarde'.³²³ Licht (vuur), lucht, water en aarde kwamen daarbij overeen met de vier elementen uit de klassieke wereld; de duisternis als element op te vatten was een gedachte die in de hermetische traditie vooral bekendheid kreeg door het werk van Robert Fludd (1574-1637) en ook door Starkey verdedigd werd.³²⁴

In zijn elementenleer volgde Van Deventer het corpusculaire denken, zoals duidelijk blijkt uit de volgende beschrijvingen van de drie 'ligte elementen': duisternis (koude-deeltjes), licht (vuurdeeltjes) en lucht.

³²² Van Deventer, *Nieuw licht* (1701-N1) 41 en 49.

³²³ Vgl. R. Hooykaas, *Die Elementenlehre der Iatrochemiker, Janus* 41 (1937) 1-28, waarin met name aan de vijf elementenleer aandacht wordt besteed, overigens in een samenstelling die belangrijk afwijkt van Van Deventers voorstelling van zaken.

³²⁴ Collier, *Cosmogonies of our fathers*, i.h.b. hoofdstuk 3 'Primeval light'.

Uyt de vaardigheyt ofte snelheyt met ofte door dewelke de fijne deelties van de koude duysternisse door een houtte vat ofte door een glas door passeren, ka[n] men ligtelijk oordelen, dat die deelties seer ligt en vlugtig zijn, want soo sij dat niet en waren, soo soude derselver beweginge en werkinge veel langamer en trager toegaan. Ende doordat de koude duysternisse de deelties van het licht en van het vuur weg stooten en doen wijken, daaruyt volgt nootzakelijk, dat de deelties van de koude duysternisse van een andere form of gesteltheyt moeten zijn als de deelties van het lic[h]t, en van het vuur, maar de onuytdenkelijke fijnheyt van die deelties is oorsaak, dat wij ons deselve niet kunnen verbeelden en derhalven blijft dat voor ons als een ondoorgroendelijke verborgentheit.

De werking van de brandspiegel bewees dat licht- en vuurdeeltjes identiek waren en maakte de reflectie van het licht waarschijnlijk dat deze deeltjes bolvorming waren.

Dat de stralen van het licht bestaan uyt seer ligte en fijne lichamelijk deelties, blijkt selfs aan ons gesigt, want ofschoon die deelties soo fijn sijn dat se door een rondt glas vol water als onverhindert doordringen, of haar licht daardoor heen schieten, soo sijn se egter niet soo fijn dat se op deselve wijze door een kopere bol kunnen door dringen, maar wanneer die bol gladt gepolijst is, soo kunnen met het oog sien, hoe de stralen van het licht, of derselver fijne deelties, op de gladde bol afsteuyten, en sig na alle zijden verspreyden, en haar sterrewijse verstrooyen. ... Uyt het gesejde van de sonnestralen op de brandtspiegels vinden wij gelegentheit om te toonen, wanneer dat wij het licht licht noemen ende ook wanneer wij het licht vuur noemen, soo lange als die sonnestralen in de lugt verspreydt sijn, ende ons maar dienen om ons te verlichten, soo noemen wij deselve licht, maar wanneer die stralen, in grooter menigte in de holligheyt van de brandtspiegels dik en digt op malkander werden gedrongen, ende daar uyt als met een stekende vlam of straal uytgeschieten, en enige metal smelten, of enige brandtbare stoffe aansteken, ende doen branden, dan noemen wij deselve vuur. Waaruyt blijkt dat wij die benamingen van *licht en vuur geven aan een ende het selfde wesen, na desselvs verschillige werkingen.*

Hetselve dat wij gesejt hebben van het sonne licht, kan ook gesejdt werden van het licht der keersen, der lampen &c. Want de vlamme van een lamp of keers, geeft ons een aangenaam licht, ende met deselve kunnen ook glas en m[et]allen smelten, door behulp van een blaaspijp, gelijk aan de goudt- en silver-smeden, en aan de glasblasers genoeg bekendt is.

Van de form van de lichtdeelties kan men met volle sekerheydt niet veel seggen, maar dewijle de vurige lichtdeelties met sulken snelheyt van een gladde kopere bol te rugge steuyten, soo is het niet onwaarschijnlijk, dat de lichtdeelties seer fijne en ronde bolleties zijn, dewijle de bolronde form, wel het snelste wederomsteuyten van alle ronde vaste en gladde lichamen.

Bij de bespreking van de luchtdeeltjes somde Van Deventer een tiental eigenschappen op, namelijk ze zijn (1) 'alle seer fijn ..., egter soo sijn de lugtdeelties niet soo fijn als de deelties van het licht en van de duysternisse, want de lugtdeelties kan men in een glase vat besluyten, maar de deelties van de duysternisse ende van het licht niet, die dringen door alle vaten heenen, waardoor men deselve nergens vast in besluyten en kan'; (2) 'week en sagt, ende derhalven buygbaar'; (3) 'vloeybaar, en daarom ligtelijk wijkende voor malkanderen, en voor alle andere lichamen, dat licht met een gladde ronte schijnt overeen te komen'; (4) 'droog ende niet nat gelijk als de waterdeelties die overal aankleven'; (5) 'windig, of de windt selve als sij sterk gedreven werden'; (6) 'vlugtig, maar de lugtdeelties sijn maar niet vlugtig als de deelties van het licht en van de duysternisse'; (7) 'doorsigtig en doorschijnende, soo dat sij het gesigt weynig belemmeren en de stralen van het licht schijnen als onverhindert door de lugt henen'; (8) 'buygbaar en kunnen digt op malkanderen gedrongen werden; opeen geperst zijnde soo werden sij ligtelijk wederom uytgeset soo haast als sij niet meer soo stijf geperst zijn'; (9) 'seer licht en sonder gewigt' en (10) 'het is een mengsel van de drie ligte hoofdstoffe'.

Deze uitvoerige beschouwing van de luchtdeeltjes had Van Deventer nodig ter onderbouwing van zijn opvattingen over de verschillende bekende thema's uit de *pneumatica* van de tweede helft van de zeventiende eeuw, zoals het bestaan van het vacuum, de kwestie van de zwaarte en de elasticiteit van lucht (Boyle: 'the spring of air and its effects') en de werking van de barometer.³²⁵ Daarbij sloot Van Deventer aan op zijn eerder genoemde beschouwingen betreffende de 'lugtpers'.

[*Vacuum*] 'Uyt dese sterke perssing van die groote en sware lugtpers, waardoor alle de lugtdeelties of de deelties van het uytspansel de eene op de andere of tegen de andere soo sterk persen en aandringen, schijnt nootzakelijk te volgen, niet alleen dat geen lichaam ongeperst is ofte ongeperst kan blijven, maar ook dat de lugtdeelties alle plaatsen moeten vervullen, ende dat sij niets lugtledig kunnen laten, tenzij in soodanige lugtledige vaten door dewelke de lugtdeelties niet doordringen en kunnen.'

[*Barometer*] 'Dat de sterke perssing van de lugt op de quik in het quikbakje van een barometer niet geschiedt nog ook niet geschieden en kan door de geringe swaarte van de lugt, maar dat die geschiedt door de sware en kragtige drukkinge of perssing van de onuytdenkelijke swaarte van de bovenhemelsche wateren, dewelke als een ware lugtpers den gehelen omtrek des hemels omringend en gedurig perssende, alle de lugtdeelties onophoudelijk van den ommetrek na het middelpunt digt in en op malkanderen dringt, ende soo digt oopen dringt dat se daardoor nootzakelijk die sterke perssing doen, dewelke sij doen op alle lichamen en bijgevolge ook op de quik die in het bakje is van een barometer.'

Hadt men dit wel begrepen, men soude verre sijn geweest, de sterke perssing van de lugt op de quik, toe te schrijven aan de swaarte van de lugt, ende men hadde de moeyte wel kunnen sparen van soo veel vergeefse proeven te doen om de swaartekragt van de lugt te bewijzen, en dewelke nog toe soo veel mij bekend is niemant bewesen heeft, nog dewelke ook niet bewesen kan werden, omdat se nergens te vinden en is, als in de misvattinge van degene die het eene voor het andere nemen. Want siende dat de lugt de quik nederdrukte, soo hebben sij daaruyt beslooten dat sulks geschiede door de swaarte van de lugt, niet wetende of niet opmerkende dat die perssing geschiedt door de swaarte van de lugtpers die de lugt met sulken kragt op de quik nederdrukt of nederperst.'

[*Elasticiteit*] 'Indien de uytvindinge van de swaarte van de gemene lugt veele verwonderinge gemaakt heeft, bij veele onkundige die niet weten dat er water en aarde in de lugt is, soo heeft de uytvindinge van de elasticiteit, ofte de uytsettende kragt van de gemene lugt, bij veele met regt nog groter verwonderinge veroorzaakt, dewijle deselve tot verbaast wordens toe, bij veel proeven is gebleken, ofte tenminsten heeft het gebleken, dat in dat mengsel der vijf hoofdstoffen, dat sij lugt noemen, iets is, dat na een verige kragt gelijkt. Want soo haast als de perssende kragt ophoudt of vermindert, werden de lugt opgeligt, uytgeset of uytgebreydt en verwijdert. Maar gelijck de ontdekkers van de soogenaamde swaarte van de lugt niet hebben geweten, waarin die toevallige swaarte van de lugt bestont, alsoo heeft mijns wetens tot nu toe ook niemant kunnen seggen, waarin die veerige of uytsettende kragt van de lugt bestaat. Of de fijne lugtdeelties een veerige form of gedaante hebben gelijck als de veren van vogelen, gelijck wol, gelijck haayr, of gelijck stale veren, is niet bewijslijk, en voor mij ongelooflijk. Soo ik enige form daaraan soude toeschrijven, soo soude ik voor het naaste denken, dat de fijne lugtdeelties bestaan uyt kleene holle bolleties, dewelke de inperssing soude kunnen lijden, en dewelke daarna weder kunnen oprijzen, maar hoe dat sodanige bolleties of balleties soodanige sware perssingen sonder breeken soude kunnen lijden, is mede niet wel te kunnen gelooven. Ende dewijle dan die uytsettende kragt van de lugt niet wel kan toegeschreven werden aan enige begrijpelijke form of gedaante,

325 Vgl. E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld* (Amsterdam: Meulenhoff, 1977) 488-503; H. Fringsinger, *The history of meteorology to 1800* (Boston: American Meteorological Society, 1977) en vooral W.E. Knowles Middleton, *The history of the barometer* (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1964).

soo heeft men dan genoeg samen grondt, om te denken dat mogelijk die uytsettinge van de lugt werdt te wege gebracht, door iewes dat wesentlijk geen lugt is, maar door ietwes dat in of met de lugt gemengt is.

De vermenging met andere elementen blijkt voor Van Deventer telkens weer de sleutel te zijn tot het begrijpen en verklaren van natuurverschijnselen en experimentele resultaten die aanvankelijk aan één van deze elementen werden toegeschreven. 'Voor mij, zo schreef hij, 'ik moet bekennen, dat ik in meer dan vijftig jaren veel tijd daartoe besteedt hebbende, na mijn geheuge, nooyt een enig samengestelde stoffe gescheyde hebbe in hetwelke niet bleek dat het was samengesteld uyt vogtige, soute, swavelagtige en aardtagtige deelen. Waaruyt ik dan ook billijk besluyte dat alle tesamengestelde lichamen soowel uyt aarde als uyt de vier andere hoofdstoffen sijn samengesteld.' Van een transmutatie der elementen wilde Van Deventer in het geheel niet weten.

Mogelijk zal iemand denken of zeggen dat de aarde dus ligt en vlugtig geworden zijnde, dan geen aarde meer en is, maar dat se soo verwesent is dat se als dan verandert is in een ander wesen, of van vuur, van lugt, of van water, stellende na de gedagten der ouden, dat de elementen de eene in de andere verwesende, ende daarom de lugt noemde een verdikt vuur, het water een verdikte lugt, en de aarde een verdikt water, ende soo in tegendeel het water te sijn een verdunde aarde, de lugt een verdunt water, en het vuur een verdunde lugt. In welke misvattinge sij gevallen sijn, omdat se van die wesens meerder dagten en spraken nadat se voorquamen aan hare ongeoeffende sinnen, als na vastgaande proefondervindingen.

Was de gemengde toestand van de lucht de verklaring voor de zwaarte van de lucht, zo bood de menging van het water (als element bestaande uit 'onbegrijpelijk fijne deelties, stipjes of puntjes') met zoute, zwavelige en vloeibare aardedeeltjes de verklaring voor het ontstaan van bijvoorbeeld de nier- en blaasstenen (zie hierna), en bood de vermenging met lucht de verklaring voor de uitzetting van het water bij ijsvorming.

Ik beken geerne dat ik de beschouwinge van het bevriesen der wateren ende in haar ijswordinge mij dikwels hebbe verwondert, niet kunnende begrijpen voornamelijk dese twee verschijnselen: (1) Hoe dat de tesamen drukkende koude de wateren bevriesende, derselver delen soo sterk konde uytsetten dat sij tot ijs werden, een veel grooter plaats beslaan als tevoor soo lange sij de form van water behielden; [en] (2) Wat de oorszaak mogte zijn waarom dat ijs ligter is als het water was eer dat het ijs was geworden, en nadat het ijs weder tot water geworden is. Maar eyndelijk begreep ik de oorszaak van mijne groote verwonderinge over een zaak die seer wel kan begrepen worden, als men maar door misvattinge niet toe schrijft de werkinge van het eene element aan een ander. Soo lange ik bleef sterogen alleen op het water ende op de koude, soo bleef mij de saak onoplosselijk. Maar wanneer ik aandagtig opmerkte, dat er geen gemene lugt is, sonder enige in gemengde waterdeelties, dat er alsoo ook geen gemeen water is sonder in gemengde lugtdeelties, doe vondt ik de waarheyt der zake en erkende de oorsaake van mijn vorige dwalinge.

Dat Van Deventer zeer uitvoerig is over de samenstelling van de aarde c.q. het element aarde, is niet verwonderlijk gelet op zijn intensieve bemoeienis met de zouten en andere mineralen in het kader van zijn chemiatrische werkzaamheden. Deze *experientia* wordt door Van Deventer nadrukkelijk genoemd ter verdediging van zijn betoog. Op grond van die ervaring was hij overtuigd van de grote 'solubiliteyt' van aardedeeltjes en wist hij hoe de aarde zelfs kon worden gedestilleerd tot 'seer heldere geesten ... behoudende egter altoos onverandert sijn eyge wesentlijke eygenschap van drooge aarde te zijn ende te blijven,

hoewel deselve voor die tijdt niet sigtbaar is, als onder de gedaante van een seer heldere vogt ofte geest'.

Niemandt gelieve te denken dat ik hier te verre ga, ofte dat ik dese dingen van de aarde schrijve bij gisinge ofte door hoore seggen. Neen, ik segge hier niets, als hetgene ik met mijne ogen hebbe gesien en met mijne handen op vastgaande gronden veele malen hebbe bewerkt, 't zij in, met en sonder vuur, soodat geen bakker met meerder zekerhey uyt meel, water en gist broot kan bakken, nog geen brouwer met gerst en water bier kan brouwen en hetselve met gist aan 't gisten helpen, als ik de van sig selfs fixe aarde als een helder en klare vogte of geest kan overdistileren. ... Dat die fijne en vlugtige aarde, die als een vogt of geest sonder enige de minste gevoelige warmte in de lugt uyt damp, vervliegt en verstrooyt en egter nog wesentlijk aarden is als tevooren, is aan mij ontwijfelijk gebleeken, wanneer ik na een veel jarige soeking eyndelijk het middel ontdekt hebbe om die fijne vlugge aarde van sijne ontbinders en opvoeders te verlossen en vrij te maken, ende deselve in sijne voorigen staat van droogte, swaarte en vuurbestendigheyt te reduceren of te herstellen. En door dikwels herhaalde proeven weet ik, dat soo vast en zekerlijk te doen, als enig handt arbeydtsman sijn handwerk doet. En soo wie dit geheym te regt verstaat, die weet ook veel van het geheym om de aarde ook van alle fixe of vaste souden af te scheyden ende heeft daardoor genoegsaam in sijn magt om alle vaste zouten vlugtig te maken. En dewelke anders onmogelijk vlugtig te maken zijn, soolange sij met die sware en vuurbestendige aarddeelties vermengt zijn en blijven, want die vuurbestendige aarde houdt haar vast in 't vuur ende belet haar om door het vuur opgeheven te kunnen werden.

Aan het slot van de 'Eerste beginselen over de ware natuurkunde', nog altijd sprekend over de eigenschappen van de aarde, ontpopte Van Deventer zich als een representant van de vroege landbouwchemici (een overigens bekende categorie binnen de zeventiende-eeuwse scheikunstbeoefenaren)³²⁶ en wellicht wel tot de vroegste Nederlandse landbouwchemicus.

Met veele moeyte en arbeyt ende niet sonder het sweet mijns aangesigtes hebbe ik menigmaal de aarde omgekeert en ondersogt, wat dog in die aarde mogt zijn waardoor alle zaden groeyen, groot ende rijp werden, en ijder na sijnen aardt. Te meer dewijle soo veele gewasschen die in aart, kragt ende werkingen soo veel van malkanderen verschelen, uyt deselve aarde voortkomen, waaruyt scheen te volgen, dat ook in de aarde soo veelderleye stoffen wesen moesten waaruyt een ijder gewasch ook sijn eygen bisonder voedsel konde ontfangen, ofte dat een ijder zaadt door de onnaspeurelijke wijshey Gods een soo kragtig ferment in sig moest hebben, dat daardoor een algemeen voedsel in den aardt van ijder zaat konde verandert werden. Maar als ik in opmerkinge nam, dat sommige gewasschen, die in andere hoven weelderig groeyden, in mijn hof quynden en verstierven. Ende dat ook sommige in mijn eygen hof enige jaren weelderig groeyden, maar daarna verminderden, tenzij dat ik se van plaatse veranderde, soo besloot ik wederom daaruyt, dat het bequaamste voetsel op de eerste plaats te veel vermindert was, ende dat bij gevolge dat gewasch beter op een andere plaats groeyde, daar het weder een voedsel vondt dat meerder met sijnen aardt overeenquam. Ende dat bijgevolge in een en dese[l]ve aarde verscheyde soorte van stoffen moesten zijn, waardoor elk gewasch, immers voor een tijdt, sijn eyge nodige voedsel konde ontfangen. Ende in dit laatste gevoelen, wierdt ik, meerder bevestigt, wanneer ik een groot gedeelte van mijne aarde uytloogde, met schoon water, ende dat ik die looge klaar geworden zijnde, in een kopere ketel opkookte, schuymde en voor een groot gedeelte liet verkooiken ofte verroken.

³²⁶ Zie A.G. Debus, Palissy, Plat and English agricultural chemistry in the 16th and 17th centuries, *Archives internationales d'histoire des sciences* 21 (1968) 67-88; idem, *The chemical philosophy*, vol. II, 410-425 ('agricultural chemistry') en G.E. Fussell, *Crop nutrition. Science and practice before Liebig* (Lawrence: Coronado Press, 1971).

Bij deze proeven vond Van Deventer vooral 'de waare en opregte salpeter, of de opregte niter, soo goet ende soo schoon, als deselve bij de salpeter sieders, of bij de drogisten te vinden is.' Dit 'nittersout' vormde het grootste deel van de aardzouten, althans voor zover hij zich kon herinneren, 'want dewijle ik die proeven nooyt gedaan hebbe met gedagten om die ooyt publijk te maken, soo hebbe ik het niet nodig geagt voor mijn selven daarvan iets op te tekenen.' In de ampele bespreking van de eigenschappen van het salpeter kwam Van Deventer terug op de betekenis van de menging der hoofdelementen, met een hernieuwde ontkenning van het karakter van het zwavel en het zout in de Paracelsistische drie-elementenleer, en gaf hij tevens zijn opvattingen over de *putrefactio*, een proces dat in de alchemistische literatuur als een variant van de *transmutatio* en in de Helmontiaanse traditie als een vorm van *fermentatio* werd beschouwd.

Het eerste dat ik van de souden ende van de swavelen te zeggen hebbe, is dat sij geen eygen of bisondere wesens zijn, gelijk als de duysternisse en het ligt, en gelijk als de lugt, het water ende de aarden, dewelke, wat voor veranderinge sij ook onderworpen zijn, egter altoos zijn ende blijven wesentlijk het selfde dat se te vooren waren. Derhalven agte ik als seer waarschijnlijk, dat alle souden ende swavelen, voortkomen uyt de samenmenginge en vereniginge van de vijf eerste wesens, hoofdstoffen of elementen, soo als men se gelieft te noemen.

Het tweede is, dat het mij seer waarschijnlijk voorkomt, dat de souden en swavelen zijn een middel-su[b]stantie ofte een middelstoffe ofte middelstaat, in dewelke de hoofdstoffen samenkomende ende sig vermengende ende verenigende na proportie van de verschillige hoeveelheydt van dese ofte van geene, een soort van zout of van swavel uytmaken, ende soo veel dat harde zouten en swavelen uytmaken als er in de natuur gevonden werden. Uyt welke middelstaat de hoofdstoffen verder in de veranderinge voortgaan, wanneer deselve onder de form ofte gedaante van vloeybare vogten ofte loogen sig vermengen of vermengt werden met de zaden aller groeybare wesens, ende voornamelijk in die van de metallenen en mineralen en vegetabilien, dewelke van menschen en dieren genuttigt sijnde in vleesch, bloet etc. veranderen. Wanneer daarna die gecomposeerde lichamen, natuurlijk ofte door konst, wederom afsterven ende in de verrottinge gaan ofte weder opgelost ende en ontbonden werden, soo gaan [zij] ook gemeenlijk wederom te rugge door deselve middelstaat, veranderende wederom in soute en swavelige substantien ofte gedaantens. Ende door die weg werden de hoofdstoffen voorts geheel ontbonden ofte sij keeren weder tot een nieuwe veranderinge in andere vermengde lichamen met dewelke sij verenigt werden, ende dus wert de afstervinge van de eene stoffe veeltijds de oorsaake van een nieuwe geboorte.'

Bij zijn onderzoek meende Van Deventer vier nieuwe zouten te hebben gevonden, namelijk het 'bastert salpeter', het 'wafelzout' of 'bladerzout', het 'bittere aardtzout' en het 'Ariolisch sout'.

Behalve de ware salpeter hebbe ik uyt de aardtloge ook bekomen een sout hetwelke ik met regt noem een bastert salpeter, omdat het in 't uyerlijk aansien de ware salpeter gelijk is, want het schiet in dikke en lange pijpen die deselve form en gedaante hebben als de ware salpeter, ende die egter geen ware salpeter zijn. Want de vuurdeelen die overvloedig in de ware salpeter zijn en de ware salpeter aanstekelijk en brandtbaar maakt, is in de bastert salpeter niet kenbaar, ende daarom kan het ook niet branden, nog men kan daaruyt geen spiritus nistri stooken, want het is soo fix en vuurbestendig dat het in het sterkste smeltnuur onverandert in de smeltnuur als water smelt en vloeyt, sonder weg te rooken. Dese bastert salpeter heeft niet alleen gebrek aan vuurdelen, maar is seer overvloedig vervult met deelties van de koude duysternisse, die daarom seer kennelijk aan de tong en het gehemelte zijn als men het in de mond neemt, ende nog veel kennelijker als men het in een fioolglas doet, ende daarop giet een gelijk gewigt van de vuurige nieter geest, welke vuurige niter geest, de koude wegstotende, dringt de

koude aan alle zijden door het glas, en soo men de fiool dan in de handen besluyt, soo is de koude soo groot, dat se naauwelijks te lijden is, en dat niet voor een ogenblik, maar duurt al vrij lange, soodat indien het fioolglas in een bak met water stondt, ik denke dat het water aan het glas tot ijs werden soude, dog ik hebbe het niet versogt.

Als mij dit koude salpetersout allereerst bekendt wierdt, soo gaf ik het de naam van koudt zout, dewijle ik het anders niet wist te noemen, ende nergens beschreven vondt, ofte ten ware, dat de oude het genoemd hebben als halo nitrum. Dit koude sout, ofte dese bastert salpeter is overvloedig te bekommen uyt de urine of mensche pis. Ook is het overvloedig in de spoelpekkel, die na het zoutsieden in de soutpannen overblijft, en weggeworpen werdt, omdat de zoutsieders niet goedts daarvan kunnen maken. ...

Nog een ander sout hebbe ik bekomen uyt de aardtloge, welk sout ook geheel en al onbekent is, ende daarom ook geen naam heeft. Ik noem het wafelsout, na de gelijkenisse der wafelen, die vol putten sijn, met opstaande kanten. Edog soo sijn de putten niet soo vierkant als de wafelen, ende hebben ook alle niet eenderley figuur of gedaante, soo dat ik de nette figuur daarvan niet wel kan beschrijven, somtijds hebbe ik dat sout ook genoemd het bladersout, omdat het schijnt uyt veele dunne bladeren samengesteld te sijn. Ende dit sout geeft ook een suure geest, die ook sijne aarde ten deele met sig opvoert, gelijk als de sp[iritus] salis en de sp[iritus] nitri ende hetwelke veel overeenko[m]ste daarmede heeft.

Nog hebbe ik uyt de aardtlooge bekomen een bitter sout van een geheele andere form of gedaante als alle de voorgaande. Ik noem het bittere aardtzout. Het is milt en niet corrosif en schiet in dikke klompjes die veele hoeken hebben. En het heeft groote gelijkheyt met verscheyde souden die uyt suur en alcali gemaakt werden. Het heeft veele aardtdeelties in sig, maar ik hebbe het de moeyte niet weerdig geagt om door verscheyde proefexperimenten derselver eygenschappen naaukeurig te onderzoeken.

Eyndelijk hebbe ik nog uyt die aardtlooge bekomen een soort van Ariolisch sout, maar omdat de quantiteyt niet groot was, soo hebbe ik het ook de moeyte niet weerdig geagt mijn tijdt te besteden om het naaukeurig te onderzoeken.

Hendrik van Deventer: goudsmid, chirurgijn, orthopeed, vroedmeester, chemiater, medicus, natuurfilosoof en theoloog

De acht kwaliteiten die Hendrik van Deventer in één persoon verenigde, dan wel de acht kwalificaties die men aan zijn optreden kan verbinden, bepalen de complexiteit waarmee Van Deventers biografen onvermijdelijk worden geconfronteerd en stellen de historische disciplines die zich met de ontwikkeling van de verschillende denkrichtingen en werkerreinen bezighouden, voor een lastige opgave. In deze paragraaf is van een synthese die recht doet aan alle facetten van het leven en werk van Van Deventer, nog geen sprake. Wel zal in een vijftal kanttekeningen een aanzet worden gegeven om het monolithische beeld van Van Deventer als verloskundige te nuanceren en deels ook te fragmenteren tot een complexe verschijning in een minstens even complexe wereld van natuurwetenschappelijk denken en medisch handelen.

Zelfperceptie. Van Deventers zelfperceptie werd in belangrijke mate bepaald door zijn overtuiging dat God hem bijzondere gaven en inzichten had geschonken. 'Gelovig bidden, lijdszaam wagten en onvermoeyt arbeyden, maakt ons bequame onderwerpen, om te ontfangen de verligtinge die van boven komt, van den goedertieren alwetenden schepper en onderhouder aller dingen. Want dien goedertieren en milden gever aller goede gaven, en weygert sijnen geest der wijsheyt ende der kennisse niet te geven aan degene die hem van herten daarom bidden, en die nederig daar gelovig op wagten; maar die te veel op haar verstandt vertrouwen, werden beschaamt. Want Godt wederstaat de hovaardige, maar de nederig[en] geeft hij genade', schreef hij in de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde'.

Telkens weer wordt de lezer verwezen naar Gods zegen of 'Godts onverdiende genade' die Van Deventer in staat stelt de geheimen van de natuur te ontsluiten.

Ook bij de medische praktijkvoering werd op het kompas van deze hogere leiding gevaren. Op tal van plaatsen in zijn medische geschriften illustreerde Van Deventer deze begenadigde positie met verwijzingen naar zijn medische praktijkervaringen. In de *Beschryving van de ziekten der beenderen* wordt hem zelfs 'de gave der gezondmakingen' toegeschreven.³²⁷ De ontdekking (of beter de uitvinding) van 't verplaatsen der beswan-gerde lijf-moeder' i.c. van de scheve baarmoeder, en van 'de grote corrector' waren zulke van God geschonken inzichten die Van Deventer een zware verantwoordelijkheid opleg-den om tot heil van de mensheid anderen in die kennis te laten delen en van die inzich-ten te laten profiteren, zij het dat hij daarbij om louter commerciële redenen bepaalde onderdelen als geheimkennis wilde reserveren voor zijn 'eyge kinderen, als mijne naaste erfgename'.³²⁸ Terwijl hij in zijn *Propositie* de toegesproken 'medecijne docters' nog wel een blik door de tralies gunde op zijn verworven inzichten, verklaarde Van Deventer in het *Nieuw licht* dat de bereiding van de *corrector* geheim moest blijven bij 'degeene die den Grooten Medicijnmeester met dat secreet heeft begunstigt',³²⁹ dus bij Van Deventer zelf, die zich hierbij opnieuw als de door God verkoren genees-, heel- en vroedmeester presenteerde.

De ontdekking van de scheve baarmoeder was voor Van Deventer van gelijke orde als de ontdekking van 'de rontheit des werelts, den ommeloop des bloets, en diergelijke saken': wat Ferdinand Magellan (1480-1521) was voor de geografie en William Harvey (1578-1657) voor de geneeskunde, was Van Deventer – in eigen ogen – voor de verloskun-de. Deze spirituele dimensie combineerde hij, althans in 1701, met een streven om de geneeskunde tot een wiskundige wetenschap te verheffen.³³⁰ De dagelijkse ondervinding (*empirie*) in de medische praktijk en de bevindingen bij het pathologisch-anatomisch onderzoek (*experientia*) zouden Van Deventer in staat stellen aan de verloskunde de allure van een Newtoniaanse zekerheid te geven, zo blijkt uit de voorrede van zijn *Nieuw licht*.

Ik sag dat alle die schrijvers gelijk de blinden na den wand tasten en dat sy by hazard haar werk deden, het een voor 't ander namen en dat'er in haar gantsche beschrijvinge van de oorsake der sware baringen niet als gissen en raden was, waarom ik dan haar schriften aan een zijde settende, my beneerstigde alles selfs ... door nauwkeurig en opmerkend gevoel by yder voorval te onderscheyden. ... En dit hebbe ik getragt te doen soo wiskonstig, dat ik my flatteer dat'er geen wetenschap is, die meerder vastigheyt der waarheyd heeft als dese konst. ... Soo dat wie begerig is te leren en te verstaan de konst van vrouwen te verlossen, die moet met my van meta af beginnen en verwerpde het gantsche oude gebouw, nieuwe fundamenten leggen, waarop dan een onbeweeglijk gebouw kan op getimmert werden.

Oorspronkelijk was het Van Deventers bedoeling deze inzichten uit te werken voor alle 'manuale operatien', dus ook voor de heilkunde, maar het beoogde vervolgdeel op het *Nieuw licht* is nimmer verschenen.

Religieuze context. Van Deventers gehele werkzame leven speelde zich af binnen de context van het Labadisme, met als bijzondere episode de jaren 1675-1692 (1694) toen hij te Wieuwerd in gemeenschap van goederen leefde. Over de relatie tussen de geneeskunde en

327 Van Deventer, *Beschryving van de ziekten der beenderen*, 7.

328 *Ibidem*, 45.

329 Van Deventer, *Nieuw licht* (1746-N3) 149.

330 Vgl. L.S. King, *The road to medical enlightenment 1650-1695* (Londen: MacDonald / New York: American Elsevier Inc., 1970) en idem, *The philosophy of medicine. The early eighteenth century* (Cambridge-Londen: Harvard University Press, 1978). Zie over de 'zekerheid' in de geneeskunde F. Kudlien, Agrippa und Boerhaave: zwei Positionen im Ringen um die *certitudo medicinae*, *Gesnerus* 23 (1966) 86-96.

het Labadisme zijn in het voorgaande verschillende notities gemaakt, waarbij ook Van Deventers instemming met de Labadistische opvattingen over het huwelijk en de opvoeding werden genoemd. Over de strikt theologische exercities in de gedrukte en ongepubliceerde geschriften van Van Deventer durf ik geen oordeel te vellen. Hem te rangschikken 'unter den Socinianischen und schwärmerischen Auslegern der Offenbarungen', zoals Johann Georg Walch (1693-1775) deed in zijn *Bibliotheca theologica*,³³¹ doet zeker geen recht aan de bredere context van het religie- c.q. geloof-wetenschap debat zoals dat in de moderne medische en wetenschapsgeschiedenis in kaart is gebracht.³³² Van Deventers geschriften over Daniël en de Openbaringen komen in een heel ander perspectief te staan wanneer men ze vergelijkt met bijvoorbeeld de (postuum verschenen) *Observations upon the prophecies of Daniel, and the apocalypse of St. John* (1733) van Newton.³³³ In zijn werk manifesteerde Van Deventer zich als aanhanger van het chiliasme dat aan het einde van de zeventiende eeuw te vinden was in allerhande kerkelijke en buitenkerkelijke bewegingen en onderdeel was van verschillende theologische en religieus-filosofische stromingen.³³⁴ Bij een nauwkeuriger typering van Van Deventer als chiliast moet men rekening houden met de exegetische beschouwingen over de Openbaringen die zijn geloofsbroeder Yvon in 1707 ten beste had gegeven (*Idée generale, ordre et denoüement de l'Apocalypse*).³³⁵ De vraag welke positie Van Deventer binnen de *fysico*-theologie aan het begin van de achttiende eeuw heeft ingenomen, laat zich moeilijk beantwoorden zolang in de historische literatuur over dit thema de verouderde opvatting over de incompatibiliteit van fysisch-mechanicistische en chemische filosofieën de boventoon voert en de *chemico*-theologie nog niet op gelijke wijze beschreven is.³³⁶ Veel duidelijker is de aansluiting van Van Deventer op het Boreelisme of 'The third force', de beweging die zich rond het midden van de zeventiende eeuw onderscheidde door een spiritualistische interpretatie van de Bijbel, een accentuering van de geopenbaarde waarheid en goddelijke inspiratie, het verzet tegen de gevestigde kerken, een sterke chiliastische inslag, en een uitgesproken 'fascinatie voor alchemistische experimenten en buitenissige medische behandelingen'.³³⁷ Voor de

331 Geciteerd door Adelung, *Fortsetzungen und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexicon*, vol. II, col. 682.

332 Vgl. D.C. Lindberg en R.L. Numbers (red.), *God and Nature. Historical essays on the encounter between Christianity and science* (Berkeley: University of California Press, 1986) en O. Fatjo (red.), *Les églises face aux sciences du Moyen Age au XXe siècle* (Genève: Droz, 1991). Een belangrijke studie, omdat die betrekking heeft op zowel dezelfde tijdsperiode als op dezelfde problematiek (met name de chemische theorieën), is van J. Geyer-Kordesch, *Pietismus, Medizin und Aufklärung in Preussen im 18. Jahrhundert. Das Leben und Werk Georg Ernst Stahls* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2000).

333 Zie S.J. Barnett (red.), *Isaac Newton's observations on the prophecies of Daniel and the Apocalypse of St. John. A critical edition. Prophecy as history* (Lewiston NY: E. Mellen Press, 1999) en James H. Sims, *A comparative literary study of Daniel and Revelation, shaping the end* (Lewiston: Mellen Biblical Press, 1995).

334 Vgl. N. Cohn, *Cosmos, chaos and the world to come: the ancient roots of Apocalyptic faith* (New Haven: Yale University Press, 1993) en idem, *The pursuit of the Millennium* (New York: Oxford University Press, 1999) en E. Weber, *Apocalypses. Prophecies, cults and millennial beliefs through the ages* (Londen: Hutchinson, 1999). Voor Nederland geeft de biografische studie van E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld* (Leiden: [proefschrift], 1987) een beeld van het chiliastische denken in deze periode.

335 Ook in Nederlandse vertaling: P. Yvon, *Generaal vertoog, order en ontvouwing van de Openbaringe Joannis* (Rotterdam: B. Bos, 1707).

336 Zie voor de algemene context J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de 18e eeuw in Nederland* (Assen: Van Gorcum, 1972) en uit de tijd van Van Deventer het werk van William Derham (1657-1735): *Physico-theology or a demonstration of the being and attributes of God from His works of creation* (1716, reprint New York: Arno Press, 1977). De interactie tussen fysica/mechanicisme en chemie werd voor het eerst in beeld gebracht door E. Bloch, *Die chemischen Theorien bei Descartes und die Cartesianern, Isis* 1 (1913) 591-635 en exemplarisch uitgewerkt door A.B. Davis, *Circulation physiology and medical chemistry in England 1650-1680* (Lawrence: Coronado Press, 1973).

337 Zie J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, 1995) vol. I, 652-656 (citaat p. 654) en R.H. Popkin, *The third force in seventeenth-century thought* (Leiden: Brill, 1992).

Boreelist (en voor van Deventer) betekende wetenschap 'het onthullen van de verborgen waarheden van de natuur met behulp van de chemie, een proces dat verwant was met het ontdekken van de geheime, spirituele waarheid en goddelijke openbaring door middel van diepzinnige maar ongrijpbare methoden'.

Onder de vertegenwoordigers van deze 'derde macht' vindt men de namen van Franciscus Mercurius van Helmont (1618-1699), de zoon van de beroemde chemiater Jean Baptiste (1577-1644), en van Jan Amos Comenius (1592-1670): twee namen die op een opmerkelijke wijze aan de biografie van Van Deventer verbonden zijn. De eerstgenoemde komt men – buiten de bemoeienis die hij had met de uitgave van de geschriften van zijn vader en de daarin besloten relatie met Starkey – onverwacht tegen in de paragraaf over Van Deventer in Albrecht von Hallers *Bibliotheca chirurgica* (1774), waar Haller na zijn samenvatting van de *Beschryving van de ziekten der beenderen* de korte en losse notitie maakte: 'F. Mercurius van Helmont etiam machinam habebat ad restituendos gibbosos'³³⁸ De ratio van deze notitie is onduidelijk. In de biografie van Van Helmont komt men geen orthopedische activiteiten tegen, terwijl de scheikundige passages in de *Beschryving van de ziekten der beenderen* geen melding maken van Van Helmont junior.

De relatie met de bekende Boheemse vluchteling Comenius zoekt men allereerst in de contacten die er tijdens het verblijf der Labadisten te Amsterdam tussen De Labadie en Comenius zijn geweest.³³⁹ Als verrassende uitkomst van de bestudering van het werk van Comenius in relatie tot Van Deventer kan hier de these worden geponereerd dat het *Nieuw licht* een specimen is van het aanschouwelijk onderwijs (*orbis sensualium pictus*) zoals Comenius dat een levenlang had gepropageerd.³⁴⁰ Leest men vanuit dit perspectief het *Nieuw licht*, dan zijn er passages te over waarmee de these kan worden bevestigd.³⁴¹ Bij de beschrijving van het geboortekanaal bijvoorbeeld, noteerde Van Deventer: 'om dit klaar te bevatten soo verbeelt u een kopere of houten buys, soo dik dat'er een nakend kind soude kunnen doorkruypen. Laat dese buys soo gebogen staan, datse een loomen elleboog maakt. Stelt dese buys soo voor u, dat gy in sijn ene opening kond insien, te weten in de bovenste en dat gy met de hand in de onderste opening kont in tasten. Verbeelt u, dat gy een kind door de bovenste opening in steekt, met sijn aengesigt en borst naar onderen en de kruyn des hoofts vooruyt ... [enz.]'.³⁴² Bovendien kan op grond van Comenius' invloed op Van Deventer worden vastgesteld, dat de introductie van de term 'zitbeen' voor de *tuberositas ossis ischii* niet van Van Deventer afkomstig, zoals vroegere biografen hebben aangegeven,³⁴³ maar dat dit woord door Van Deventer direct werd ontleend aan Comenius' *Janua linguarum reserata ... Ontloote deure der taalen* (1648/1666).³⁴⁴

³³⁸ Von Haller, *Bibliotheca chirurgica*, vol. II, 525.

³³⁹ Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 173-175.

³⁴⁰ Zie W. Rood, *Comenius and the Low Countries. Some aspects of life and work of a Czech exile in the seventeenth century* (Amsterdam: Van Gendt en New York: A. Schram, 1970); G. Arnhardt en G.B. Reinert (red.), *Jan Amos Comenius, über sich und die Erneuerung von Wissenschaft, Erziehung und christlicher Lebensordnung* (Donauwörth: Auer, 1999); K. Schaller, *Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert* (Heidelberg: Quelle en Meyer, 1962) en J.A. Comenius, *John Amos Comenius on education. With an introduction by Jean Piaget* (New York: Teachers College Press, 1967).

³⁴¹ Vgl. ook Lamers, *Hendrik van Deventer*, 104-105.

³⁴² Van Deventer, *Nieuw licht* (1701) 281-282.

³⁴³ Vgl. Lamers, *Hendrik van Deventer*, 103.

³⁴⁴ J.A. Comenius, *Janua linguarum reserata. Pro compendiose lingua latina cum rebus docenda. ... Belgica versione à Johanne Seidelio ornata, nunc autem ab illius haeredibus edita / Ontloote deure der taalen. Om te gelijk met de dingen selve, de latijnsche taal beknoptelijck te leeren. Met de duytsche vertaling, door Johannes Seidelius versiert, en nu door sijn erfgenamen uytgegeven* (Amsterdam: J.J. van Waesberge, 1666) 54: 'Den romp maken uyt, het rugge-been wel in 't lange, maer van boven de borstbeenderen, van onderen het sit-been', en 55: 'Het sitbeen wort onder de lendenen genoemt het darmbeen, daer tegen over [onder den buyk] het schaembeen, aen de sijden, daer 't in de dyen instaeet, het heupebeen'.

Deze korte notities laten duidelijk zien dat op dit onderdeel van Van Deventers biografie nog veel onderzoek valt te doen. Daarbij zal ook aan het comparatieve onderzoek aandacht besteed moeten worden, bijvoorbeeld aan de overeenkomsten en verschillen met de religieuze ontwikkeling van Jan Swammerdam (1637-1680) en aan de parallel c.q. de incongruentie in de relatie Swammerdam-Bourignon resp. De Labadie-Van Deventer.³⁴⁵

Chemie en chemiatrie. Van Deventers opleiding in de goudsmeedkunst legde de basis voor een levenslange bemoeienis met goud, de stoffelijke spil van de spirituele alchemie.³⁴⁶ Die alchemistische noemer beperkte zich niet tot het gesimplificeerde beeld van de rusteloos naar de steen der wijzen zoekende alchemist, zoals Lamers kennelijk nog voor ogen stond toen hij Van Deventers vertoog over de chemie afdeed als een 'zeer onwetenschappelijk betoeg' dat vanwege de 'bekrompenheid, kleingeestigheid en huichelarij' de wetenschap beter had kunnen worden onthouden.³⁴⁷ Ter compensatie van dit negatieve imago van Van Deventer als 'alchemist' wees Lamers op een passage in *De openbaring van Jesus Christus*, waarin Van Deventer blijkt zou geven 'dat hij tenminste in 1710 aan de alchemie weinig geloof hechtte'.³⁴⁸ De onderhavige passage, waarin Van Deventer uitleg geeft over het visioen van Johannes van het hemelse Jerusalem met 'de straten van goud, zijnde suyver glas gelijk of suyver goud als doorlugtig glas', bevat echter meer dan de verwijzing naar het 'oordeel der verstandige lesers' waar het ging om de transmutatie van onedele stoffen tot zuiver goud. Zij bevat tevens een duidelijke reminiscentie aan de chemische technologie die Van Deventer in Hamburg-Altona leerde kennen en waaraan de naam van Cassius (of Glauber?)³⁴⁹ verbonden was.³⁵⁰

Het is zeker, dat in dese werelt sodanig goud noyt of selden door een gemeen oog is gesien, want al het bekende goud is dik en digt, maar niet doorlugtig. Maar de Philosophen versekeren ons, dat sy door konst sodanig goud en silver weten te maken, hetwelk tweesins is, het eene is hetgene genoemd werd smeedbaar glas, zijnde glas dat sig hameren laat, ende van de natuur der metallén, waarom het sowel een glasis metaal als een metallische glas genaamt kan werden, hebbende de natuur van beyde. Het ander soort van doorsigtig goud, is hetgene door de Philosophen medicijn genaamt werd, zijnde suyver goud, dat door toeset van het Elixer der wijzen soo hoog van verruw en deugt is, dat het nog doorsigtig blijft, zijnde in waardy onvergelykelyk weerdiger als ons gemene goud, dewijle door datzelve nog meer ander metaal tot goud getransmuteert kan werden. Of wy volle reden hebben om het getuygenisse der Philosophen in hare schriften, omtrent hare vertellingen, als autentyk aan te nemen, laat ik aan het oordeel der verstandige lesers selve.

Van Deventers belangstelling voor en bemoeienis met de alchemie is echter geen smet op het blazoen van een obstetrisch vernieuwer, maar maakt hem integraal onderdeel van een fascinerende denkwereld waarin gezocht werd naar het spirituele alternatief van een

345 Vgl. G.A. Lindeboom, Antoinette Bourignon's first letter to Jan Swammerdam. A contribution to his biography, *Janus* 61 (1974) 183-199; M.P. Winsor, Jan Swammerdam (1637-1680), in: C.C. Gillispie (red.), *Dictionary of scientific biography* (New York: Scribner's Sons, 1976) vol. 13, 168-175; A. Bäumer, Zum Verhältnis von Religion und Zoologie im 17. Jahrhundert (William Harvey, Nathanael Highmore, Jan Swammerdam), *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 10 (1987) 69-81, en M. van der Does, *Antoinette de Bourignon, sa vie (1616-1680), son oeuvre* (Amsterdam: APA-Holland University Press, 1974).

346 Vgl. D. Merkur, The study of spiritual alchemy: mysticism, gold-making, and esoteric hermeneutics, *Ambix* 37 (1990) 35-45. De redactie wees mij in dit verband op de recente studie van T. Nummedal, Practical alchemy and commercial exchange in the Holy Roman Empire, in: P. Smith en P. Findlen (red.), *Merchants and marvels: commerce, science and art in early modern Europe* (New York: Routledge, 2000) 201-222.

347 Lamers, *Hendrik van Deventer*, 175.

348 *Ibidem*, 37.

349 W.P. Jorissen en J. Postma, Johann Rudolph Glauber, Andreas Cassius en het 'purper van Cassius', *Chemisch weekblad* 24 (1927) 30-33.

350 Van Deventer, *De openbaring van Jesus Christus*, vol. II, 612-613.

gemechaniseerd mens- en wereldbeeld. Voor ten minste drie kaders zal dit thema moeten worden uitgewerkt: ten eerste voor het kader van 'het platonisch-hermetisch Christenthum', zoals Ehregott Daniel Colberg (1659-1689) het collectief van 'Paracelsisten, Weigelianer, Rosencreutzer, Quäcker, Böhmisten, Wiedertäufer, Bourignisten, Labadisten und Quietisten' omschreef,³⁵¹ waarin het theologisch gedachtegoed van Paracelsus in al zijn varianten was terug te vinden;³⁵² ten tweede voor het nog nauwelijks in kaart gebrachte kader van de ontwikkeling van de chemische filosofie in Nederland, waarvan in het voorgaande de contouren van de Friese en Haagse kernen werden geschetst, en ten derde het brede internationale kader, waarin moderne studies over het alchemistisch denken van bijvoorbeeld Boyle en Newton het leven en werk van deze coryfeeën van de 'exacte' wetenschappen in een nieuw perspectief hebben geplaatst.³⁵³

De complexiteit van Van Deventers denkwereld is te danken aan de combinatie van allerlei *principia* die hij instemmend ontleende aan de geschriften van het eerder genoemde triumviraat Paracelsus, Van Helmont en Starkey en aan de polemische formuleringen van de ideeën van zijn landgenoten Blankaart, Bontekoe en Overkamp en van de eerder genoemde Engelsman Mayow, wiens (in het Nederlands vertaalde) werk Van Deventer niet alleen interesseerde vanwege de natuurkundige beschouwingen, maar ongetwijfeld ook vanwege Mayows opvattingen over de aard en behandeling van de rachitis.³⁵⁴ In de hierboven al geciteerde passage uit de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde' (ms. A) verwees Van Deventer terloops nog naar twee andere alchemistische schrijvers, namelijk Joachim Polemann (Pohlmann) en Baro Urbigerus. Polemann was een joodse alchemist te Amsterdam die onder anderen met Boyle en Samuel Hartlib (1600?-1662) correspondeerde en de auteur was van een boekje onder de titel *Novum lumen medicum, in welchem die Lehre Helmontii von dem hohen Geheimnis des Sulphuris Philosophorum erkläret wirdt* (1659).³⁵⁵ Urbigerus, 'Gottes getreuen Priestern im Tempel der Natur' zoals hij zich kenmerkend noemde, was een pseudoniem voor een verder onbekende auteur die aan het einde van de zeventiende, begin achttiende eeuw bekend werd door onder meer zijn *Aphorismi Urbigerani*.³⁵⁶ Ongetwijfeld kende Van Deventer deze uitgesproken alchemist van de

351 Zie Colberg, *Das platonisch-hermetisches Christenthum*, i.h.b. vol. I, 178-196 ('Vom Paracelsismo'), 196-205 ('Helmontii platonischer Fanatismus') en 414-426 ('Vom Labadismo').

352 Uitvoerig beschreven door W. Pagel, *Das medizinische Weltbild des Paracelsus. Seine Zusammenhänge mit Neuplatonismus und Gnosis* (Wiesbaden: F. Steiner, 1962) en idem, *The religious and philosophical aspects of Van Helmont's science and medicine* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1944).

353 Zie L.M. Principe, *The aspiring adept: Robert Boyle and his alchemical quest* (Princeton: University Press, 1998) en B.J.T. Dobbs, *The Janus-faces of genius. The role of alchemy in Newton's thought* (Cambridge: University Press, 1991).

354 Zie, behalve de eerder genoemde werken van Pagel, met name A.G. Debus, *The chemical philosophy A. Clericuzio. From Van Helmont to Boyle. A study of the transmission of Helmontian chemical and medical theories in seventeenth-century England*, *British journal for the history of science* 26 (1993) 303-334.

355 Zie over Polemann: Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, vol 1, 969; H. Friedenwald, *Jewish luminaries in medical history. And a catalogue of works bearing on the subject of the Jews and medicine from the private library of Harry Friedenwald* (Baltimore: John Hopkins Press, 1946) 430 en 527, en de index van de Boyle Papers (Royal Society) inv. nr. 26 ('A philosophical diary'), fols. 1 verso; *The Hartlib Papers* (CD-rom); J. Polemann, *Novum lumen medicum, in welchem die Lehre Helmontii von dem hohen Geheimnis des Sulphuris Philosophorum erkläret wirdt* (Amsterdam: H. Betkuis, 1659); onder gewijzigde titel (*Novum lumen medicum, in welchem die [vortreffliche und hochmothige] Lehre [des hochbegabten Philosophi] Helmontii von dem hohen Geheimnis des Sulphuris Philosophorum [gründlich] erkläret wirdt*) herdrukt te Amsterdam: H. Betkuis, 1660; Amsterdam: Welmsen, 1699 en Franckfurt: Fleischer, 1747.

356 B. Urbigerus, *Aphorismi Urbigerani, or certain rules, clearly demonstrating the three infallible ways of preparing the grand elixir or circulatum majus of the Philosophers, discovering the secret of secrets, and detecting the errors of vulgar chymists in their operations. Contain'd in one hundred and one aphorisms: to which are added, the three ways of preparing the vegetable elixir or circulatum minus. All deduc'd from never-erring experience* (Londen: H. Faithorne, 1690).

bundeling van zijn geschriften die in 1705 te Hamburg (de stad der alchemisten!) verscheen onder de titel *Besondere chymische Schriften*.³⁵⁷

Uit de bespreking van zijn activiteiten te Wieuwerd werd al duidelijk hoe deze auteurs Van Deventer inspireerden bij zijn onderzoek naar de *corrector*, de *alkahest* en de bereiding van de zouten. In zijn 'Eerste beginselen der ware natuurkunde' kwam Van Deventer op verschillende plaatsen terug op de scheikundige ervaringen uit deze jaren en voegde hij nieuwe inzichten toe aan de vroeger gepubliceerde beschouwingen. 'Ik hebbe', zo noteerde hij bij de beschrijving van de 'lugtpers', 'veele jaren lank gearbeyt met en op de fixe alcalien ofte loogsouten, als het sal tartari en andere, ende hebbe standvastig bevonden, dat als die wel vuurig sijn gemaakt, dat se dan soo ligtelijk vloeyen, door de lugt die daarop perst, dat er geen tijdt in 't jaar is, nog geen dag soo schoon, nog ook niet soo heet, en soo droog is, of de daarop persende lugt, drukt er vogtigheyt genoeg in, om te kunnen vloeyen, ja sommige beginnen al te vloeyen, terwijl sij nog boven het vuur staan, en de schotel in dewelke sij gedroogt werden, nog vrij warm is, en de nog veel meer, soo haast als deselve is koudt geworden.' Ook bij de bespreking van het hoofdelement aarde kon een verwijzing naar zijn onderzoek van de zoutchemie niet uitblijven.

'Dat die fijne en vlugtige aarde, die als een vogt of geest sonder enige de minste gevoelige warmte in de lugt uyt dampt, vervliegt en verstrooyt en egter nog wesentlijk aarden is als te voeren, is aan mij ontwijfelijk gebleeken, wanneer ik na een veel jarige soeking, eyndelijk het middel ontdekt hebbe om die fijne vlugge aarde van sijne ontbinders en opvoeders te verlossen en vrij te maken, ende deselve in sijne voorigen staat, van droogte, swaarte, en vuurbestendighen te reduceren of te herstellen. En door dikwels herhaalde proeven weet ik, dat soo vast en zekerlijk te doen, als enig handt arbeydtsman sijn handtwerk doet. En soo wie dit geheym te regt verstaat, die weet ook veel van het geheym om de aarde ook van alle fixe of vaste souden af te scheyden, ende heeft daardoor genoegsaam in sijn magt om alle vaste zouten vlugtig te maken.'

In dit onderdeel van zijn beschouwingen bracht Van Deventer ook de medische kwestie van de blaas- en niersteenvorming aan de orde, met een terloopse verwijzing naar de opvattingen van Van Helmont.³⁵⁸

Of nu de wijnsteen een soort van steen gelijkt, soo is deselve egter geen volkomen steen, want sij kan in water wederom ontbonden of gesmolte werden, 't gene niet eygen is aan de volkome steenen. Maar soo men gelieft te letten op de steenen die in de nieren en in de blaas van de menschen groeyen uyt de soute en swavelige met aarde vermegde vogtigheyt die wij pis noemen, soo sal men sien, dat die steenen geen aangeset sout, maar ware steenen zijn die in geen water of enig bekendt vogt en smelten, ende daarom veeltijds de doodt veroorsaken. Derhalven blijkt dat uyt zout en swavelige vogten die ook aarden in haar bevatten, ligtelijk zandt en steenen groeyen. Ende ofschoon de leere van den edelen Helmondt en andere seer geleerde mannen met dese gedagten van de steenwordinge schijnen niet overeen te koomen, soo schroom ik egter niet, deselve als een van mij genoegsaam bekende waarheyte voor te stellen.

357 B. Urbigerus, *Besondere chymische Schriften, wie nemlich I. Die Medicina universalis zu præpariren damit alle Metalle und Kranckheiten können curirt werden, II. Viele Manieren wie ein jedweddes Metall vor und an sich selbst Via Particulari zu verbessern sey, III. Die Tugenden und Eigenschafften des Antimonij und eine sichere Methode das Aurum potabile so wol in forma sicca als humida zu machen, IV. Allerhand rare Secreta für Medicos und Chirurgos, V. 101 Gewisse Regeln oder kurtze Aphorismi durch 3. Wege das grosse Elixir der Philosophorum zu bereiten, &c. Mit saubern Kupffern herausgegeben von Baron Urbigero, Gottes getreuen Priestern im Tempel der Natur* (Hamburg: B. Schillern, 1705).

358 Zie Pagel, *Joan Baptista van Helmont, 187-194* ('The anatomy of urine and urinary calculus') en P. Boeynaems, *De ludus Helmontii, Scientiarum historia* 9 (1967) 109-116.

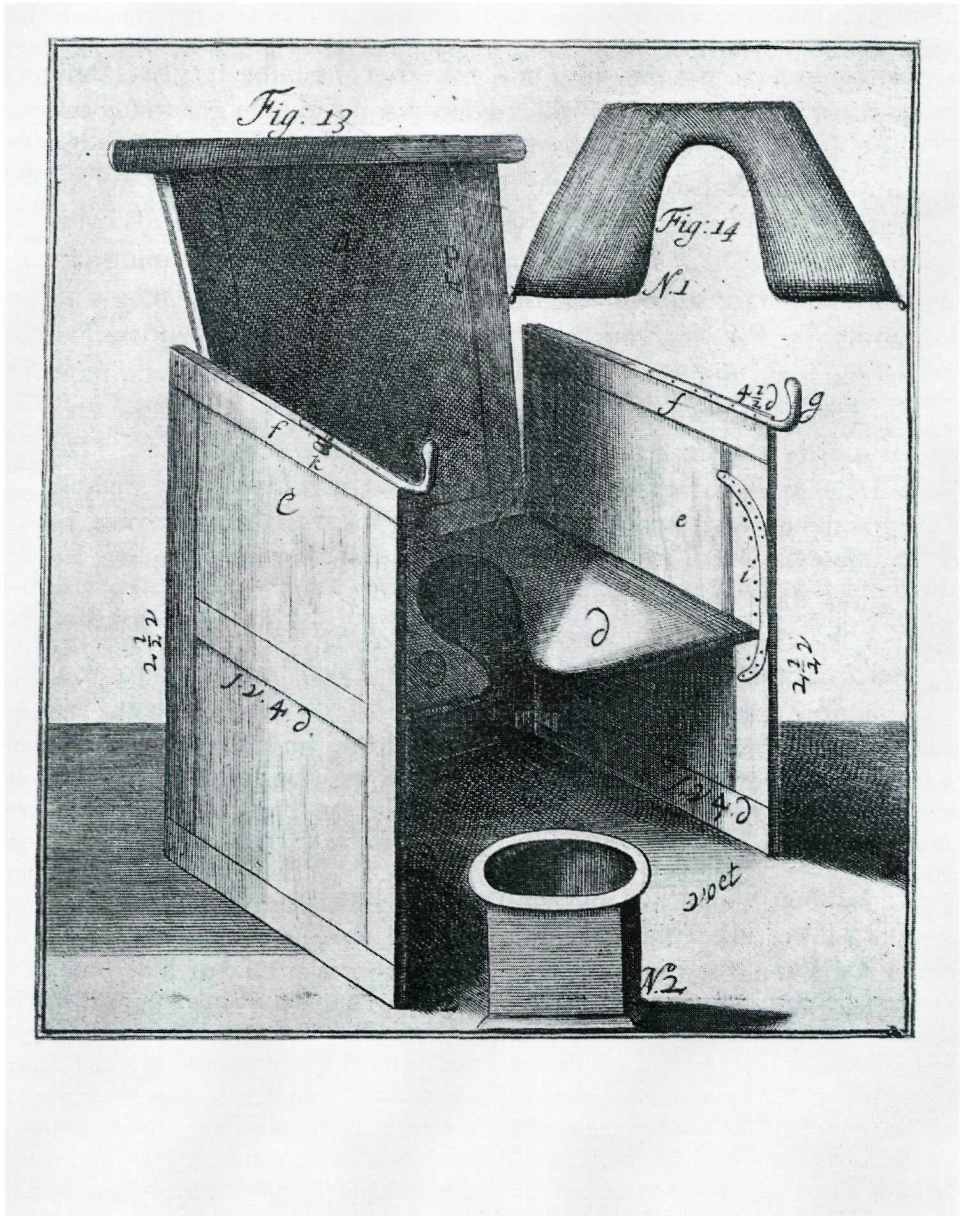
Tegen de achtergrond van al deze scheikundige bemoeiingen mag de keuze van Van Deventer voor de formulering van de titel van zijn *Dageraet der vroet-vrouwen* niet onbesproken blijven. Ook zijn medische tijdgenoten kan het niet zijn ontgaan dat hier indirect werd verwezen naar Van Helmonts *Dageraet oft nieuwe opkomst der geneeskunst*, maar belangrijker nog dan deze medische context is het verband dat hier kan worden gelegd met het werk van Jacob Böhme (1575-1624), wiens *Aurora* in 1686 in Nederlandse vertaling was verschenen onder de titel *Aurora of de dageraad in 't opgaan, dat is de wortel of moeder der philosophie, astrologie, en theologie*.³⁵⁹ De gemeenschappelijke noemer van het filosofisch-hermetische Christendom die in deze trits naar voren komt, kan de bijdrage leveren tot de religieus- en mentaal-historische analyse van Van Deventers bemoeienis met de kosmogonie en met de baring of 'antropogonie'. Uiteindelijk koos Van Deventer in 1701 als overkoepelende titel voor het *Nieuw licht* (zie het *Novum lumen* van Joachim Polemann!) en het beoogde vervolgdeel over de chirurgie voor de titel *Manuale operatien*: een opmerkelijke en tevens bedenkelijke keuze, omdat daarmee een direct verband werd gelegd met het werk van zijn plaatselijke voorganger Van Solingen, wiens werk *Manuale operatien der chirurgie* (1684) kort tevoren (1698) door zijn collega Schoon opnieuw ter perse was gelegd!

Medische ambachtelijkheid. Door de carrière van Van Deventer heen loopt de rode draad van de ambachtelijkheid: als goudsmid, als 'laborant' in de chemiatrische werkplaats te Wieuwerd, als heelmeeester, als orthopedist en als vroedmeester. Zoals vroegere biografen terecht hebben gesignaleerd, ligt in deze beroepsstatus de subtiële reden van de kwalificatie van Van Deventer door de Leidse medische faculteit (in de approbatie van 1723) als *vir experimentissimus*; aan een kwalificatie als *dominus doctissimus* (in de Groningse promotiebrief) stelde men kennelijk andere eisen.³⁶⁰ Tegen die achtergrond krijgt de admmissie van Van Deventer in Den Haag een bijzondere betekenis, namelijk als testcase voor de academische medische elite ten aanzien van de acceptatie van een sociale stijger binnen de bestaande hiërarchische verhoudingen tussen de medische beroepen in Den Haag. Het geconstateerde feit dat Van Deventer ondanks alle commotie in het Collegium medicum vrijwel direct aan de slag kon met zijn ambachtelijke werkzaamheden als chirurgijn en vroedmeester en al snel een bloeiende praktijk had voor de behandeling van rachitische en andere orthopedische kwalen, laat zien dat het door Stalpart van der Wiel gevoerde debat over de acceptatie van een promotie die van haar wezen als icoon van geleerdheid was beroofd door het gebruik van 'vulgaire' Nederlands, vooral bedoeld was ter bescherming van de status van de medicinae doctor binnen de Haagse gemeenschap. Een nauwkeurig onderzoek van de situatie van de medische beroepen en beroepsverhoudingen aan het einde van de zeventiende eeuw zou hier helderheid kunnen verschaffen, waarbij de door Frank Huisman beschreven medische beroepsontwikkeling te Groningen model kan staan.³⁶¹ Behalve de medische collectieven vragen daarbij

359 De meeste gnostische geschriften zullen vanwege het complexe Latijn voor Van Deventer ontoegankelijk zijn geweest. Vgl. Vgl. A. Weeks, *Boehme, an intellectual biography of the seventeenth-century philosopher and mystic* ([Albany]: State University of New York Press, 1991) en C. Gilly, *Das Bekenntnis zur Gnosis von Paracelsus bis auf die Schüler Jacob Böhm's*, in: R. van den Broek en C. van Heertum (red.), *From Poimandres to Jacob Böhme: Gnosis, hermetism and the Christian tradition* (Amsterdam: In de Pelikaan, 2000) 385-425.

360 Vgl. Lamers, *Hendrik van Deventer*, 75.

361 Zie F.G. Huisman, *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730* (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1992) en idem, *Civic roles and academic definitions: the changing relationship between surgeons and urban government in Groningen, 1550-1800*, in: H. Marland en M. Pelling (red.), *The task of healing. Medicine, religion and gender in England and the Netherlands, 1450-1800* (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1996) 69-100.

De draagbare geboortestoel of 'kraamstoel', ontworpen door Hendrik van Deventer en beschreven in zijn *Nieuw licht* (1701). Legenda van figuur 13: (a) verstelbare leuning die geheel naar achteren kan worden geklapt, zodat de ligging ('Beckenhochlagerung') kan worden gerealiseerd die in de literatuur op naam staat van Friedrich Trendelenburg (1844-1924); (b) achterstuk waaraan de leuning en zijdeuren met scharnieren (c en h: 'knierbantjes') verbonden zijn; (d) zitting, met paardenharen kussen of 'bril', verstelbaar door middel van (i) 'ijzertjes'; zelf gebruikte Van Deventer liever de trapeziumvormige zitting, zoals afgebeeld in fig. 14.1; (e) zijdeuren, die in werkelijkheid verder doorlopen naar achteren en zo de stoel stabiliteit geven; (f) ijzeren buisjes, verstelbaar door middel (k) boutjes en voorzien van (g) handvatten voor de barende vrouw 'om stijf van haar af te kunnen stoten'. Figuur 14.2 is een van de twee stoven 'om daardoor geen benaauwtheydt van het vuur en stank van de stoven in de kamer te hebben'.

ook de particuliere belangen van de verschillende beroepsbeoefenaren bijzondere aandacht, bijvoorbeeld van Stalpart van der Wiel die zijn belangen door de komst van de vroedmeester Van Deventer bedreigd zag op het verloskundige segment van de medische markt, zoals hij die zichtbaar had gemaakt door de presentatie van allerlei medische casuïstiek en in het bijzonder door de beschrijving van zijn beroepsrelatie met de Haagse vroedvrouw Elisabeth Tomboy-Hillo (?-1724).³⁶² Voor een 'man-midwife debate' zoals dat elders, weliswaar veelal wat later,³⁶³ werd gevoerd, vindt men in de Haagse archieven geen spoor, terwijl juist de bijzonderheden van een dergelijk debat in de directe invloedssfeer van prominente woordvoerders als Ruysch, Van Solingen en Van Deventer uiterst verhelderend zouden kunnen zijn.

Een belangrijke factor in het debat over Van Deventers (r)entree in de Haagse medische wereld was de bestaande polarisatie binnen de academische geneeskunde als gevolg van een richtingenstrijd tussen traditionalisten, mechanicisten en chemisten, waarvan sommige hoofdrolspelers (Bontekoe, Helvetius, Schoon enz.) in het voorgaande al werden genoemd. Wat Van Deventers status als 'chymist' betreft, is er een treffende en leerzame parallel met de entree van Johannes Groenevelt (1647-1710) in de medische wereld van Londen in precies dezelfde periode.³⁶⁴ In het geval van Van Deventer werd deze richtingenstrijd gecompliceerd door de combinatie van Van Deventers medische en chemische inzichten met zijn ambachtelijke oriëntatie en vaardigheden. Op het terrein van de verloskunde ging het daarbij onder meer om de betekenis van een anatomisch-pathologisch concept (de scheve baarmoeder) voor het praktisch verloskundig handelen; op het terrein van de orthopedie combineerde hij zijn stellingname in het academische debat over de etiologie en het wezen van de rachitis met de praktische toepassing van allerhande technieken om skeletdeformaties te corrigeren en functionele stoornissen in het bewegingsapparaat te genezen.³⁶⁵ Wat de medisch-theoretische beschouwingen over de *rachitis* en *spina ventosa* betreft, onderstreepte Van Deventer het belang van zijn bijdrage door aan te kondigen dat hij zijn ziekteconcept zou uitwerken in een traktaat over 'wat nuttigheid zijne hypothesen geven kan, tot onderscheiding van allerlei soorten van krankheden, ontstaande door 't verderf onzer sappen'; een traktaat dat (vooralsnog) onvindbaar is. De ambachtelijke vaardigheden en technische voorzieningen ('bequame en selfs uytgevoonden instrumenten') waarvoor men in de Haagse, later de Voorburgse kliniek van Van Deventer op de – overigens voor de zeventiende eeuw niet ongebruikelijke – *no-cure-no-*

362 Zie C. Stalpart van der Wiel, *Hondert seldzame aanmerkingen, so in de genees- als heel- en sny-konst, meest by eygen ondervinding, van tijt tot tijt, vergadert, en opgesteld* (Amsterdam: J. ten Hoorn, 1682) en idem, *Eerste deel van het Tweede hondert-getal der zeldzame aanmerkingen, so in de genees- als heel- en snykonst, meest by eygen ondervinding van tijt tot tijt, vergadert, en opgesteld* ('s-Gravenhage: D. Geselle, 1686). Vgl. E.D. Baumann, Cornelis Stalpart van der Wiel, *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 65 (1921) II, 1689-1712.

363 Ik verwijs slechts naar de bekendste literatuur: Jean Donnison, *Midwives and medical men. A history of interprofessional rivalries and women's rights* (New York: Schocken Books, 1977); H. Marland (red.), *The art of midwifery. Early modern midwives in Europe* (Londen en New York: Routledge, 1993) en A. Wilson, *The making of man-midwifery. Childbirth in England 1660-1770* (Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1995).

364 Zie H.J. Cook, Medical innovation or medical malpractice? Or, a Dutch physician in London: Joannes Groenevelt, 1694-1701, *Tractrix. Yearbook for the History of Science, Medicine, Technology and Mathematics* 2 (1990) 63-91 en idem, *The trials of an ordinary doctor: Joannes Groenevelt in seventeenth-century London* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994).

365 Voor het internationale debat, zie E. Clarke, Whistler and Glisson on rickets, *Bulletin of the history of medicine* 36 (1962) 45-61; voor de bijdrage van Van Deventer i.h.b. C. Gysel, Les principes orthopédiques de Hendrik van Deventer, *Transactions of the European Orthodontic Society* 52 (1977) 235-240, en idem, Groei, orthodontie en orthopaëdie bij Pierre Fauchard (1728), Hendrik van Deventer (1739) en Nicolas Andry (1740), *Revue belge de médecine dentaire / Belgisch tijdschrift voor tandheelkunde* 32 (1977) 303-308

pay basis ('niets pretenderende voor mijne moeyte, instrumenten ofte enige angewende onkosten, uytgenomen alleen de keurslyven, voor en al eer de beloofde conditien zijn volbragt') terecht kon voor raad en behandeling, vindt men opgesomd in een bijlage die aan het *Nieuw ligt* van 1701 en latere uitgaven werd toegevoegd. De vele ingewikkelde instrumenten en de noodzakelijke hospitalisatie (in Van Deventers eigen woning!) van zijn patiënten maakten in de meeste gevallen een ambulante uitoefening van zijn orthopedische praktijk onmogelijk. Rekening houdend met de casus Van Deventer vergt ook dit punt betreffende de interactie tussen de werkterreinen van de reizende meesters enerzijds de gevestigde heelmeeesters met hun gespecialiseerde praktijken anderzijds, nog nader onderzoek.³⁶⁶

Tegen die achtergrond kan ook een dimensie worden toegevoegd aan de baarstoel die Van Deventer ontwierp, niet alleen ter facilitering van het geboorteproces, maar ook om de vroedvrouw en vroedmeester in staat te stellen dit nieuwe onderdeel van de praktijk-inventaris gemakkelijk mee te nemen, zodat de ambulante uitoefening van de verloskundige c.q. de status van 'reizende' vroedvrouw of vroedmeester behouden kon blijven.³⁶⁷

Eén terrein sloot Van Deventer nadrukkelijk buiten zijn actieradius als orthopeed, namelijk de behandeling van botaandoeningen bij syfilitische patiënten, 'die wij billijk mogen aanmerken als brandmerken van die gruwelijke, edog nu zoo gemene zonde van hoerderij en overspel'. Dat velen de Spaanse pokken verwarden met de rachitis was daarbij een complicerende factor, maar zodra Van Deventer de diagnose syfilis had gesteld, verwees hij zijn patiënten naar een pokmeester, 'alzo ik altoos door de genade Gods een afkeer hebbe gehad van die zonde'.³⁶⁸

Ten slotte mogen de gipsafdrukken ('in pleyster afgegoten' skeletvormen) die Van Deventer tijdens de behandeling van zijn patiënten vervaardigde om het resultaat van zijn orthopedische behandeling te kunnen beoordelen, niet onvermeld blijven.³⁶⁹ Uit de eerder geciteerde berichten van bezoekers valt op te maken dat hier van een collectie sprake was die als een bijzondere variant van de zeventiende- en achttiende-eeuwse kabinetten kan worden opgevat, zij het dat deze collectie een geheel ander doel diende dan de rariteitencollecties die in anatomische theaters en chirurgijnkamers werden opgesteld, en dan de particuliere collecties waarvan het 'museum anatomicum' van Frederik Ruysch een uitzonderlijk voorbeeld was.³⁷⁰ Wat er na de dood van Van Deventer met het kabinet gebeurde, is onbekend. Een verbinding met het *Museum Hendrikziani* dat aan het begin van de negentiende eeuw even buiten Voorburg in het Etablissement Zuiderburg was ondergebracht, en waarin ook de osteopathologische verzameling van de Leeuwarder medicus Johannes Wijbrandus Quaestius (1777-?) was ondergebracht, kon niet worden gelegd.³⁷¹

366 Vgl. F.G. Huisman, *Itinerant medical practitioners in the Dutch Republic. The case of Groningen, Tractrix. Yearbook for the History of Science, Medicine, Technology and Mathematics* 1 (1989) 63-83.

367 Vgl. Lamers, *Hendrik van Deventer*, 90 en H.L. Houtzager, *De baarstoel in verleden en heden*, in: A.H.M. Kerkhoff, A.M. Luyendijk-Elshout en M.J.D. Eggink (red.), *De Novis Inventis. Essays in the history of medicine in honour of Daniel de Moulin on the occasion of his 65th birthday* (Amsterdam-Maarssen: APA-Holland University Press, 1984) 141-158.

368 Van Deventer, *Beschryving van de ziekten der beenderen*, 59.

369 *Ibidem*, 54.

370 Zie de verschillende bijdragen in E. Bergvelt en R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle: Waanders, 1992).

371 Zie G.T. Haneveld, *Zuiderburg als Nederlands eerste grote particuliere ziekenhuis, 1831-1865* [en] *Zuiderburg als pathologisch-anatomisch museum van professor Hendriksz., inclusief het Cabinet van Quaestius, Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 131 (1987) 2422-2425 en 2425-2428.

Receptiegeschiedenis. Over de receptie van het werk van Van Deventer in de verloskundige wereld van de achttiende eeuw zijn in het voorgaande al verschillende bijzonderheden vermeld, althans voor zover die verband hielden met het werk van vertalers, commentatoren en uitgevers. Om deze receptiegeschiedenis te completeren verdient bijvoorbeeld het religieuze aspect meer aandacht, zoals die in het *Nieuw licht* (1746-N3) duidelijk naar voren komt in het hoofdstuk van Bruhier d'Ablaincourt 'Van de keyzersneede' (met een verontschuldigende noot van de uitgevers over deze toevoeging van een 'Roomsgezinde' bewerker) en het daaropvolgende 'Antwoordt van de godsgeleerden'. Zo rijst de vraag hoe Van Deventers werk interfereerde met het verloskundig onderwijs te Parijs, waarin de Jansenist Philippe Hecquet (1661-1737) een centrale rol speelde, een man die in Nederland nauwe contacten onderhield met Frederik Ruysch.³⁷² Opmerkelijk, mede met het oog op Hecquets rol in het opiumdebat,³⁷³ is ook het uitvoerige excuus van Bruhier d'Ablaincourt dat hij toch had besloten om het gedeelte over het opium, de 'grote corrector' en andere chemische thema's in de Franse uitgave te handhaven, ondanks het feit dat velen het opium tot de vergiften rekenden en niet verveeld wilden worden met Van Deventers chemische beschouwingen.³⁷⁴

Voor Engeland zijn er terloopse verwijzingen naar Van Deventers invloed op John Maubray (?-1732), de auteur van *The female physician* (1724), en op Thomas Dawkes die in 1736 *The midwife rightly instructed* publiceerde, maar van een nauwkeurig onderzoek waarbij men rekening houdt met de complexiteit van Van Deventers ideeën en inzichten, en ook de vraag aan de orde komt of tijdgenoten die complexiteit als zodanig hebben herkend, is nog geen sprake geweest.

Binnen de Nederlandse verloskundige literatuur bieden de vele dissertaties *de partu difficili* een prachtige seriële bron voor de ontwikkeling van verloskundige ideeën, opvattingen en technieken. Helaas moet worden vastgesteld dat deze bron zelden of nooit is aangeboord, en dat daaraan ook in de receptiegeschiedenis van Van Deventers werk nog geen betekenis is toegekend. Dezelfde conclusie geldt mutatis mutandis voor de niet-seriële bronnen, zowel uit de 'gestatieperiode' (ca 1685-1701) van het *Nieuw licht* als uit de vroege receptieperiode (1701-1765), waarin de verschillende uitgaven en edities van het *Nieuw licht* en het *Nader vertoog* van de persen rolden.³⁷⁵ Zonder verdere annotatie kunnen vele werken genoemd worden die voor dit onderzoek in aanmerking komen, zoals de *Manuductio obstetricantium, of Handleiding der verloskunde* (1731) van de Amsterdamse 'medico-chirurgus' Amos Lambrechts (1694-1755), een man wiens levensloop tal van parallellen vertoont met dat van Van Deventer (vooral ook als chemiater die kanker met corrosieven behandelde!); de *Nieuwe oeffenings verhandelingen der vier hoofdhandgrepen ... En het verlossen, zonder moederspiegel, alle baarende en in nood zynde kraamvrouwen, ... zeer*

372 Zie L.W.B. Brockliss, *The medico-religious universe of an early eighteenth-century Parisian doctor: the case of Philippe Hecquet*, in: R. French en A. Wear, *The medical revolution of the seventeenth century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) 191-221, en Coury en Pecker, *Aperçus sur l'enseignement de l'obstétrique*. De correspondentie tussen Hecquet en Ruysch bevindt zich in de handschriftenverzameling van de UB Amsterdam.

373 Hecquet was de auteur van de *Reflexions sur l'usage de l'opium, des calmants et des narcotiques, pour la guérison des maladies*. *En forme des lettres* (Parijs: G. Cavelier, 1726), waarin hij het opium juist aanpreeft als middel om 'la fibre' te ontspannen.

374 'Voorreeden van den heer d'Ablaincourt', in: Van Deventer, *Nieuw licht* (1746-N3) s.p.

375 De sociaal-historische studies van bijvoorbeeld A. Roos, *Een 'swaarwigtigh ampt'? Vroedvrouwen en vroedmeesters in Leiden in de 18de eeuw*, *Jaarboek sociale en economische geschiedenis Leiden* 2 (1990) 17-48 en vooral van H.A. van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865* (Wageningen: Academic Press, 1992) laat ik hier buiten beschouwing.

dienstig voor de chirurgyns en vroedvrouwen (1733) van de bekende reizende meester Johan Herman Francken, een man die dertig jaar na het vertrek van Van Deventer uit Wieuwerd zijn reputatie vestigde in het Friese Workum en van daaruit in Nederland zijn heel- en verloskundige vaardigheden etaleerde; de *Verhandelingen van het ampt der vroed-meesters en vroed-vrouwen* (1733) van de Leidse chirurgijn Jacob Sigismund Denys, eigenlijk De Neijs (1681-1741); *De gezuiverde vroedkonst* (1751) van de hand van de Zierikzeese medicus Cornelis Plevier (1722-1750) en uitgebracht door de Amsterdamse medicus Jan Daniël Schlichting (1703-1765), zelf auteur van de *Embryulcia nova detecta of eene heel nieuw en onbekende, dog nuttige behandeling, in de meeste moeielyke baaringen op 't spoedigste te helpen* (1747), en *Het beschyden deel der vroed-vrouwen* (1751) van de medicus-chirurgijn-vroedmeester Abraham Houttuijn Jzn (1715-na 1751).

Behalve de referenties naar Van Deventer in de verloskundige literatuur zal men ook aandacht moeten besteden aan de invloed van 'de toetsteen en 't schild der vroedvrouwen' op bijvoorbeeld de stedelijke reglementen, keuren en ordonnanties voor de verloskunde en de instructies voor vroedvrouwen. Een lastig punt ten slotte, dat in deze receptie-geschiedenis veelal over het hoofd wordt gezien, is de interferentie van de verloskundige met de heelkundige literatuur waarin veelal uitgebreid aandacht aan de kunstgeboorte wordt besteed.³⁷⁶ Eenzelfde wisselwerking kan men signaleren tussen de verloskundige en de eerder genoemde pediatrische literatuur.

³⁷⁶Een fraai voorbeeld leverde A. Geiger, *Lorenz Heister als Geburtshelfer und gynäkologischer Chirurg. Vergleichende Untersuchungen anhand der verschiedenen Auflagen seiner 'Chirurgie'* (Zürich: Juris Druck und Verlag, 1983).

Samenvatting

Hendrik van Deventer wordt in de medische geschiedenis beschouwd als de belangrijkste representant van de vroeg-moderne Nederlandse verloskunde. Dit profiel berust voornamelijk op de biografische studies van de Friese heelmeester Kiestra uit het midden van de negentiende eeuw en op de obstetrisch-historische publicaties van de Duitse obstetrici Nägele (1825) en Fasbender (1906). De vele geschriften over het leven en werk van Van Deventer die nadien in Nederland zijn verschenen, blijken in hoofdzaak een parafrase en bewerking van deze oude studies te zijn.

Dankzij de nieuwe cultuur- en wetenschapshistorische context zoals die in recente studies betreffende het Labadisme en over de betekenis van het alchemistische en chemiatrische denken rond 1700 in beeld zijn gebracht, en op grond van de resultaten van een uitgebreid archief- en literatuuronderzoek, waarbij niet alleen het verloren gewaande proefschrift van Van Deventer en een nog onbekend chemiatrisch traktaat uit zijn Wieuwerd-periode konden worden opgespoord, maar ook een negental nog onbekende handschriften van Van Deventer – waaronder zijn belangwekkende natuur- en scheikundige verhandeling over de 'Eerste beginselen der ware natuurkunde' – werden ontdekt, kan in deze studie de beschrijving van het leven en werk van Van Deventer op tal van onderdelen worden gecorrigeerd en aangevuld.

Achter de pleitvoerder van een anatomisch onderbouwde ambachtelijkheid die vroedmeesters en vroedvrouwen 'nieuw licht' zou verschaffen voor hun verloskundige optreden, blijkt een Labadist schuil te gaan met uitgesproken opvattingen over huwelijk, gezin en opvoeding, en over schepping, herschepping en eindtijd (chiliasme). Naast de ontwikkeling van zijn handvaardigheid als heelmeester, orthopeed en verloskundige, profileerde Van Deventer zich tevens als chemiater (met een florerende handel in spagyrische middelen) en chemicus die behoorde tot het boeiende collectief van Nederlandse onderzoekers dat zich vooral geïnspireerd wist door de Engelse Paracelsist George Starkey. In zijn natuurkundig-scheikundige traktaat over de 'ware natuurkunde' ontpopte Van Deventer zich als een diepgelovig natuurfilosoof die een strikt Bijbelse kosmogonie tot basis wilde maken van een herziene natuurkunde, gebaseerd op een vijf-elementenleer en een herziene pneumatica, en die zijn scheikundige inzichten probeerde te onderbouwen met behulp van uitgebreide experimenten en onderzoeken.

Summary

In medical historiography, Hendrik van Deventer is seen as the most important representative of early modern obstetrics in the Netherlands. This view is largely based on some mid-nineteenth-century biographical studies by the Frisian surgeon Kiestra, and publications on the history of obstetrics by the German obstetricians Nägele (1825) and Fasbender (1906). The many writings on the life and works of Van Deventer published in the Netherlands ever since prove for the greater part to be paraphrases of, or elaborations on, these older studies. This article offers substantial corrections to the prevailing view of the life and works of Van Deventer. It is based in part on recent new insights into past cultural and scientific contexts, including those of Labadism and the alchemical and chemical philosophy around 1700. It is based also on extensive archival research, which among other things led to the rediscovery of a thesis by Van Deventer long believed to have been lost. In addition, an until now unknown chemical treatise from Van Deventer's Wieuwerd years was unearthed, in addition to nine manuscripts, including his remarkable treatise on physics and chemistry ('First principles on true physics'). Providing a defence of a craft based on anatomical knowledge, Van Deventer offered both male and female midwives a 'new light' by which to guide their obstetric activity. However, Van Deventer also proves to have been a disguised Labadist who held outspoken ideas on marriage, the family, and education, as well as on creation, recreation, and the apocalypse (chiliasm). Van Deventer is presented here not only as a surgeon, orthopaedist and obstetrician who was capable of improving his personal expertise, but also as a chemical physician who developed a flourishing trade in spagyric remedies, and as a chemist belonging to a fascinating group of Dutch researchers inspired by the English Paracelsist George Starkey. In his treatise on physics and chemistry, Van Deventer reveals himself to have been a Christian philosopher, intent on devising a strictly biblical cosmogony on the basis of revised physical science, and employing to this end a theory of five elements and an amended pneumatic theory. Van Deventer attempted to consolidate his views on chemistry through extensive experimentation and research.

BIJLAGEN

Bijlage I: Genealogisch overzicht

De eerste genealogie van Van Deventer verscheen onder de titel 'Bijdrage tot de geschiedenis van Dr. Hendrik van Deventer en zijn geslacht' in het *Haagsch jaarboekje* van 1897 en was – hoewel het opschrift Krul als auteur suggereert – van de hand van de adjunct-rijksarchivaris Peter A.N.S. van Meurs (1860-1920), zelf een nazaat van Van Deventer.³⁷⁷ Later verklaarde Van Meurs bij herhaling dat Krul zijn aantekeningen buiten zijn medeweten aan het jaarboekje ter publicatie had aangeboden, 'hoewel ik ze niet in den vorm daarvoor had gebracht'.³⁷⁸ Het ging immers slechts om een uittreksel van de genealogie van de familie Van Meurs die Vorsterman van Oyen in 1890 in zijn monumentale *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën* had opgenomen.³⁷⁹ Lamers nam het door Krul gepubliceerde overzicht vrijwel ongewijzigd over,³⁸⁰ slechts met aanvulling van de naam (patroniem) van de moeder van Hendrik van Deventer.

De hier gepresenteerde genealogie is belangrijk uitgebreid, maar zeker nog niet volledig. Ten behoeve van de reconstructie moesten, hoewel met grote voorzichtigheid, op verschillende onderdelen conjecturen worden toegepast, die voor correctie vatbaar blijven. Dat er nog schakels ontbreken is deels te wijten aan de hiaten in de reeksen doop-, trouw- en begraafboeken, deels een gevolg van de leefwijze der Labadisten die zich aan iedere officiële registratie door de overheid onttrokken, en berust deels op de praktische onmogelijkheid om alle archiefbronnen die daarvoor in aanmerking komen, uitputtend te onderzoeken. Een belangrijke bron van verwarring is de wisselende vestiging van de Van Deventers te Leiden en Den Haag, maar vooral ook het dooreenlopen van tenminste zeven verschillende families Van Deventer waarvan men de leden aantreft in de archieven van Leiden en Den Haag, namelijk een Groningse familie, waarvan een tak zich te Den Haag resp. te Leiden (Rijnland) vestigde, twee Duitse families (uit Soest en Braunschweig) waarvan enkele leden zich in Den Haag vestigden, en de families Van Deventer uit de Vijfheerenlanden en Alblasserwaard resp. uit Deventer en Zwolle. De familie waartoe Hendrik van Deventer behoorde, wordt hier zo volledig mogelijk in beeld gebracht. De vertegenwoordigers van de Duitse families Van Deventer hebben voor zover bekend niets met Hendrik van Deventer persoonlijk of diens familie te maken gehad; zij zijn vooral van belang als representanten van de Haagse goud- en zilversmeden. Voor zover het onderzoek reikt, konden van de families uit de Vijfheerenlanden en de Alblasserwaard resp. Deventer-Zwolle geen relaties met Hendrik van Deventer worden vastgesteld.³⁸¹ Ook in de archieven van Rotterdam en Delft vindt men vele Van Deventers, velen met dezelfde voornamen en met vergelijkbare beroepen (schoenmakers en kleermakers). Dat de familie die men aantreft op Voorne en Putten ook relatie had met de Groningse familie, kan men afleiden uit de vestiging te Groningen van een zekere Hendrik van Deventer met kerkelijke attestatie (maart 1666) van Den Briel.³⁸² Ten slotte moet ook de familie Van Deventer uit de Zuidelijke Nederlanden worden genoemd, die door heel Nederland vertakkingen had.³⁸³

Veel verwarring geeft de interpretatie van het gebruik van de benaming 'van Deventer', hetzij als familienaam, hetzij als aanduiding van de geografische herkomst. In het laatste geval is voorzichtigheid trouwens dubbel geboden. Bij de poging om Lysbeth Jans, de moeder van Van Deventer te identificeren, stuitte ik

377 P.A.N.S. van Meurs, *Bijdrage tot de geschiedenis van Dr. Hendrik van Deventer en zijn geslacht*. Met een aantekening van R. Krul, *Haagsch jaarboekje* (1897) 318-327.

378 P.A.N.S. van Meurs, mededelingen in: *De wapenheraut. Maandblad gewijd aan geschiedenis, geslacht-, wapen-, oudheidkunde enz.* 9 (1908) 313 en *De Nederlandsche leeuw* 27 (1910) 92.

379 A.A. Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën, met genealogische en heraldische aantekeningen* vol. II (Groningen: J.B. Wolters, 1890) 311-317.

380 Lamers, *Hendrik van Deventer*, 80-81.

381 Zie over de eerstgenoemde familie: H. den Hertog, *Genealogie van de familie Hertoch, Hartoch-Deventer uit Vijfheerenlanden*, in: B. de Keijzer (red.), *Zuidhollandse genealogieën* (Rotterdam: Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie 'Ons Voorgeslacht', 1986) 10-67; A. van Deventer, *Kwartierstaat Goslings-van Deventer* (Zoetermeer 1999) en idem, *Kwartierstaat van Deventer-van der Steenstraten* (Zoetermeer 2000). De Deventer-Zwolse familie wordt summier beschreven in het *Nederland's Patriciaat* 2 (1911) 111-116.

382 W.G. Doornbos, P.J.C. Elema en D.F. Kuiken, *Lidmatenboek van de Gereformeerde Kerk van de stad Groningen 1594-1660* (Groningen: Plakkaat, 2001).

383 P.A. comte du Chastel de la Howardrie-Neuvireuil, *Notes pour servir à l'histoire de Rolleghem-lez-Courtrai, de Rolleghem-Capelle et des trois fiefs de Rolleghem dans Ypres, ainsi que de la famille qui en porte le nom et des familles Pulinx et Van Déventer* (Tournai: Vasseur-Delmeé, 1905).

op een zekere Pieter Jans van Deventer, gehuwd met Lysbeth Jans van Asperen, waarbij al snel bleek dat Pieter Jans zich eveneens onder de familienaam Van Rijswijk presenteerde en dat Lysbeth Jans ook bekend stond onder de familienaam Van Malsen:³⁸⁴ fascinerende en intrigerende vondsten voor genealogen, maar frustrerende tegenvallers wanneer men genealogie met geen ander doel bedrijft dan ter opheldering van de biografie van een beroemd geworden verloskundige!

Een belangrijk houvast bood de genealogische identificatie van de getuigen bij de dopen en huwelijken (ondertrouwen) van de Van Deventers en door de aktes waarin familierelaties staan aangegeven, zoals de akte waaruit geen andere conclusie kan worden getrokken dan dat er in het ouderlijk huis van Hendrik van Deventer twee broers (halfbroers?) met de naam Hendrik Jansz waren. In de hier gepresenteerde genealogie kon de schakel tussen Hendrik van Deventer en enkele vooraanstaande families, met name de families Walleran en Sandra, waarmee hij blijkens de bronnen uit Wieuwerd toch verwant is geweest, weliswaar niet nauwkeurig worden aangewezen, maar wel indirect door namelijk een fragmentgenealogie op te stellen van de belangrijke doop- en trouwgetuige Jacob van Outeren. Wat de nakomelingen van Van Deventer betreft leverde de zoektocht een rijke oogst, die het overzicht dat Van Meurs (en Lamers) publiceerde(n) in omvang ver overtreft.

Spellingsvarianten van voornamen en familienamen heb ik zo nodig of wenselijk lexicografisch gestandaardiseerd (bijvoorbeeld: Loouijs de Koock wordt Louis le Cocq). Door een asterisk en de afkorting 'ged.' worden geboorte- en doopdata onderscheiden; op vergelijkbare wijze wordt verschil gemaakt tussen overlijdens- en begraafdata. In die gevallen waarin de datering van een huwelijk betrekking heeft op de ondertrouw, is dat aangegeven door (toevoeging van) de afkorting 'otr'.

Voorgeslacht

De schakel tussen Hendrik Jansz van Deventer, de vader van Hendrik van Deventer, en diens voor-geslacht is de *missing link* in deze reconstructie. Dat de vader resp. grootvader Jan van Deventer moet hebben geheten, is aannemelijk, maar beide 'zoektermen' leveren vooraan nog teveel mogelijkheden om tot een ondubbelzinnige identificatie te komen.

Ten eerste is er een Groningse familie, waarvan een deel zich te Leiden vestigt. Uitgaande van de (gewaagde) hypothese dat de oudste vermeldingen van deze Van Deventers in de Groningse archieven tot dezelfde familie behoren, krijgt men de volgende stamreeks I-VI.

I. *Hendrik (Hinrick) van Deventer* (*ca 1485), wordt in 1514 ingeschreven in het gildenrechtboek van Groningen.³⁸⁵ Heeft twee zonen: 'Thomas de schomaker' (hetgeen de leerbewerking al vroeg in beeld zou brengen) aan wie in 1527 het gildenrecht wordt toegekend, en Hendrik van Deventer (volgt II).

II. *Hendrik van Deventer* (*Groningen ca 1510), die in 1547 het klein burgerrecht van Groningen krijgt.³⁸⁶

III. *Jan (Johan) van Deventer* (*Groningen ca 1535), wordt in 1557 te Groningen in bezit gesteld van het gildenrecht en in 1575 van het klein burgerrecht aldaar. Ook wordt hij vermeld op de Groningse bevolkingslijsten van ca 1580 en 1594.³⁸⁷

IV. *Jan van Deventer* (*Groningen ca 1560), de vader van Hendrik (Hindrick) Jansen van Deventer aan wie in 1606 het klein burgerrecht van Groningen wordt verleend, en van Jan (Johan) Jansen van Deventer (volgt V).

V. *Jan (Johan) Jansz van Deventer* (*Groningen ca 1585, †Groningen? vóór 1626), kreeg in 1614 het klein burgerrecht van Groningen. Huwde met Grietje Christiaans (Grietgjen Christiaensdr), die in 1642 als getuige optrad bij het huwelijk van haar zoon Jan Jansz (zie VI) te Leiden; zij woonde toen in Groningen. Kennelijk verhuisde zij later (weer) naar Leiden; althans als zij dezelfde is als Grietje Christiaans die op 6-11/12-1661 te Leiden werd begraven.³⁸⁸ Als weduwe van Johan van Deventer huwde

384 G. Eschauzier, Aanteekeningen omtrent de geslachten Van der Meulen te Gorcum, *De Nederlandsche leeuw* 31 (1913) 4-10 en 35-44, i.h.b. p. 9 en 42.

385 De vermeldingen van het gilderecht zijn ontleend aan: W.G. Doornbos en D.F. Kuiken, *Gilderecht van de stad Groningen 1434-1710* (Groningen: Transsumpt, 1996).

386 De vermeldingen van het klein burgerrecht zijn ontleend aan: W.G. Doornbos, *Zestiende-eeuwse bevolkingslijsten van de stad Groningen 1580-1594* (Groningen: Plica, 1994) 13 en 67.

387 Idem voorgaande noot.

388 Deze bijzonderheid is ontleend aan C.J.A. Boom, *Kwartierstaat van Casparus Johannes Albertus Boom* (z.pl. 1993).

Grietje Christiaans (dan Geertyn Kersyns / Karsijns gespeld)³⁸⁹ op 16-4-1626 te Groningen met Wibrans Willems; Hindrick Vinckenborch treedt op als haar getuige. Grietje Christiaans, de weduwe van Watse Jansens, die te Groningen huwde (otr 12-10-1639) met Cornelis Peters, 'soldaet onder capitain Bonnema van Blijham' (getuige: Jan Jansens, een broer van Watse Jansens en 'soldaet onder capitain Berum') is waarschijnlijk een ander; de rekrutering van een huwelijkspartner uit militaire kring komt overigens wel overeen met die van de hierna vermelde kinderen.

Uit het huwelijk Van Deventer-Christiaans werden te Groningen ten minste vijf kinderen geboren: (1) Jan (Johan, volgt VI), (2) Hendrik (Hindrick), (3) Jantien, (4) Anneke en (5) Christiaan.³⁹⁰ Jantien huwde (otr 2-1-1636) te Groningen met de soldaat Jurryen Hindricks; Anneke huwde (otr 24-2-1638) te Groningen met de militaire ruiter Jacob Coene (van Esens). Christiaan van Deventer moet jong zijn overleden, blijkens de akte waarin door Jan Jansz kort een jaar vóór zijn overlijden te Groningen de voogdij wordt geregeld over de onmondige kinderen van zijn broer Carst (Christiaan) Jansens en diens vrouw Sara Harmens.³⁹¹

VI. *Jan Jansz van Deventer* (*Groningen ca 1615, begr. Leiden 23-12-1669), saaiwerker van beroep. Mogelijk dezelfde als Jan (Jansz) van Deventer die te Groningen tweemaal ondertrouwde: eerst op 2-1-1636 met Antje Jansens en op 24-2-1638 met Anneke Jansens.

Met het oog op zijn (nieuwe) huwelijk en ongetwijfeld om bijkomende economische redenen vestigde Jan Jansz van Deventer zich in 1642 te Leiden (Raamsteeg), waar hij huwde (otr 8-8-1642) met Maria (Marytgen) Abrahamsdr van Weesp / Weesop³⁹² (ged. Leiden 17-7-1624, begr. Leiden 7/14-10-1673), wonend te Leiden (Oude Raamsteeg) en dochter van Abraham Gerritsz van Weesp,³⁹³ eveneens saaiwerker, en Trijntje Cornelis (begr. Leiden 11-6-1640). Op 30-1-1643 werd Jan Jansz van Deventer ingeschreven als poorter te Leiden. Het echtpaar Van Deventer-Van Weesp had ten minste vier kinderen:

(1) Johannes (ged. Leiden 21-7-1648, begr. Leiden 12-9-1648).

(2) Geertruijt (ged. Leiden 30-3-1650).

(3) Jan Jansz (ged. Leiden 12-11-1651); is waarschijnlijk degene die in 1681 met attestatie van de Hervormde Kerk te Leiden (2-8-1681) naar Groningen verhuisde, waar we hem in september 1681 aantreffen in het Groningse lidmatenboek.

(4) Abraham Jansz (ged. Leiden 31-8-1653, begr. Leiden 4-4-1724), huwde te Amsterdam 17-8-1678 met Laurentia de Pradellis (*Leiden 3-1-1660, begr. Leiden febr. 1705), dochter van Guillaume de Pradellis (*Yperen 1620) en Marie de Bucker (*Yperen 1624, †Amsterdam 1654) uit een van oorsprong Noordfrans geslacht van lakenfabrikanten te Leiden.³⁹⁴ Het echtpaar Van Deventer-De Pradellis had vijf kinderen: (a) Maria Catharina (*Amsterdam 8-1-1682), gehuwd op 2-5-1706 te Amsterdam met Jeremias Pelt (geb. Amsterdam 18-4-1687); (b) Johanna (*Amsterdam 19-8-1684, begr. Den Haag 18/22-8-1762), gehuwd op 6-3-1710 te Amsterdam met Jan Jacob le Sage (*Den Haag 25-8-1683, †Den Haag 2-1-1729), meester bontwerker en grootvader van de bekende predikant-hoogleraar Jan Jacob le Sage ten Broek (1742-1823); (c) Jan (*Amsterdam 1-2-1687, †Amsterdam mei 1772); (d) Guiliam (†Amsterdam 1726), gehuwd met Cornelia van Zevenhoven (†Amsterdam 1726); (e) Lucretia Margarita van Deventer (*Amsterdam 12-2-1694, †Amsterdam 26-1-1721), gehuwd met Dirk Slotboom.

Mogelijk vestigde zich niet alleen Jan Jansz (VI) te Leiden, maar ook zijn broer Hendrik Jansz van Deventer (*Groningen ca 1620) en wellicht zelfs ook de vader Jan Jansz (V). Gelet op de hertrouwdatum van Grietje Christiaans kan deze Jan Jansz niet dezelfde zijn geweest als de Jan Jansz van Deventer uit 'de

389 De namen Carst en Kers zijn varianten van de naam Christiaan, zie J. van der Schaar, *Woordenboek van voornamen. Inventarisatie van de doop- en roepnamen met hun etymologie* (Utrecht-Antwerpen: Het Spectrum, 1964) s.v.

390 De namen zijn ontleend aan de huwelijksakten waarbij Jan Jansz van Deventer als vader getuigde.

391 Zie H.J.E. Hartog, *Voogdijstellingen in de stad Groningen 1639-1672* (Groningen: Vidimus, 1995) 154, 158 en 160. Vanwege zijn verblijf te Leiden traden Joost Talman en later Jacobus Rosevelt en Egbert Willems op als plaatsvervangers.

392 Een verbinding met de bekende Leidse familie Tetterode / Tetrode van Weesp / Wesop heb ik niet kunnen leggen, vgl. E.B.F.F. Wittert van Hoogland, Bijdrage tot de genealogie van den tak van het geslacht Van Tetrode, welke zich Van Weesp genoemd heeft, *Genealogische en heraldische bladen* 2 (1907) 335-337 en W.J.J.C. Bijleveld, Bijdrage tot de genealogie van het Leidsch geslacht van Velden en aanverwante familiën, *De Nederlandsche leeuw* 42 (1924) 235-237.

393 Zijn vader was Gerrit Dircxz van Weesp (begr. Leiden 19-12-1621), die in 1612 getuigt bij het huwelijk van zijn zoon Abraham.

394 Zie W.F. Leemans, Familieaantekeningen Van Pradellis, *De Nederlandsche leeuw* 59 (1941) 17-23.

Nieuwe Stadt' (voor immigranten!) te Leiden die op 26-12-1626 aldaar werd begraven. Hendrik Jansz kan de schakel zijn naar Gerrit Hendriksz van Deventer (*ca 1640 / begr. Leiden 28-11/5-12-1705), die als weduwnaar van Annetje Jans te Leiden huwde (otr 22-2-1685) met Josijntje Jans (*Leiden), wonend te Leiden (Hooigracht), daarbij geassisteerd met Hendrick Jansz van Deventer 'zijn schoonzoon [sic] op de Oude Vest' te Leiden, en zij door Jannetje Joosten haar nicht te Leiden (Hooigracht). Jan Jansz zoon Jan Jansz van Deventer maakt de verwarring rond deze naam opnieuw groter; Jan Jansz dochter Geertruyd Jans van Deventer moet men onderscheiden van de bijna even oude Geertruyd Hendriks van Deventer, de zus van de Hendrik van Deventer.

Deze Leidse schakels (Jan Jansz / Hendrik Jansz van Deventer) hebben hun pendant in Den Haag, waar men aan het begin van de zeventiende eeuw verschillende Van Deventers aantreft: de kleermaker Gerrit Gerrits van Deventer, die op 14-4-1612 als jongeman van Janneke Pieters van Middelburg huwde, en Aeltje Jans van Deventer, die tweemaal in Den Haag huwde: op 18-9-1619 met de kleermaker Andries Ferguson ('jongeman van Schotland') en op 23-7-1624 (otr) met de adelborst Hugo Montgommery. De Hagenaar Hendrik Willemsz van Deventer (die als weduwnaar op 16-10-1622 ondertrouwde met Geertje Hendriks, jongedochter van Deventer) kwam oorspronkelijk uit Delft en vormt zo de verbinding met de eerder genoemde familie Van Deventer aldaar.

De belangrijkste Haagse kandidaat voor een koppeling aan de familie van Hendrik van Deventer is de kleermaker (opnieuw!) Jan Jansz van Deventer, die in de week van 6/13-6-1632 als 'jongeman' in ondertrouw ging met Anneken Sanders Smits, jongedochter uit Den Haag. Uit het feit dat Anneke Smits op 21-6-1637 als weduwe van Jan Jansz van Deventer in Den Haag opnieuw in ondertrouw ging, ditmaal met Nicolaas Schor[r]e, jongeman 'van den Paltz', geeft aan dat deze Jan Jansz van Deventer vóór dat jaar moet zijn overleden.

De vader van Hendrik van Deventer c.q. het gezin waartoe vader Hendrik Jansz behoorde, woonde kennelijk begin jaren veertig te Deventer. Een zoektocht in de doop-, trouw- en begraafboeken aldaar leverde geen resultaat. Uit de volgende gegevens blijkt echter duidelijk dat er een nauwe relatie tussen de Haagse en Leidse familie Van Deventer en hun 'vaderstad' heeft bestaan.

De ouders van Hendrik van Deventer

Blijkens de doopinschrijving waren Hendrik (Hendrick) Jansz en Lysbeth (Elisabeth) Jans de ouders van Hendrik van Deventer.

Vader Hendrik Jansz, die hoe dan ook aan één van bovengenoemde families was verbonden, behoorde tot een gezin waarin vier 'clusters' kunnen worden onderscheiden: de eerste met Hendrik Jansz, ruim tien jaar later gevolgd door het duo Elsje en Gerrit, daarna het duo Dirck en Ary, en ten slotte de 'zonderling' Hendrik Jansz ('de tweede'). Zo'n gezinssamenstelling verraadt een turbulente levensloop, of indiceert een 'weeffout' in de hier voorgestelde genealogie.

(1) Hendrik Jansz (I), volgt hierna.

(2) Elsje (Elisabeth / Lysbeth) Jans (*Deventer? 1634), woonde in 1653 te Leiden (Haarlemsestraat), huwde aldaar (otr 27-3-1653) met Louis (le) Cocq (*Rouaan), lakenbereider te Leiden (Garenmarkt); hij geassisteerd met Daniël Jansz van der Wegen, 'zijn bekende', en zij met Lysbeth Jans, haar schoonzuster te Leiden (Haarlemstraat). Mogelijk dezelfde die op 17-4-1689 te Leiden huwde (schepenen) met de lakenwever Frans Gregoor (*Leiden), wonend te Leiden (Ververstraat); zij woonde toen te Leiden (Waardgracht).

(3) Gerrit Jansz (god. Den Haag 7-1-1635, begr. Oegstgeest 18-7-1686), 'dekenstrijker' te Leiden (1660 Bakkersteeg; 1667 Gortstraat, 1680 'in de oude voorstadt'). Huwde op 18-5-1660 te Leiden met Neeltje Cornelis van Rijnsburg (*Leiden), waarbij hij geassisteerd wordt met zijn zwager Louis le Cocq uit Leiden en zij met Maria Kellenaar,³⁹⁵ 'haer bekende aldaer'. Zijn tweede huwelijk volgde in 1670 (otr 14-3-1670) te Leiden met Heijltje Barents [den Rijn] (*Rotterdam), weduwe van Hendrick Jansz, die te Leiden aan de 'zuijtzijde in de oude voorstadt' woonde;³⁹⁶ hij wordt dan geassisteerd met Gerrit Hendricxz, 'zijn

395 Gehuwd (Leiden 2-3-1650) met Andries Veere, zoon van de ex-legerkapitein Alexander Veere uit Rotterdam, zie: Geslacht Veeren, *Algemeen Nederlandsch familieblad* 3 (1886) 83-84.

396 Haar eerste man was de lakenwerker Hendrick Jansz uit Schüttof (Bentheim); bij hun huwelijk te Leiden (otr 2-9-1662) werd hij geassisteerd met Willem Visch, zijn bekende te Leiden (Oude Singel) en zij door Barentje Hendriksdr, haar nicht te Leiden (Oude Vest). De getuige Willem Visch was toentertijd gehuwd met Barentje Hendriksdr. Waarschijnlijk is hij dezelfde als Willem (de) Visch (ook: Fies), een bakker afkomstig uit Luik, die te Leiden (Langegracht) woonde en gehuwd was met Heijltgen Willems, afkomstig van Eswijler, die bij haar huwelijk (Leiden 30-4-1651) eveneens te Leiden (Haarlemstraat) woonde.

behoude vader [schoonvader] aldaar, en zij met Barentje Hendriks, haar bekende te Leiden (Oude Vest). Uit het eerste huwelijk: (a) Anna (ged. Leiden 17-6-1663, getuigen: Hendrik Jansz van Deventer, Elsjie Jans, Louis le Cocq); uit het tweede huwelijk: (b) Jannetje (ged. Leiden 13-12-1676, getuigen: Philippijntje Willems Visch, Barentje Hendriks) en de tweeling (c) Johannes / Jan en (d) Barent (ged. Leiden 28-8-1678, getuigen: Hendrick Jansz van Deventer, Pieter Brant, Marijtje Jans, Stijntje Jans, Barentje Hendriks, Marijtje Abrahams).

(4) Dirck Jansz (*ca 1635), woonde in 1655 in Den Haag.

(5) Ary Jansz (*ca 1635), brouwersknecht te Leiden (1655 Haarlemstraat), huwde in 1655 te Leiden (otr 4-3-1655) met Catharina Pieters van Groenendaal (*Leiden), dochter van Pieter van Groenendaal en Maertgen Claes), woonde toen te Leiden (Haarlemstraat) en wordt geassisteerd met Dirck Jansz van Deventer 'zijn broeder (te) 's-Gravenhage'; de bruid wordt geassisteerd met haar moeder, wonend te Leiden. Blijkbaar hertrouwde Ary Jansz ca 1660 in Den Haag met Marijke Jans; uit dit huwelijk één kind (NN, ged. Den Haag 25-12-1663, getuigen: Jan [=Jan Jansz (VI)?] en Hendrik Jansz en Lysbeth en Neeltgen Jans).

(6) Hendrick Jansz (II)³⁹⁷ (*Deventer³⁹⁸ ca 1640, begr. Leiden 17/24-7-1717), brouwersknecht, later bierdrager, woonde te Leiden (1667 Claresteeg; 1674 de Camp; 1680 Haarlemstraat; 1708 'buiten de Zijlepoort bij 't pelmoolentje onder Leijderdorp'). Huwde (1) 31-3-1667 te Deventer (voor schepenen 'op attestatie van Leyden', na ondertrouw te Leiden 11-3-1667!) met Hendrickje Hendriks (*Deventer ca 1640), woonde De Rijn; zij geassisteerd met Annetje Hillebrants, haar moeder te Deventer; (2) in 1674 (otr 20-4-1674) te Leiden met Marijtje (Maria) Joosten [Mulder] (*Delft, begr. Leiden 20-9-1680), woonde te Leiden (Middelweg); (3) in 1680 (otr 1-11-1680) met Fijtje Jacobs Kemp (*Uit het Land van Altena),³⁹⁹ woonde te Leiden (Langebrug), en (4) in 1708 (otr 20-7-1708) te Leiden met Grietge van Naarden, weduwe van Rembrand Otto, woonde 'In de 24 huizen' te Leiden (Heeren Langegracht). Bij zijn eerste ondertrouw (1667) wordt Hendrik Jansz geassisteerd met Gerrit Jansz 'sijn broeder in de Gortstraat'; bij zijn tweede (1674) door 'Heijndrick Jansz van Deventer zijn broeder in Den Haech' en bij zijn derde huwelijk (1680) opnieuw door Gerrit Jansz van Deventer, 'sijn broeder in de oude voorstadt'. Maria Joosten wordt bij haar ondertrouw (1674) geassisteerd met haar zuster Jannetgen Joosten, Fijtje Kemp in 1680 door haar zuster Nelletje Kemp uit de Prinsestraat te Leiden en Grietge van Naarden in 1708 door Maria van Wingen (uit een vluchtelingenfamilie van Ronse)⁴⁰⁰ 'haar goede bekende op de Marendorpsagtergraft' en Maria 'haar goede bekende in de Looierstraat bij de Zijlpoort'.

Uit de opeenvolgende huwelijken van Hendrick Jansz (II) werden ten minste elf kinderen geboren: (a) Anna (ged. Leiden 8-9-1680, getuigen: Gerrit van Deventer, Trijntje Joosten, Heijltje Jans); de tweeling (b) Johannes en (c) Catharina (ged. Leiden 14-10-1681, getuigen: Steven de Koning,⁴⁰¹ Gerrit van Deventer, Cornelia Verruijt, Geertruit Verruijt).⁴⁰² Johannes, wagenaar te Leiden (1707 op de Haven)

397 Het gebruik van twee dezelfde voornamen in één gezin kan op drie manieren worden verklaard: (a) bij kinderen met verschillende vaders of moeders, maar met dezelfde moeder resp. vader die voor beide kinderen de vernoemingsregels volgen, (b) in gevallen waar een strikte toepassing van de vernoemingsregels eenzelfde voornaam oplevert, en (c) in bijzondere omstandigheden (bastaardkinderen, adoptiekinderen) of gelegenheidsvernoemingen (als blijk van verbondenheid of erkentelijkheid). Andere mogelijkheden brengen ons in de categorie die C.W. Delforterie intrigerend beschreef: Liegen tegen de dominee; drie voorbeelden van het laten dopen van buitenechtelijke kinderen als zijnde uit een huwelijk verkregen, in: *Liber amicorum Jhr. Mr. C.C. van Valkenburg* (Den Haag: CBG, 1985) 69-80.

398 In het Kerkelijk ondertrouwregister van Den Haag (letter S, fol. 233), dd. 11-3-1667 wordt Deventer als zijn geboorteplaats genoemd.

399 Ongetwijfeld uit de uitgebreide en voorname Gorkumse familie De Kemp: Jacob de Kemp tref ik hierin aan als zoon van Laurens de Kemp (1521-1625) en Peterke Willems van de Weteringh (?-1625); ook is er een directe familierelatie met de eerder genoemde families De Coninck (Koning) en De Hoey (Laurens Dammesz de Hoey): zie A.H. Drijfhout van Hoof, De Kemp, *De Nederlandse leeuw* 457-458; J.J.C.R. van der Bilt, De Kemp, *idem* 60 (1942) 238-239; H. Wijnaendts, De Kemp, *idem* 61 (1943) 84-86 en W.A. Wijnberg, De Kemp, *De navorscher* 95 (1954) 245-246.

400 Desreumaux, *Leidens weg op*, 356.

401 De 'kammenmaker' (maker van haar-, wol- of weverskammen) Steven Pietersz (de) Koning / Coninck (*Haarlem 21-11-1649), zwager van Hendrick Jansz (II), is een frequent gesignaleerde getuige; hij was gehuwd met (1) Jannetgen Adams, (2) Jannetje Jansdr en (3) te Leiden (otr 13-10-1679) met Nelletje Kemp (*Uit het Land van Altena). Zie verder J. Nolen, Kwartierstaat van de familie Nolen, *Gens nostra* 22 (1967) 277-283 en 374-386 en 23 (1968) 132-135.

402 Cornelia (ged. Leiden 7-11-1641, begr. Leiden 11/17-11-1708) en Geertruit (ged. Leiden 13-8-1648) Verruijt, de beide dochters van notaris Klaas Dirksz Verruijt (*Leiden, begr. Leiden 10-6-1669) en Maria van der Zijp

huwde te Leiden (otr 8-4-1707) met Maria Rosee (*Leiden), woonde te Leiden (Sint Aagtenstraat), hij geassisteerd met Hendrick van Deventer, zijn vader 'buiten de Zijlepoort omtrent de pelmolen' en zij geassisteerd met Susanna Charlé, haar moeder. Verder: (d) Jacobus (ged. Leiden 17-3-1683, getuigen: Steven de Koning, Nelletje Kemp, Magdalena Kuisten); (e) Jacobus (ged. Leiden 2-6-1684, getuigen: Jan de Jong, Pieter Kemp, Magdalena Kuisten, Trijntje Warnaars, begr. Leiden 18/25-1-1749), kaardenmaker (wolbewerker) op de Korte Langegracht, huwde te Leiden (otr 20-5-1707) met Marijtge van der End (Leiden), wonend te Leiden (Binnevestgracht bij de Rijnsburgerpoort); hij geassisteerd met Fijtge Hendricx [sic?] Kemp, zijn moeder, 'even buiten de Zeijlepoort' en zij geassisteerd met Hester van der End, haar zuster. (f) Maria (ged. Leiden 7-4-1686, getuigen: Adriaen de Haen, Maria van Kievitbergen, Annetje de Haen); (g) Hendrik (ged. Leiden 4-1-1688, getuigen: Steven de Koning, Pieter Kemp, Aeltje van Deventer); (h) Anna (ged. Leiden 2-11-1689, getuigen: Steven de Koning, Nelletje Kemp); het kind werd in de week van 11/17-2-1690 begraven te Leiden. (i) Anna (ged. Leiden 3-1-1691, moeder: Josina [sic?] Kemp; getuigen: Pieter Kemp, Maria van Wingen; begr. Leiden 2/10-10-1722); (j) Pieter(nel) (ged. Leiden 27-11-1692, getuigen: Steven de Koning, Pieter(nel) [Kemp]); het kind werd in de week van 5/11-4-1693 begraven te Leiden, en (k) Pieter(nel) (ged. Leiden 4-3-1694; getuigen: Steven de Koning, Pieter(nel) Kemp). In 1695 verklaart Steven de Koning ten behoeve van Hendrik Jansz van Deventer zo nodig de lasten van 'zijn tegenwoordige familie, bestaande in zes kinderen', namelijk Hannes (Johannes), Cathrijn, Jacob, Hendrik, Marie en Anna op zich te zullen nemen.⁴⁰³

Vader Hendrick Jansz van Deventer (*1622,⁴⁰⁴ begr. Den Haag [19-]10-1703), leerhandelaar, koopman in huden, schoenmaker, huwde te Leiden (otr 30-3-1645; wordt dan 'jongman van Deventer' genoemd!) met Lysbeth (Elisabeth) Jans (*Deventer, †Den Haag vóór 1689),⁴⁰⁵ geassisteerd met Jacob Joachimsz van Outeren, 'zijn bekende, zeemtouwer, mede aldaar' en Lydia Pietersdr, 'haar bekende, in het klooster van Nasareth'. Hij woont dan al te Leiden (Haarlemstraat). Verhuisde in 1653, samen met zijn vrouw, met kerkelijke attestatie (5-7-1653) naar Den Haag; op 26-4-1655 ingeschreven in het poorterboek van Den Haag.

Lysbeth Jans was eerder gehuwd (otr Leiden 30-7-1636) met Abraham de Steur (begr. Leiden 5-12-1642), enig kind van Louis de Steur (begr. Leiden 10-6-1604, twee dagen na zijn vrouw) en Aeltgen Jans (overleden in het kraambed, begr. Leiden 8-6-1604) die samen met de grootouders Jan de Steur en Elisabeth Claeys van Gent en hun vier andere kinderen (Claeys, Jan, Tanneke en Lijsbeth) afkomstig waren uit Ronse (Renaix) in Vlaanderen, vanwaar zij kort na 1585 door de Spaanse inquisitie waren verdreven.⁴⁰⁶ Uit het huwelijk van Lysbeth Jans met Abraham de Steur werden twee kinderen geboren: Louis (ged. 15-9-1637 te Leiden; getuigen: Samuel de Steur, Cornelis Theunisz, Lijsbeth de Steur,⁴⁰⁷ Tanneken de Steur) en Johannes (ged. Leiden 2-2-1640; getuigen: Jacob Jochemsen [van Outeren] en Jacomijntje Huerhuijt). Huwde te Den Haag (otr 21-8-1661) met Neeltje Jans, uit welk huwelijk drie kinderen werden geboren: Abraham (ged. Leiden 10-9-1662, getuigen: Jan Steur, Catharina Jans, Geertruyd Hendriks), Christijntje (ged. Leiden 6-4-1664, getuigen: Hendrick Jansz van Demter [sic], Pieter Christiaansz de Witt,⁴⁰⁸ Catharina de Steur en Grietje Hendriks van Demter [sic]) en Hubertje (ged. Leiden 5-5-1666, getuigen: Jan Willems Spring in't Veldt en Catharina de Steur). Johannes (de) Steur, glazenmaker, huwde (otr Leiden 1-12-1662) met Catharina Jans Emans uit 's-Gravenhage,⁴⁰⁹ uit welk huwelijk een groot aantal kinderen werden geboren.

(*Leiden, begr. Leiden 29-6-1666), zie J.B. Glasbergen, *Het geslacht Vooruijt, later Verruijt te Rijnsburg 1553-1808* (Hardegarij 1975).

403 GA Leiden, Rechterslijk Archief Leiderdorp, inv. nr. 59 (Allerhande instrumenten, gepasseerd voor schout en schepenen van Leiderdorp) fol. 253, dd. 18-11-1695.

404 In de akte GA Den Haag, Notarieel archief, inv. nr. 792, fol. 524, dd. 8-7-1688 blijkt Hendrick Jansz 66 jaar te zijn.

405 Lysbeth Jans wordt nog in 1689 genoemd als schoonmoeder van Gerrit Jans van Elburgh, zie GA Den Haag, Notarieel archief, inv. nr. 428, fol. 197-198, dd. 21-6-1689.

406 J.H. Bekouw, *Bannelingen en vluchtelingen uit Ronse (Renaix). Benevens een onderzoek naar hunne verblijfplaatsen, gedurende de Spaansche overheersching* (Naarden 1941) 68-70. Abrahams oom Claeijs de Steur huwde in mei 1588 te Leiden met Jannetje de Haeghe van Haelewiijn; vader Jan de Steur werd op 25 januari 1591 te Leiden ingeschreven in het poorterboek. Zie J. Desreumaux, *Leidens weg op* (Roeselare: Familia et Patria, 1992) 354; Claes de Steur 'saey- ende greyndrapier van Ronse' wordt in 1587 poorter; zijn broer Jan de Steur volgt in 1591.

407 Mogelijk dezelfde als genoemd in het *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 46 (1992) 267: 'Heynrich Wiggart, van Iserlohn (Duitsland), lakenwever te Leiden, gehuwd aldaar 31 juli 1655 met Elijsabeth de Steur'.

408 Binnen de Leidse familie De Witt heb ik hem niet kunnen identificeren.

409 Vgl. de bijzonderheden betreffende Catharina Emans, gepubliceerd door W.J. Spies, *De kwartieren van Pieter(nel) Smits (1767-1827)*, *Gens nostra* 50 (1995) 429-441, i.h.b. p. 440-441, noot 26.

Uit het huwelijk Van Deventer-Lysbeth Jans werden twee kinderen geboren:

(1) Geertruyt (Geertje) Hendricx (*ca 1650, begr. Den Haag 10-6-1707). Geertruyt huwde (1) in Den Haag (otr 29-9-1686) met Gooswijn (Goossen) van Deyl (*Deventer ca 1660, †tussen 1698-1702),⁴¹⁰ zoon van Cornelis Willemsen van Deyl en Geertruid Jordens,⁴¹¹ en (2) op 2-4-1702 te Den Haag met Gerrit Jansz van (der) Elburgh (†Den Haag 21-1-1721), weduwnaar. Uit haar eerste huwelijk kreeg zij twee kinderen: (a) Cornelis (ged. Den Haag 30-11-1687, getuigen Hendrik van Deventer en Geertruid Jordens) en (b) Elisabeth (ged. Den Haag 4-12-1689, getuigen Hendrik van Deventer en Harmina van Deyl).

(2) Hendrik, volgt hierna.

Hendrik van Deventer: gezin en nakomelingen

Bij de doop van Hendrik van Deventer (*Den Haag 16-3-1651, †Voorburg 12-12-1724) in de Hooglandse Kerk te Leiden op 19-3-1651 treden Jacob Jochems van Outeren, Magdalena Jans en Elseke Jans op als doopgetuigen. De naam van de moeder wordt dan niet genoemd (zie boven). Huwde waarschijnlijk te Wieuwerd (na 1675) met Cecilia (†Wieuwerd vóór 1694). Uit het huwelijk Van Deventer-[Cecilia] werden tien kinderen geboren,⁴¹² van wie er twee bij naam bekend zijn:

(1) Anna (*Wieuwerd, begr. Voorburg 15-9-1719),⁴¹³ huwde 25-8-1709 te Voorburg met Henricus Barlinckhoff / Berlinckhoff (ged. Groningen 4-1-1684, †Voorburg 12-3-1726), zoon van Cornelis Barlinckhoff, stadsboekdrukker te Groningen, en Aeltjen Sluifers. Hij promoveerde te Groningen 5-5-1708 (*De phlegmone*), medicinae doctor te Voorburg. Zijn broer Johannes Barlinckhoff promoveerde te Groningen 25-3-1706 (*De hydrope*) en vestigde zich als medicus te Groningen. Na het overlijden van Anna huwde Henricus Barlinckhoff opnieuw te Voorburg op 8-12-1721, nu met Cornelia Johanna Oldersom (†na 1784). Het echtpaar Barlinckhoff-Van Deventer had één dochter: Aletta Adriana (ged. Voorburg 5-2-1711, †Voorburg 26-2-1767). Zij huwde in Den Haag op 8-6-1728 met Everhard (Abraham) van Campen (*Gorinchem 8-6-1700, †Den Haag 31-8-1783), provinciaal commies in Den Haag en zoon van Abraham Jacob van Campen (1672-1751), opzichter van de gravelijke tolleren te Gorkum, en Anna Maria de Bye (1666-1717).⁴¹⁴

Het echtpaar Van Campen-Barlinckhoff kreeg drie dochters: (a) Anna Maria (*Den Haag 1-4-1729, †Gorkum 19-11-1788), huwde 25-2-1749 te Den Haag Jacob van Dam (*Rotterdam 19-6-1726, †Gorkum 8-4-1792), schepen en raad te Gorinchem en schepen van den lande van Arkel 1756-1789; (b) Anna Cornelia (*Den Haag 8-4-1732, †Den Haag 1-3-1794), op 8-6-1751 te Dalem (bij Gorkum) gehuwd met Nicolaas Stephanus Werdenier (*Dordrecht 21-3-1719, †Arnhem 7-8-1782), predikant te Schipluiden (1743-1749), Oost-Zaandam (1749-1751), Enkhuizen (1751-1768) en Arnhem (1768-1782), en (c) Antonia Elisabeth (ged. Den Haag 14-2-1734, †Amersfoort 4-2-1812 [volgens Van Meurs: †Den Haag 31-8-1783]), op 20-4-1761 in Den Haag gehuwd met Michel Jacob de Bye (*Muidersberg 17-2-1721, †Amersfoort 12-4-1770), weduwnaar van Johanna Antonia Houwert en schepen en raad van Amersfoort. Het echtpaar Werdenier-Van Campen kreeg één dochter: Antonia Elisabeth (*Enkhuizen 15-8-1759, †Harderwijk 27-9-1839), gehuwd met Peter van Meurs (*Arnhem 6-10-1745, †Harderwijk 18-6-1819). Uit dit huwelijk werden twaalf kinderen geboren.⁴¹⁵ Het echtpaar De Bye-Van Campen kreeg vijf kinderen: (a) de blindgeborene Everardus Adrianus (ged. Amersfoort 19-11-1762, getuige: Aletta Adriana Barlinckhoff), (b) Cornelia Johanna (ged. Amersfoort 15-1-1764, getuige: Cornelia Johanna van Oldersom, begr. Amersfoort 9-4-1808), huwde (otr 1-7-1784) te Amersfoort met Wilhelmus Scheerder (ged. Amersfoort 25-1-1757), (c) Petronella Geertruida (ged. Amersfoort 28-4-1765, getuige: Aletta Adriana Barlinckhoff, †Amersfoort 24-

410 Zie GA Deventer, Renunciatieboeken 1668-1712, dd. 11-1-1698: Goossen van Deijl en Geertien van Deventer t.b.v. Hendrik van Deijl (begr. Den Haag 4-3-1709). De huwelijksvoorwaarden in het GA Den Haag, Notarieel archief, inv. nr. 427, fol. 733, dd. 28-9-1686.

411 De naam van de moeder is ontleend aan de notariële actie (GA Den Haag) inv. nr. 427, fol. 733-736, dd. 1686. Zie de merkwaardige aantekening bij H. Kronenberg en H.H. Röell, Deventer geslachten. Bijdrage tot de genealogie Jordens, *De Nederlandsche leeuw* 47 (1929) 75-84, i.h.b. 78, noot 1.

412 Zie de mededeling van Van Deventer, *Nieuw licht* (1701) 143: 'mijn eygen huys-vrouw, die my door Gods goedheyt tien kinderen heeft gebaert'.

413 Kiestra, Bijdragen tot de levensgeschiedenis en verdiensten van Hendrik van Deventer (1853) 37 vergiste zich: niet Maria Elisabeth maar Anna overleed in 1719.

414 Zie P.A.N.S. van Meurs, Van Campen, *De navorscher*, nieuwe serie 16 (1883) 39-41 en idem, De Bye, *De navorscher*, nieuwe serie 19 (1886) 53-57. De desbetreffende gegevens treft men ook aan in P.(=J.L.) Kuiperi, 'Het zij', voorlopig resultaat van het onderzoek naar de families Kuiperi en Van Leeuwen (Amsterdam 1991) en de website van J.L. Kuiperi (www.members.ams.chello.nl/j.l.kuiperi).

415 Zie Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën*, vol. II, 315.

2-1822), gehuwd op 22-5-1803 te Amersfoort met Michiel van Doornik, houthandelaar, (d) Jacoba Anna Maria, en (e) Michelia Jacoba Aletta (ged. Amersfoort 15-4-1770, †Amersfoort 13-6-1771).

(2) Maria Elisabeth (*Wieuwerd, begr. Den Haag 5-9-1729), huwde 9-6-1715 te Voorburg (otr Den Haag 26-5-1715) met Jacob Vermaat (ged. Den Haag 24-7-1682, begr. Den Haag 20-10-1729), in 1730 notaris te Den Haag, zoon van Philippus Vermaat (†Rotterdam 1714) en Josina van Brakel (begr. Den Haag 19-6-1742).⁴¹⁶ Het echtpaar Vermaat-Van Deventer had vier kinderen: (a) Anna Josina (ged. Den Haag 20-7-1718; getuigen: Josina van Brakel en Pieter Vermaat); (b) Hendrik Philippus (ged. Den Haag 5-11-1720, getuigen: Hendrik Barlinckhoff en Barbara Anna Lankevelt, wed. van Nicolaas Lakeman); (c) Philippina (ged. Den Haag 27-12-1722; getuigen: Hendrik Barlinckhoff en Cornelia Johanna van Oldersom, en (d) Hendrik (ged. Den Haag 13-3-1726; getuigen: Johan van Nispen en Elisabeth van den Hommen). Philippina huwde in 1740 te Bergen op Zoom met Johannes Jellico (*Den Haag ?, †Bergen-op-Zoom 10-4/5-1744), predikant te Bergen op Zoom. De moeder hertrouwde op 18-3-1749 te Zevenhoven met Johannes van der Zaag / Saag (ged. Den Haag 4-8-1713, †Rotterdam 11-8-1792), predikant te Zevenhoven (1741-1749) en Zuidland (1749-1788).⁴¹⁷

Het echtpaar Van der Zaag-Vermaat liet te Zuidland negen kinderen dopen: (a) Maria Adriana (21-12-1749); (b) Johanna Philippina (18-7-1751); (c) Martina Elisabeth (29-10-1752, † vóór 1789), gehuwd te Rotterdam op 10-5-1778 met Justinus van Gennep (*Eethen 1759); Van Gennep hertrouwde te Rotterdam op 27-09-1789 met Francina Vos (*Utrecht);⁴¹⁸ (d) Josina Arendina (3-11-1754); (e) Johannes Philippus (8-8-1756); (f) Henderica Cilicia (16-7-1758); (g) Petronella Wilhelmina (15/28-10-1759); (h) Arendina Cornelia (28-2-1762) en ten slotte (i) Philippina Abrahamina (8/18-3-1763), gehuwd te Rotterdam op 13-7-1788 (otr Steenbergen 19-6-1787) met Dirk Adriaan Overbroek (ged. Steenbergen 1-8-1743), woonde eerst te Steenbergen en later te Rotterdam.⁴¹⁹ Het echtpaar Van Gennep-Van der Zaag kreeg vier kinderen die allen te Rotterdam werden gedoopt: (a) Arnoldus Johannes (1-7-1779), (b) Philipina Theodora (14-10-1781), (c) Adriana (11-02-1783), (d) Maria Johanna (17-10-1784), (e) Willem Anthony (11-12-1785) en (f) Johannes Philippus (*9-4-1787). Het echtpaar Overbroek-Van Gennep kreeg zes kinderen, allen gedoopt te Steenbergen: (a) Wilhelmus Nicolaas (12-4-1789), (b) Johanna Philippina (19-8-1790), (c) Emmericus Bredanus (26-1-1792), (d) Johannes Jacobus Jellincq (11-4-1793), (e) Evert Cornelis (6-12-1795) en (f) Maria Antoinetta (18-1-1798).

De doop- en huwelijksgetuige Jacob van Outeren

Jacob Joachimsz van Outeren (Jochemsz) (*Leiden 1597, begr. Leiden 4-11-1669),⁴²⁰ witmaker, huwde te Leiden (otr 18-4-1624) met Maertgen (Marytgen) Bartholomeus van Swaneveld / Swuneveld (*Woerden ca 1600, begr. Leiden 15-8-1661), dochter van Bartholomeus Cornelisz (later: van Swaneveld / Swuneveld), kuiper te Woerden, en Catharina Hugensdr de Ho(e)y. Bartholomeus van Swaneveld was in 1596 weduwnaar van Lysbeth Jans. Uit het huwelijk Van Swaneveld-Lysbeth Jans een zoon: Jan Bartholomeusz, kuiper te Woerden, gehuwd met Marrigje Jansdr, waaruit twee kinderen: (a) Jan Jansz, metselaar en gehuwd met Barbara Vriesen, en (2) Lysbeth Jans, gehuwd (otr 18-4-1666) te Den Haag met Hendrick Jacobsz de Haes. Uit het huwelijk Van Swaneveld-De Hoey volgden zeven kinderen, onder wie de bovengenoemde Maertgen Bartholomeus, en ook Geertruyt die op 19-8-1634 te Leiden huwde met Laurens Holthuysen (*Oost-Friesland), bakker aldaar (Nieuwesteeg).

⁴¹⁶ Zie J. van der Minne, Het geslacht Vermaat, *De wapenheraut. Maandblad gewijd aan geschiedenis, geslacht-, wapen-, oudheidkunde enz.* 9 (1905) 9-10. De mededeling van Saxby, *The quest for the new Jerusalem*, 392, noot 36 dat de Labadist Thomas Vermaat de vader van de hier genoemde Jacob was, is onjuist.

⁴¹⁷ Zie W. baron Snouchner van Schauburg, De grafboeken der Nieuwe kerk te 's-Gravenhage, *De wapenheraut. Maandblad gewijd aan geschiedenis, geslacht-, wapen-, oudheidkunde enz.* 15 (1911) 323-324 en W.M.C. Regt, Naamlijst der predikanten van Zevenhoven, *De wapenheraut. Maandblad gewijd aan geschiedenis, geslacht-, wapen-, oudheidkunde enz.* 1 (1897) 138, en Fred. Caland, Ondertrouwacten van predikanten. Uit de trouwregisters der Grootte kerk te 's-Gravenhage, *De Navorscher* 41 (1891) 367.

⁴¹⁸ J.H. Scheffer, Genealogie van het geslacht Van Gennep, *Algemeen Nederlandsch familieblad* (1884) 29 mei, 1-7 (i.h.b. p. 4) en 5 juni, 1-2. De Gorkumse tak van de familie is blijkens zijn vele optreden als doopgetuige, verwant met de Rotterdamse lector anatomiae Willem Vink.

⁴¹⁹ Zie A.J. van der Poest Clement, Genealogische aantekeningen aangaande eenige geslachten te Steenbergen (uit de doop- en trouwboeken der Herv. Gemeente aldaar), *De wapenheraut* 24 (1920) 32-39.

⁴²⁰ Zie T.J. van Outeren, *Genealogie van het geslacht Van Outeren (uitgewerkt in vrouwelijke lijn)* (z. pl. 1929); F. de J[osselin] de J[ong], Van Outeren, *Nederland's patriciaat* 34 (1948) 228-234 en vooral H.L. Kruiemel, De oudste generaties van het geslacht Van Outeren, *De Nederlandse leeuw* 100 (1983) 17-25.

Uit het huwelijk Van Outeren-Swaneveld kwamen twaalf kinderen, onder wie een dochter Catharina (ged. Leiden 13-2-1633, begr. Leiden 5/12-3-1707), die op 7-5-1658 te Leiden huwde met Pieter Sandra (*Sluis 28-6-1637, †1701), van beroep 'vellebloter en seemtouwver', daarbij geassisteerd met Philippe Bourgois, een neef van de bruidegom uit Leiden (zie hierna).⁴²¹ Uit het huwelijk Sandra-Van Outeren werden zes kinderen geboren; tot de kleinkinderen behoorden de Leidse medicinae doctores Pieter Sandra (Leiden 18-9-1693, †Groningen 14-10-1752) en Pieter Sandra (Leiden 25-1-1668, †Leiden 2-6-1715).⁴²²

Pieter Sandra (1637-1701) was de zoon van Jean Sandra (*Turquoin-bij-Rijssel jan. 1605), in januari 1628 gehuwd met Cornelia van Ackersdijck (*Vlissingen). Deze Jean Sandra was een zoon van Jean Sandra en Marguerite du Forest (overl. Middelburg 1617), en de broer van Jasper Sandra (*Turquoin 1593, †Middelburg 9-6-1637) die op 14-8-1618 te Middelburg huwde met Louise Segar (zie hierna!). Uit het huwelijk Sandra-Segar werden ten minste negen kinderen geboren, onder wie Jean (huwde met Jacoba Walleran, zie hierna); Jasper (*Middelburg 14-9-1628, †Vlissingen 27-11-1660, huwde met Anna (Jans) Andriessen (ged. Leiden 14-6-1626), dochter van Jean Andriess(n) en Marguerite Noiret die de Leidse tak van een bekende Waalse familie uit Middelburg vertegenwoordigen; Louise (*Middelburg 18-11-1630, huwde eerst op 4-5-1654 te Middelburg met Philippe Bourgois, verhuisde naar Amsterdam en huwde daar op 13-12-1671 als weduwe met Jean Rademaker); Pierre (*Middelburg 1-12-1632, huwde op 24-4-1658 te Middelburg met Catharina Baute), en Esdras (*Middelburg 10-1-1635, †Zierikzee 16-7-1661, huwde te Zierikzee op 3-7-1657 met Marguerite Bolle).

Lambert Bustin / Bustijn, op 9-6-1677 te Middelburg gehuwd⁴²³ met Anna Sandra (ook: Walleran Sandra; ged. Middelburg 24-12-1656, †Wieuwerd 1691), dochter van Jean Sandra (Middelburg 8-8-1625, †Middelburg 16-4-1672) en Jacoba Walleran (ged. Middelburg 28-2-1636,⁴²⁴ †Middelburg 8-1-1692) die op 10-6-1649 te Middelburg waren gehuwd. De moeder huwde opnieuw te Middelburg op 25-3-1676 met Pierre le Buteux, een zoon van Charles le Buteux (*Amiens, †Middelburg 1687) en Françoise Montois; zijn zuster Madelaine le Buteux was gehuwd met de Rotterdamse predikant Charles de Rochefort 1605-1683).⁴²⁵ Pierre Buteux was te Middelburg tweemaal eerder gehuwd geweest, eerst op 17-5-1639 met de eerder genoemde Louise Segar (dochter van Mathieu Segar; *Mouveaux bij Rijssel driekoningsnacht 1593, †Middelburg 15-2-1658) en vervolgens op 30-10-1658 met Anna Everaerts (ged. Middelburg 12-10-1636, †Middelburg 26-2-1676), dochter van Mathieu Everaerts en Marguerite Walleran (sic!).

Bijlage II: Bibliografie van Hendrik van Deventer

Voor de algemeen boekhistorische en bibliografische bijzonderheden betreffende het oeuvre van Van Deventer wordt naar het artikel verwezen. In het overzicht mist men al snel de tweede editie van de Engelse vertaling van het *Nieuw licht*. Ook Lamers kon die niet vinden, maar weet dit aan oorlogsomstandigheden.⁴²⁶ Bij het doorzoeken van de digitale bibliotheekcatalogi bleken drie vermeldingen niet te verifiëren. Het Bibliothek Verbund Bayern zou een *Neues Hebammen-Licht* bezitten waarvan het tweede deel (2. Auflage) het impressum heeft 'Jena: Cröker, 1740'. Ongetwijfeld betreft het de editie uit 1731 (*Nader vertoog* 1731-D2) die aan de uitgave van het hoofdwerk (*Nieuw licht* 1740-D4) is toegevoegd. De Universitätsbibliothek (Zentralbibliothek) in Kiel meldt het bezit van een Latijnse uitgave van de *Operationes chirurgicarum novum lumen*, verschenen te Leiden in 1723. Gesteld dat de gegevens juist zijn, dan moet het om

421 Deze Philippe Bourgois wordt genoemd als de *mogelijke* vader van Maria Bourgois, gehuwd met Jacob Curtius uit Doesburg; in deze familie vinden we ook een Maria Bustin, gehuwd (1) met Sibrant Curtius uit Doesburg en *mogelijk* de broer van Jacob Curtius en (2) met Jasper Bourgois, dochter van Johan Bustin en Maria Dalles /Dolles, zie H.H.A. de Graaff, Curtius, *De Nederlandsche leeuw* 67 (1950) 316-317.

422 Zie B.F.W. von Brucken Fock, Het Vlaamsch-Zeeuwsch geslacht Sandra, *Algemeen Nederlandsch familieblad* 7 (1890) 145-148 en P.J. Macaré, *Généalogie de la famille Walleran* (Middelburg: eigen uitgave, 1765) die door mij in de handschrift-versie in het familie-archief Des Tombe (Rijksarchief Utrecht), inv. nr. 13 werd geraadpleegd.

423 De 'Frisius' (uit Wieuwerd!?) Leonardus Bustin die zich op 6-9-1709 aan de universiteit van Duisburg liet inschrijven, was mogelijk een zoon. Zie verder A.C. Bustijn, Pieter Bustijn, 'musicyn en organist', *Tijdschrift van de vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 38 (1988) 81-98.

424 In de handschrift-genealogie in het GA Utrecht, Familie-achief Des Tombe, inv. nr. 13, wordt de geboortedatum gecorrigeerd in februari 1629.

425 Over de familie Buteux, afkomstig uit Amiens, zie *Nederland's patriciaat* 3 (1912) 46-49 en C. de Waal, *De Nederlandsche tak der familie Buteux*, *De Nederlandsche leeuw* 29 (1911) 229-231.

426 Lamers, *Hendrik van Deventer*, 254-255. Dr. Th. Joekes zocht in Londen in de collectie van de Royal Society of Medicine, maar trof ook daar niets aan.

een eerder verschenen titeluitgave gaan van de hier vermelde uitgave uit 1725: *Nieuw ligt* 1725-L(t). De Universitätsbibliothek in Greifswald zou een tweede deel van de *Operationes chirurgicarum novum lumen* bezitten, verschenen te Leiden in 1704. Waarschijnlijk is hier een drukfout of administratieve versissing in het spel, en gaat het om de eerste uitgave uit 1724 (*Nader vertoog* 1724-L1). De Latijnse editie van de *Dageraet der vroet-vrouwen* die onder de titel *Aurora obstetricum* zou zijn verschenen, moet op de lijst van 'ghost titles' worden geplaatst.⁴²⁷ De microfilms van de Engelse vertalingen van het *Nieuw ligt* (1716-E1 en 1728-E3) en het *Nader vertoog* (1724-E1) die door Research Publications, Inc. in Woodbridge (Connecticut) zijn uitgegeven, zijn niet in deze bibliografie opgenomen.

Legenda: D=Duits, E=Engels, F=Frans, L=Latijn, N=Nederlands

ca 1680-N1 Propositie aan alle de medecijne docters

Propositie aan alle de medecijne docters, waar in voorgesteld en aangeboden worden verscheide geneesmiddelen, die tot nog toe niet gemeen en zijn geweest, bestaande uit suivere, vegetabele, vlugge en met olie beswan-gerde souden, of in sout veranderde olien (Leeuwarden: gedrukt voor de auteur, te bekomen tot Leeuwarden bij Gerrit Hoogslag, z.j.) 8°, 23 pp.

Unicum in de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek te Göttingen, signatuur 8? Med. pract. 38/99.

1694-N1 Inaugurale posities in de medicyne

Inaugurale posities in de medicyne. Opgesteld in form van disputatie, tot verkrijginge van de doctorale gradus in die Faculteyt (Groningen: Herman Paping, 1694) 4°, [4] pp.

Unicum in The John Rylands University Library of Manchester, Deansgate, Parkinson Collection, nr. 656.

1696-N1 Dageraet der vroet-vrouwen

Dageraet der vroet-vrouwen. Ofte voorlooper van het tractaet genaemt Nieuw Ligt der Vroet-vrouwen. Welk tractaet, is een werk van de hoogste aengelegenheyt voor het gemeen, en bysonderlijk voor alle diegeenen die de vrouwen helpen in het kinderbaeren. Beschreven uyt eygen ondervindinge (Leiden: Jordaan Lugtmans, 1696) 8°, 56 pp.

Unicum in de UB Leiden (1368 G 18); zie Lamers, *Hendrik van Deventer*, 185. In 1738 verkocht op de actie Johannes Phelten (een medicus uit Leeuwarden), daarna belandde het in de collectie Davidson te Breslau, was in 1870 in bezit van prof. W.H.M. Sängner, die het schonk aan zijn collega A.E. Simon Thomas; laatstgenoemde liet het in 1887 na aan de Universiteitsbibliotheek van Leiden.

1701-N1 Nieuw ligt

Manuale operatien, Ie deel, zijnde een nieuw ligt voor vroed-meesters en vroed-vrouwen, haar getrouwelijk ontdekkende al wat nodig is te doen om barende vrouwen te helpen verlossen. Versien met vele kopere platen, vertonnende de veelderleye verplaatsingen des lijff-moeders, en de verkeerde legginge der kinderen. Waarby ook werd aangewesen, hoe men, als het nodig is, alle qualijk gekeerde kinderen kan regt keren, in recht oif scheef leggende lijffmoeders, of met de voeten afhalen, sonder instrumenten alleen met de handen, soo wel de levendigen als de dooden, sonder doodsgevaar voor de vrouwen of voor de kinderen. Door veel-jarige oeffeninge en eygen observatien ontdekt, opgeheldert, vast gestelt, en eyndelijk tot het gemene best beschreven (s-Gravenhage: voor den auteur, 1701) 4°, XXIII+372 pp.

1701-L1 Nieuw ligt

Operationes chirurgicae novum lumen exhibentes obstetricantibus, quo fideliter manifestatur ars obstetricandi et quidquid ad eam requiritur. Instructum pluribus figuris aeri incis, repraesentantibus multiplices uteri posituras, pravosque infantum situs: quo etiam ostenditur, qua ratione (urgente necessitate) singuli prave siti infantes (sive vivi adhuc, sive iam mortui) in utero tam obliquo quam recto, sine instrumentis, folis manibus, in rectum situm vertantur, aut pedibus extrahantur, salva matris et infantis vita; multorum annorum exercitatio propiisque observationibus inventa dilucidata, asserta, et denique reipublicae emolumento literis mandata (Leiden: Andreas Dyckhuisen, 1701) 4°, [XX]+274+[6] pp.

1704-D1 Nieuw ligt

Neues Hebammen Licht. Worinnen die Hebammen-Kunst und was darzu gehört durch geschickte Handgriffe aufrichtig gelehret wird. Vom vielen mit Fleiß gefertigten Kupferstichen so wohl die vielerleyen unrechten Stellungen der Mutter und der Frucht bestehet, als auch vornemlich weiset, wie (im Fall der

427 Vlg. Fasbender, *Geschichte der Geburtshilfe*, 199-210.

Noth) alle und jede unrecht stehende Kindere (sie seyen lebendig oder todt) es liege die Mutter recht oder unrecht ohne Beyhülffe einzigen Werckzeugs, bloß mit den Händen in ihre rechte Stellung zu wenden, oder mit den Händen in ihre rechte Stellung zu wenden, oder mit den Füßen heraus zu ziehen sind, daß doch Mutter und Kind beym Leben bleiben. Aus vieljähriger Übung und eigener Erfahrung des herrn Autoris erfunden, erkläret, erwiesen, und an Tag geleet, anjetzto allen teutschen Chirurgis und Hebammen zum besten aus dem Lateinischen in ihre Mutter-Sprache getreulich übersetzt (Jena: Heinrich Christoph Cröker, 1704) 8°, [16]+502 pp.

1708-N1 De laatste monarchie

De laatste monarchie ofte het aanstaande heerlijk en langdurig koningrijke van vorst Messias en sijne heyligen op aarde. Eertijds door dromen en gesigten aan Nebucadnezar en Daniel vertoont. Ende nu uyt sijne profetische schriften voorgesteld een klaarlijk aangewesen. Voor alle opregte van herten, die reykhalende verlangen na de tijden der weder-opregtinge aller dingen ('s-Gravenhage: 'by en voor de autheur', 1708) 8°, XXII+395 pp.

1710-N1 De openbaring van Jesus Christus

De openbaring van Jesus Christus, die God hem gegeven heeft, om sijne dienstknechten te tonen de dingen die haast geschieden moeten. Ende die hy door sijnen engel gesonden, en sijnen dienstknecht Joannes te kennen gegeven heeft. Dewelke het woord Gods betuygt heeft, ende het getuygenisse Iesu Christi, ende al wat hij gesien heeft. Voorgesteld en verklaart door ... (Voorburg op Zions Lust: 'by en voor de autheur', 1710) 8°, 380+667 pp.

1716-E1 Nieuw ligt

The art of midwifery improv'd. Fully and plainly laying down whatever instructions are requisite to make a compleat midwife. And the many errors in all the books hitherto written upon this subject clearly refuted. Also a new method, demonstrating, how infants ill situated in the womb, whether obliquely, or in a strait posture, may, by the hand only, without the use of any instrument, be turned into their right position, without hazarding the life either of mother or child. Written in Latin by Henry a Daventer. Made English. To which is added a preface giving some account of this work, by an eminent physician (Londen: E. Curll, J. Pemberton en W. Taylor, 1716) 8°, [XIV]+328 pp.

1717-D2 Nieuw ligt

Neues Hebammen Licht. Bey welchen die Hebammen Kunst und was darzu gehöret durch geschickte Handgriffe aufrichtig gelehret wird. Man findet in diesem Buche viele mit Fleiß verfertigte, ganz neue Kupffer, welche das vielfältige unrechte Lager der Mutter und des Kindes deutlich vor Augen stellen. Ingleichen wie alle und jede unrechtliegende Kinder (sie mögen lebendig oder todt sein) die Mutter liege nun recht oder schieff im Nothfall ohne Beyhülffe einigen Instruments bloß mit den Händen, in ihr rechtes Lager zu bringen, zu wenden und bey den Füßen heraus zu ziehen, daß Mutter und Kind beym Leben bleiben. Alles aus vieljähriger Übung und eigener Erfahrung von dem Herrn Autore erfunden, bewähret und andern mitgetheilet. Anjetzto aber den teutschen Chirurgis und Hebammen zur Nachfolge und Information aus den Lateinischen übersetzt und bey dieser andern Auflage an vielen Orten erläutert und verbessert (Jena: Heinrich Christoph Cröker, 1717) 8°, [12]+489+[23] pp.

1719-N1 Nader vertoog

Nader vertoog van de sware baringen, en van de toetsteen en 't schild der vroedvrouwen. Beneffens de noodige schouwinge der onverlost gestorvene vrouwen, om te zien, of de vroedvrouw oorsaak is van de dood van de vrouw en van het kind. Zijnde een vermeerdering van 't Nieuwe Ligt voor de Vroedmeesters en Vroedvrouwen, en een trouwhertige waarschouwinge aan alle mannen die het leven van hunne vrouwen en kinderen lief hebben (Delft: Reinier Boitet, 1719) 4°, [XVI]+ 351-422[: doorgepagineerd met *Nieuw Ligt* 1701]+[VIII] pp.

1724-L1 Nader vertoog

Operationum chirurgicarum novum lumen exhibentium obstetricantibus, pars secunda, quae exhibet uterius examen partuum difficilium, ut lapidem lidium et clypeum obstetricum. Ubi simul agitur de necessitate inspiciendi cadavera mulierum in partu defunctorum, non enixo foetu, ut appareat, an obstetrix causa fuerit cladis matris et foetus. Inserviens augmento Novi luminis obstetricantium, simul praebens fidele monitum omnibus maritis, quibus salus uxorum et liberorum in pretio est (Leiden: Johannes en Herman Verbeek, 1724) 4°, [XII]+67+[7] pp.

1724-D1 Nader vertoog

Neues Hebammen-Licht. Anderer Theil, welcher eine fernere Untersuchung schwewer Geburthen als auch einen Probiër-Stein und Schild der Hebammen in sich hält; Alwo zugleich von der nothwendigen Besichtigung in und mit der Geburth verstorbener Weiber gehandelt wird damit man sehen möge, ob die

Hebamme Ursache an dem Tode der Mutter und Frucht gewesen sey. Welches alles zur Vermehrung des neuen Hebammen-Lichtes dienet, und zugleich eine getreue Ermahnung allen Ehemännern, denen an der Erhaltung ihrer Weiber und Kinder was gelegen ist, hinterläst. Aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt von C. H. L. I. S. (Jena: Heinrich Christoph Crökern, 1724) 8°, (14)+118 pp.

1724-E1 Nader vertoog

New improvements in the art of midwifery. Shewing I. The true causes of the most difficult births, the great abuse and prejudice of forcing pains by medicines, and the best method of delivering women in such cases by the hand only, without the use of any instrument whatsoever. II. The midwives touchstone and shield of defence, or certain marks of knowing when a woman is qualified for this profession. III. The necessity of inspecting the bodies of such women as die in childbed before delivery, to discover whether the loss of the mother and infant be owing to the negligence or ignorance of the midwife. IV. A detection of many errors daily committed in the practice of midwifery, with several remarkable cases, and a faithful admonition to all husbands, who have any regard to the saving of the lives of their wives and children. Translated from the Latin original of Henry à Deventer, M.D. (Londen: T. Warner, 1728) 8°, [XXXII] +104+[8] pp.

1725-L(t) Nieuw ligt [nieuwe titeluitgave van de eerste druk, 1701L-1]

Operationum chirurgicarum, novum lumen exhibentium obstetricantibus, pars prima. Quae fideliter manifestatur ars obstetricandi et quidquid ad eam requiritur. Instructum pluribus figuris aeri incis, repraesentantibus multiples uteri posituras, pravosque infantum situs: quo etiam ostenditur, qua ratione (urgente necessitate) singuli prave siti infantes (sive vivi adhuc, sive iam mortui) in utero tam obliquo quam recto, sine instrumentis, folis manibus, in rectum situm vertantur, aut pedibus extrahantur, salva matris et infantis vita; multorum annorum exercitatio propriisque observationibus inventa, dilucidata, asserta, et denique Reipublicae emolumento literis mandata (Leiden: Joannes en Hermanus Verbeek, 1725) 4°, XVI+278 pp.

1728-D3 Nieuw ligt

Neues Hebammen Licht, in welchem aufrichtig gelehret wird, wie alle unrecht liegende Kinder, lebendige oder todt, blos mit den Händen in ihr rechtes Lager zu bringen und glücklich heraus zu ziehen, welches die vielen Kupffer deutlich vor Augen stellen. Alles aus eigener Erfahrung von dem Herrn Autore erfunden, den deutschen Chirurgis und Hebammen zum Besten aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt. Die dritte Auflage (Jena: Johann Rudolph Crökern, 1728) 8°, [12]+489+[23] pp.

1728-E3 Nieuw ligt

The art of midwifery improv'd. Fully and plainly laying down whatever instructions are requisite to make a compleat midwife. And the many errors in all the books hitherto written upon this subject clearly refuted. Illustrated with thirty eight cuts curiously engraven on copper plates, representing in their due proportion the several positions of a foetus. Also a new method, demonstrating, how infants ill situated in the womb, whether obliquely, or in a strait posture, may, by the hand only, without the use of any instrument, be turned into their right position, without hazarding the life either of mother or child. Written in Latin by Henry a Daventer. Made English. To which is added a preface giving some account of this work, by an eminent physician. The third edition corrected (Londen: A. Bettesworth, 1728). 8°, [XVI]+328 pp.

1728-E2 Nader vertoog

New improvements in the art of midwifery. Shewing I. The true causes of the most difficult births, the great abuse and prejudice of forcing pains by medicines, and the best method of delivering women in such cases by the hand only, without the use of any instrument whatsoever. II. The midwives touchstone and shield of defence, or certain marks of knowing when a woman is qualified for this profession. III. The necessity of inspecting the bodies of such women as die in childbed before delivery, to discover whether the loss of the mother and infant be owing to the negligence or ignorance of the midwife. IV. A detection of many errors daily committed in the practice of midwifery, with several remarkable cases, and a faithful admonition to all husbands, who have any regard to the saving of the lives of their wives and children (Londen: A. Bettesworth, J. Pemberton en W. Innys, 1728) 8°, [XXXII]+104+[8] pp.

1731-D2 Nader vertoog

Neues Hebammen-Licht, welcher eine fernere Untersuchung schwerer Geburthen als auch einen Probierstein und Schild der Hebammen in sich hält. Allwo zugleich von der nothwendigen Besichtigung in und mit der Geburth verstorbenen Weiber gehandelt wird, damit man sehen möge, ob die Hebamme Ursache an dem Tode der Mutter und Frucht gewes[en] sey (Jena: Johann Rudolph Crökern, 1731) 8°, (14)+118 pp.

1733-L2 Nieuw ligt

Operationum chirurgicarum, novum lumen exhibentium obstetricantibus, pars prima. Qua fideliter manifestatur ars obstetricandi et quidquid ad eam requiritur. Instructum pluribus figuris aeri incis, repraesent-

tantibus multiplices uteri posituras, pravosque infantum situs: quo etiam ostenditur, qua ratione (urgente necessitate) singuli prave siti infantes (sive vivi adhuc, sive iam mortui) in utero tam obliquo quam recto, sine instrumentis, folis manibus, in rectum situm vertantur, aut pedibus extrahantur, salva matris et infantis vita. Multorum annorum exercitatio propiisque observationibus inventa, dilucidata, asserta, et denique Reipublicae emolumento literis mandata. Editio secunda, cui novae observationes accesserunt (Leiden: Johannes en Hermanus Verbeek, 1733) 4°, XVI+320 pp.

1733-L2 Nader vertoog

Operationum chirurgicarum novum lumen exhibentium obstetricantibus, pars secunda, quae exhibet ulterius examen partuum difficilium, ut lapidem lidium et clipeum obstetricum. Ubi simul agitur de necessitate inspiciendi cadavera mulierum in partu defunctorum, non enixo foetu, ut appareat, an obstetrix causa fuerit cladis matris et foetus. Inserviens augmento Novi luminis obstetricantium, simul praebens fidele monitum omnibus maritis, quibus salus uxorum et liberorum in pretio est (Leiden: Johannes en Hermanus Verbeek, 1733) 4°, X+67 pp.

1733-F1 Nieuw ligt / Nader vertoog

Observations importantes sur le manuel des accouchemens. Première partie, où l'on trouve tout ce qui est nécessaire pour les opérations qui les concernent, et l'on fait voir de quelle manière, dans le cas d'une nécessité pressante, on peut, sans avoir recours aux instrumens, remettre dans une situation convenable, ou tirer par les pieds, d'une matrice oblique, ou directe, les enfans mal situés, vivans, ou morts, sans les endommager, ni la mère. Traduite du Latin de M. Henry de Deventer, docteur en médecine, et augmentée de réflexions sur les points les plus interessans, par Jacques-Jean Bruhier d'Ablaincourt, docteur en la même faculté. [Met nieuwe titelpagina:] Observations importantes sur le manuel des accouchemens. Seconde partie, où l'on voit la nécessité d'examiner les corps des femmes mortes sans accoucher, afin de connoître si la sage-femme a été la cause de la mort de la mère, et de l'enfant, et où l'on donne des avis importans à tous les maris qui s'interessent à la conservation de leurs femmes, et de leurs enfans. Traduites du Latin de M. Henry de Deventer, docteur en médecine, par Jean- Jacques Bruhier d'Ablaincourt, docteur en la même faculté (Parijs: Pierre Prault, 1733) (Parijs: Pierre-François Giffart, 1733) 4°, [XX]+(1-363 en 351-431) pp.

1734-N2 Nieuw ligt / Nader vertoog

Manuale operatien, zijnde een nieuw ligt voor vroed-meesters en vroed-vrouwen [... idem 1701]. Tweede druk, vermeerderd met het nader vertoog van de sware baringen en nieuwe aanmerkingen door den auteur nagelaten (Leiden: Jan en Hermanus Verbeek, 1734) 4°, [XX]+(1-363)+(351-465)+[10] pp.

1734-F2 Nieuw ligt / Nader vertoog

Observations importantes sur le manuel des accouchemens. Première partie, où l'on trouve tout ce qui est nécessaire pour les opérations qui les concernent, et l'on fait voir de quelle manière, dans le cas d'une nécessité pressante, on peut, sans avoir recours aux instrumens, remettre dans une situation convenable, ou tirer par les pieds, d'une matrice oblique, ou directe, les enfans mal situés, vivans, ou morts, sans les endommager, ni la mère. Traduite du Latin de M. Henry de Deventer, docteur en médecine, et augmentée de réflexions sur les points les plus interessans, par Jacques-Jean Bruhier d'Ablaincourt, docteur en la même faculté. [Met nieuwe titelpagina:] Observations importantes sur le manuel des accouchemens. Seconde partie, où l'on voit la nécessité d'examiner les corps des femmes mortes sans accoucher, afin de connoître si la sage-femme a été la cause de la mort de la mère, et de l'enfant, et où l'on donne des avis importans à tous les maris qui s'interessent à la conservation de leurs femmes, et de leurs enfans. Traduites du Latin de M. Henry de Deventer, docteur en médecine, par Jacques-Jean Bruhier d'Ablaincourt, docteur en la même faculté (Parijs: Pierre-François Giffart, 1734) 4°, [XXX]+(1-368)+(369-431) pp.

1739-N1 Beschryving van de ziekten der beenderen

Beschryving, van de ziekten der beenderen. En inzonderheyd, van de rhachitis of Engelsche ziekte. Als meede verhandeling over het voedzel der beenderen, waarin verklaart werd den aardt, eygenschappen en gebruyk, van het merg, door den Heer Louis Lemery. Benevens nieuwe ontleedkundige aanmerkingen, over de ziekten der beenderen, deszelfs ongemeene ziekten, en andere onderwerpen, door den Heer Jean Joseph Courtil. Beide uyt het Fransch vertaalt, en uytgegeven door Gerardus Dichten (Leiden: Joh. Arnold Langerak, 1739) 4°, [XII]+203+1 pp.

1739-F (t) Nieuw ligt / Nader vertoog [nieuwe titeluitgave van de eerste druk, 1733F-1]

Observations importantes sur le manuel des accouchemens. Première partie, où l'on trouve tout ce qui est nécessaire pour les opérations qui les concernent, et l'on fait voir de quelle manière, dans le cas d'une nécessité pressante, on peut, sans avoir recours aux instrumens, remettre dans une situation convenable, ou tirer par les pieds, d'une matrice oblique, ou directe, les enfans mal situés, vivans, ou morts, sans les endommager,

ni la mère. Traduite du Latin de M. Henry de Deventer, docteur en médecine, et augmentée de réflexions sur les points les plus interessans, par Jacques-Jean Bruhier d'Ablaincourt, docteur en la même faculté. [Met nieuwe titelpagina:] *Observations importantes sur le manuel des accouchemens. Seconde partie, où l'on voit la nécessité d'examiner les corps des femmes mortes sans accoucher, afin de connoître si la sage-femme a été la cause de la mort de la mère, et de l'enfant, et où l'on donne des avis importants à tous les maris qui s'intéressent à la conservation de leurs femmes, et de leurs enfans.* Traduites du Latin de M. Henry de Deventer, docteur en médecine, par Jacques-Jean Bruhier d'Ablaincourt, docteur en la même faculté (Parijs: Guillaume Cavelier, 1739) 4°, [XXX]+(1-368)+(369-431) pp.

1740-D4 Nieuw ligt

Neues Hebammen Licht, in welchem aufrichtig gelehret wird, wie alle unrecht liegende Kinder, lebendige oder todt, blos mit den Händen in ihr rechtes Lager zu bringen und glücklich heraus zu ziehen, welches die vielen Kupffer deutlich vor Augen stellen. Alles aus eigener Erfahrung von dem Herrn Autore erfunden, den deutschen Chirurgis und Hebammen zum Besten aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt. Die vierdte Auflage (Jena: Johann Rudolph Crökers sel[iger] Witwe, 1740) 8°, [12]+489+[23] pp.

1744-D3 Nader vertoog

Neues Hebammen-Licht, welcher eine fernere Untersuchung schwerer Geburthen als auch einen Probiere-Stein und Schild der Hebammen in sich hält. Allwo zugleich von der nothwendigen Besichtigung in und mit der Geburth verstorbener Weiber gehandelt wird, damit man sehen möge, ob die Hebamme Ursache an dem Tode der Mutter und Frucht gewes[en] sey (Jena: Johann Rudolph Crökers sel[iger] Witwe, 1744) 8°, (14)+118 pp.

1746-N3 Nieuw ligt / Nader vertoog

Manuale operatien [... idem, 1734] met het Nader vertoog van de swaare baringen, en Nieuwe aanmerkingen door den autheur nagelaten. Derde druk, vermeerdert met de, uyt 't Fransch vertaalde Aanmerkingen, die den Heer Jacques Jean Bruier d'Ablaincourt, med. doct. over de gewigtigste stukken in dit boek vervat, heeft uytgegeven (Leiden: Jan en Hermanus Verbeek, 1746) 4°, [15]+555+[6] pp.

1746-E4 Nieuw ligt

The art of midwifery improv'd. Fully and plainly laying down whatever instructions are requisite to make a compleat midwife. And the many errors in all the books hitherto written upon this subject clearly refuted. Illustrated with thirty eight cuts curiously engraven on copper plates, representing in their due proportion the several positions of a foetus. Also a new method, demonstrating, how infants ill situated in the womb, whether obliquely, or in a strait posture, may, by the hand only, without the use of any instrument, be turned into their right position, without hazarding the life either of mother or child. Written in Latin by Henry a Daventer. Made English. To which is added a preface giving some account of this work, by an eminent physician. The fourth edition corrected (Londen: W. Innys en C. Hitch, J. Hodges en J. Pemberton, 1746) 8°, [xvi]+328 pp.

1761-D5 Nieuw ligt

Neues Hebammen Licht, in welchem aufrichtig gelehret wird, wie alle unrecht liegende Kinder, lebendige oder todt, blos mit den Händen in ihr rechtes Lager zu bringen und glücklich heraus zu ziehen, welches die vielen Kupffer deutlich vor Augen stellen. Alles aus eigener Erfahrung von dem Herrn Autore erfunden, den deutschen Chirurgis und Hebammen zum Besten aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt. Die vierdte Auflage (Jena: Johann Rudolph Crökers sel[iger] Witwe, 1761) 8°, [12]+489+[23] pp.

1762-D4 Nader vertoog

Neues Hebammen-Licht, welcher eine fernere Untersuchung schwerer Geburthen als auch einen Probiere-Stein und Schild der Hebammen in sich hält. Allwo zugleich von der nothwendigen Besichtigung in und mit der Geburth verstorbener Weiber gehandelt wird, damit man sehen möge, ob die Hebamme Ursache an dem Tode der Mutter und Frucht gewes[en] sey (Jena: Johann Rudolph Crökers sel[iger] Witwe, 1762) 8°, (14)+118 pp.

1765-N4 Nieuw ligt / Nader vertoog

Manuale operatien [... idem, 1746] Vierde druk, vermeerdert met de, uyt 't Fransch vertaalde Aanmerkingen, die den Heer Jacques Jean Bruier d'Ablaincourt, med. doct. over de gewigtigste stukken in dit boek vervat, heeft uytgegeven (Amsterdam: J. Morterter, 1765) 4°, XV+555+6 pp.

1765-N2 Beschryving van de ziekten der beenderen [nieuwe titeluitgave van 1739-N1]

Beschryving, van de ziekten der beenderen [... idem 1739]. Tweede druk (Leiden: Pieter Delfos, 1765) 4°, XV+555+6 pp.

1775-D6 Nieuw ligt

Neues Hebammen Licht, in welchem aufrichtig gelehret wird, wie alle unrecht liegende Kinder, lebendige oder todte, blos mit den Händen in ihr rechtes Lager zu bringen und glücklich heraus zu ziehen, welches die vielen Kupffer deutlich vor Augen stellen. Alles aus eigener Erfahrung von dem Herrn Autore erfunden, den deutschen Chirurgis und Hebammen zum Besten aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt. Die vierde Auflage (Jena: Johann Rudolph Crökers sel[iger] Wittwe, 1775) 8°, [12]+489+[23] pp.

1775-D5 Nader vertoog

Neues Hebammen-Licht, welcher eine fernere Untersuchung schwerer Geburthen als auch einen Probier-Stein und Schild der Hebammen in sich hält. Allwo zugleich von der nothwendigen Besichtigung in und mit der Geburt verstorbener Weiber gehandelt wird, damit man sehen möge, ob die Hebamme Ursache an dem Tode der Mutter und Frucht gewes[en] sey (Jena: Johann Rudolph Crökers sel[iger] Witwe, 1775) 8°, (14)+118 pp.

1790-N(t) Nieuw ligt / Nader vertoog [nieuwe titeluitgave van 1765N-4].

Nieuw licht voor vroed-meesters en vroed-vrouwen, haer getrouwelyk ontdekkende al wat nodig is te doen om barende vrouwen te helpen verlossen. Voorzien met zeer veele koperen platen, vertoonende de veelderleie verplaatsingen der lyfmoeder, en de verkeerde legging des kinds. Waar by ook werd aangewezen, hoe men, als het nodig is, alle gekeerde kinderen kan regt keeren, in regt- of scheef leggende lyf-moeders, of met de voeten afdalen, zonder instrumenten, alleen met de handen, zoo wel de leevendigen als de dooden, zonder doodsgevaar voor de vrouwen of voor de kinderen. Door veel-jaarige oeffeninen en eigene waarnemingen ontdekt, opgehelder, vastgesteld en beschreven. Waarby gevoegd is: Nader vertoog van de zwaare baringen, en Nieuwe aanmerkingen door den autheur zelven nagelaten. Vierde [sic!] druk. Nieuwe titeluitgave. Vermeerderd met de uit 't Fransch vertaalde aanmerkingen van Jacques Jean Bruier d'Ablaincourt (Amsterdam: W. Vermandel en J.W. Smit, 1790) 4°; (34)+555+(11) pp.

2001-N* Nieuw ligt [reprint van de derde druk, 1746N-3].

Manuale operatien, zynde een nieuw ligt voor vroed-meesters en vroed-vrouwen. Facsimile en commentaar. Deel I: Facsimile [uitgave van de derde druk: Leiden: Jan en Hermanus Verbeek, 1746]. Deel II: R.W. Bakker, M.A.C. Lubsen-Brandsma en A.Th.M. Verhoeven (red.), Commentaar. Nieuwe aanmerkingen ('t Goy-Houten: Hes en De Graaf, 2001) 8°, vol. I: [32]+555+[13], vol. II: 120 pp.

Fragментарische heruitgaven

1709-L Nieuw ligt [caput 49]

J. von Hoorn, *Anatomes publicae anno MDCCV. Stockholmiae habitae lectio tertia, sive omnipotentis mirabilia circa generationem humanam, publico sermone demonstrata ab Johanne von Hoorn. Nunc suasu quorundam edita, et valetudinario Academiae Upsalensis dicata* (Stockholm: Typis Wernerianis, 1709) 8°, [16]+144+[4] pp. [Van Deventer tekst: p. 138-144].

1754-E Nader vertoog [caput I, II, III (p. 1-31)]

The trial of a cause between Richard Maddox, gent., plaintiff, and Dr. M—y [=Morley], defendant, physician, and man-midwife, before Sir Michael Foster, Knt. One of the justices of the King's-Bench. At Guildhall, London, March 2, 1754. By a special jury. In an action upon the case, brought by the plaintiff against the defendant for promising and undertaking, and not performing his office as a man-midwife in the delivery of the wife of Mr. Richard Maddox, the plaintiff. With the opinions of several physicians and man-midwives upon the case, as given in evidence upon the trial. Whereupon the jury thought proper to give 1000 £. Damage to the plaintiff. To which will be added, some extraordinary cases in midwifry; extracted from the writings of the very eminent physician and man-midwife Dr. Deventer, of Leyden. [Met nieuwe titelpagina en eigen paginering:] Extraordinary cases in midwifry, extracted from the writings of that very eminent physician and man-midwife Dr. Deventer, of Leyden (Londen: printed for H. Jefferys, [1754]) 8°, 24+28 pp.

1739-E Nieuw ligt

F. Mauriceau, *Aphorisms relating to the pregnancy, delivery and diseases of women. Translated from the French ... To which is added a vindication of Daventer's opinion concerning the density ... of the womb in the time of gestation by T[homas] Jones* (Londen 1739).

INHOUDSOPGAVE

Hendrik van Deventer: een kennismaking	6
Een medisch-historiografische inleiding	7
De levensloop van Van Deventer: een reconstructie	17
<i>Geboorte en afkomst</i>	17
<i>Goudsmid</i>	19
<i>Bekering</i>	21
<i>Altona</i>	22
<i>Wieuwerd</i>	25
<i>Huwelijk en gezinsleven</i>	45
<i>Promotie</i>	47
<i>Admissie in Den Haag</i>	53
<i>Woning</i>	57
<i>Leerhandel</i>	58
<i>Laatste levensjaren, overlijden en nalatenschap</i>	60
Het oeuvre van Van Deventer: in druk verschenen geschriften	61
<i>Bibliografie</i>	61
<i>Dichtwerk</i>	63
<i>Approbaties en dedicaties</i>	64
<i>Vertalingen en commentatoren</i>	69
<i>Addenda</i>	70
<i>Uitgevers</i>	71
<i>Correspondenten</i>	73
Het oeuvre van Van Deventer: de handschriften	75
<i>'Eerste beginselen der ware natuurkunde'</i>	78
Hendrik van Deventer: goudsmid, chirurgijn, orthopeed, vroedmeester, chemiater, medicus, natuurfilosoof en theoloog	90
<i>Zelfperceptie</i>	90
<i>Religieuze context</i>	91
<i>Chemie en chemiatrie</i>	94
<i>Medische ambachtelijkheid</i>	97
<i>Receptiegeschiedenis</i>	101
Samenvatting	103
Summary	104
Kaderteksten	
<i>Inaugurale posities in de medicyne (1694)</i>	53
<i>De werken van Hendrik van Deventer, met een chronologische opgave van de edities, uitgaven en vertalingen</i>	62
Bijlage I: Genealogisch overzicht	105
<i>Voorgeslacht</i>	106
<i>De ouders van Hendrik van Deventer</i>	108
<i>Hendrik van Deventer: gezin en nakomelingen</i>	111
<i>De doop- en huwelijksgetuige Jacob van Outeren</i>	112
Bijlage II: Bibliografie van Hendrik van Deventer	113
<i>Fragmentarische heruitgaven</i>	119